

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ХМЕЛЬНИЦЬКИЙ УНІВЕРСИТЕТ УПРАВЛІННЯ ТА ПРАВА
ІМЕНІ ЛЕОНІДА ЮЗЬКОВА

Кваліфікаційна наукова
праця на правах рукопису

МУЛ АЛЬОНА МИКОЛАЇВНА

УДК 347.426.6(477)

ДИСЕРТАЦІЯ

**ВІДШКОДУВАННЯ ШКОДИ,
ЗАВДАНОЇ ВНАСЛІДОК НАДЗВИЧАЙНИХ СИТУАЦІЙ**

Подається на здобуття наукового ступеня кандидата юридичних наук.
Дисертація містить результати власних досліджень. Використання ідей,
результатів і текстів інших авторів мають посилання на відповідне джерело

_____ /А. М. Мул/
(підпис здобувача)

Науковий керівник:
НАГНИБІДА Володимир Іванович,
кандидат юридичних наук, доцент

Хмельницький – 2020

АНОТАЦІЯ

Мул А. М. Відшкодування шкоди, завданої внаслідок надзвичайних ситуацій. – На правах рукопису.

Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата юридичних наук за спеціальністю 12.00.03 – цивільне право і цивільний процес; сімейне право; міжнародне приватне право. – Хмельницький університет управління та права імені Леоніда Юзькова, Хмельницький, 2020.

Дисертацію присвячено визначенню правової природи, особливостей, підстав та умов виникнення зобов'язань з відшкодування шкоди, завданої внаслідок надзвичайних ситуацій, а також розробленню пропозицій та рекомендацій стосовно удосконалення правових механізмів регулювання зазначених зобов'язань.

Встановлено, що деліктні зобов'язання з відшкодування шкоди, завданої внаслідок надзвичайної ситуації, слід розглядати як правовідносини між завдавачем шкоди (безпосередньо винна особа і та, що повинна нести відповідальність без вини у випадку наявності достатнього причинно-наслідкового зв'язку між надзвичайною ситуацією та здійснюваною нею діяльністю або у випадку завдання шкоди правомірними діями за межами деліктних зобов'язань) та потерпілою особою, де перший несе юридичний обов'язок відшкодування завданої шкоди в повному обсязі.

У роботі визначено, що до особливостей правовідносин з відшкодування майнової та особистої немайнової шкоди, завданої внаслідок настання надзвичайних ситуацій, слід відносити: 1) ці правовідносини, за загальним правилом, виникають за наявності вини правопорушника (як у формі умислу, так і необережності), але можливим є і покладання обов'язку з відшкодування шкоди і без вини. За безвинного заподіяння шкоди внаслідок надзвичайної ситуації, шкоду, зазвичай, відшкодовуватиме держава як носій публічної влади в рамках законодавства про цивільний захист, адміністративного та екологічного законодавства.; 2) це, здебільшого, зобов'язання із множинністю осіб на боці як боржника, так і кредитора.

Обґрунтовано, що об'єктивними умовами виникнення зобов'язання з відшкодування шкоди, завданої внаслідок надзвичайної ситуації, слугуватимуть протиправна поведінка (яка може виражатись у поєднанні об'єктивної та суб'єктивної протиправності або характеризуватись виключно останньою), завдана шкода та причинно-наслідковий зв'язок між такою поведінкою та шкодою. Причинно-наслідковий зв'язок, у свою чергу, є складним та необхідним, потребуючи послідовного спричинення протиправними діями небезпечної події, яка, при досягненні порогового значення характеризуючої ознаки, спричинятиме настання обстановки надзвичайної ситуації.

До підстав та умов виникнення зобов'язань з відшкодування шкоди, завданої при обстановці надзвичайної ситуації, правомірними діями віднесено правомірне завдання шкоди як підставу, що характеризується виключно об'єктивними умовами: наявністю шкоди, вчиненням дій, спрямованих на ліквідацію наслідків надзвичайної ситуації, усуненням небезпеки, що загрожує цивільним правам та законним інтересам, а також причинно-наслідковим зв'язком між завданою шкодою і такими діями.

Зроблено висновок, що причинно-наслідковий зв'язок між протиправними діями особи та настанням надзвичайної ситуації може бути виключно опосередкованим та залежати від одночасної наявності двох взаємопов'язаних факторів: 1) настання конкретної небезпечної події природного, техногенного, соціального або воєнного характеру, обов'язково спричиненої протиправними діями (в об'єктивному та/або суб'єктивному аспектах); 2) визначення в установленому чинним законодавством порядку обстановки, що склалась внаслідок настання такої небезпечної події, як такої, що відповідає ознакам та критеріям надзвичайної ситуації.

Доведено, що вина юридичних осіб у настанні надзвичайних ситуацій має місце крізь призму вини їх конкретних працівників, зокрема осіб, відповідальних за пожежний захист, за техніку безпеки, за функціонування тих чи інших систем на підприємствах, в установах і організаціях, а також працівників, які є завдавачами шкоди навіть попри те, що не виконують жодних адміністративних, контрольних або інших подібних функцій.

Зроблено висновок, що у порядку встановлення наявності чи відсутності обов'язку з відшкодування шкоди, завданої внаслідок надзвичайної ситуації техногенного характеру у зв'язку з неправомірними діями (в тому числі рішеннями) або неправомірною бездіяльністю органів державної влади, органів місцевого самоврядування, їх посадових та службових осіб, потрібно: 1) встановлювати факт вчинення таких дій чи бездіяльності відповідно до положень галузевого законодавства, яке закріплює вимоги у певній галузі (забезпечення техногенної чи пожежної безпеки, радіаційного захисту тощо), а отже, і визначати «сферу відповідальності» такої особи, але вирішувати питання щодо механізму покладення на таку особу обов'язку з відшкодування завданої надзвичайною ситуацією шкоди або звільнення її від такого обов'язку згідно з відповідними нормами ЦК України та КЦЗ України, а не галузевого законодавства, оскільки саме вказані кодифіковані акти регулюють аспекти відповідальності та низку інших важливих питань щодо правового режиму надзвичайної ситуації; 2) у зв'язку з цим та викладеним нами вище вважаємо доведеним, що встановлення того, чи мала місце вина вказаних суб'єктів при завданні шкоди внаслідок спричинення обстановки надзвичайної ситуації, не повинно бути основним і першочерговим завданням суду. Натомість найважливіше встановити, чи перебувала така шкода у причинно-наслідковому зв'язку з діями або бездіяльністю таких органів чи осіб.

Доведено, що зобов'язання з відшкодування шкоди внаслідок надзвичайних ситуацій може можуть виникати незалежно від порушення об'єктивних норм права та наявності вини завдавала шкоди. У цій ситуації достатньо факту завдання шкоди та законодавчо покладеного на таку особу обов'язку відшкодування завданої шкоди. Обов'язок відшкодування шкоди ґрунтується на причинно-наслідковому зв'язку між експлуатацією об'єкта підвищеної небезпеки та шкідливим наслідком.

Також автором розмежовано відповідальність за завдання шкоди внаслідок настання надзвичайної ситуації держави як первинного публічно-правового суб'єкта забезпечення цивільного захисту, що впливає з численних правових положень КЦЗ України та інших правових актів і проявляється як у

засадничих нормах, які закріплюють загальні завдання та повноваження відповідних органів державної влади, органів місцевого самоврядування та їх посадових і службових осіб, так і у розгалужених положеннях щодо наділення останніх конкретними обов'язками із здійснення контролю, ліцензування, моніторингу, попередження надзвичайних ситуацій на відповідних суб'єктах господарювання незалежно від їх форм власності та ліквідації наслідків таких ситуацій (що неодноразово згадувалось нами вище); та безпосередньо юридичних (фізичних) осіб, що несуть цивільно-правову відповідальність як за наявності вини, так і, у визначених випадках, без неї.

Виявлено, що попри значне статистичне збільшення частки надзвичайних ситуацій природного характеру (що у 2015 та 2016 роках пояснюється значними масштабами інфекційної захворюваності та отруєння людей, зростанням кількості метеорологічних надзвичайних ситуацій) та незначне за кількістю, але серйозне за наслідками коливання кількості надзвичайних ситуацій соціального характеру у 2014-2016 роках (пов'язане із терористичною діяльністю незаконних воєнізованих формувань на території Донецької та Луганської областей), надзвичайні ситуації техногенного характеру станом на 2019 рік склали близько 43% від загальної кількості (з них найбільше пожеж та вибухів).

Запропоновано внести зміни та доповнення до Цивільного кодексу України, Кодексу цивільного захисту України, Положення про Державну службу України з надзвичайних ситуацій, затвердженого Постановою КМУ від 16 грудня 2015 року № 1052.

Ключові слова: надзвичайна ситуація, відшкодування шкоди, деліктні зобов'язання, правомірна поведінка, вина, об'єкти (джерела) підвищеної небезпеки, небезпечна подія, протиправність діянь, ліквідація наслідків надзвичайних ситуацій, цивільне правопорушення, непереборна сила, випадок, цивільний захист.

SUMMARY

Mul A. M. Compensation for damage caused by emergencies.– Manuscript copyright.

Thesis submitted for the scientific degree of Candidate of Sciences in Law, speciality, 12.00.03 – Civil Law and Civil Process; Family Law; International Private Law. – Leonid Yuzkov Khmelnytskyi University of Management and Law, Khmelnytsky, 2020.

The dissertation is devoted to the definition of the legal nature, features, grounds and conditions of obligations to compensate for damage caused by emergencies, as well as the development of proposals and recommendations for improving the legal mechanisms for regulating these obligations.

It is established that tortious obligations to compensate for damage caused by an emergency should be considered as a legal relationship between the person who caused the damage (the person directly responsible and the one who should be liable without fault if there is a sufficient causal link between the emergency and its activities or in the case of damage by lawful acts outside the tortious obligations) and the victim, where the former bears the legal obligation to compensate for the damage in full.

The paper defines that the peculiarities of legal relations for compensation of property and personal non-property damage caused by emergencies should include: 1) these legal relations, as a general rule, arise in the presence of fault of the offender (both in the form of intent and negligence), but it is also possible to be liable for damages without fault. In the case of innocent damage caused by an emergency, the damage will usually be reimbursed by the state as the holder of public authority under civil protection legislation, administrative and environmental legislation; 2) it is, for the most part, an obligation with a plurality of persons on the side of both the debtor and the creditor.

It is substantiated that the objective conditions for the occurrence of the obligation to compensate for the damage caused by the emergency situation will be illegal behavior (which may be expressed in a combination of objective and subjective illegality or characterized only by the latter), the damage and causation link between

such behavior and harm. The causal link, in turn, is complex and necessary, requiring the consistent infliction of a dangerous event by illegal acts, which, when the threshold value of the characteristic is reached, will cause an emergency situation.

The grounds and conditions for the occurrence of obligations to compensate for damage caused in an emergency by lawful actions include the legitimate task of damage as a basis characterized by exclusively objective conditions: the presence of damage, actions aimed at eliminating the consequences of an emergency, elimination of danger, which threatens civil rights and legitimate interests, as well as the causal link between the damage and such actions.

It is concluded that the causal link between the wrongful acts of a person and the occurrence of an emergency may be exclusively indirect and depend on the simultaneous presence of two interrelated factors: 1) the occurrence of a specific dangerous event of natural, man-made, social or military nature; caused by illegal actions (in objective and/or subjective aspects); 2) determination in the order established by the current legislation of the situation which has developed as a result of occurrence of such dangerous event, as that corresponding to signs and criteria of an emergency situation.

It is proved that the guilt of legal entities in emergencies occurs through the prism of the guilt of their specific employees, including those responsible for fire protection, safety, operation of certain systems in enterprises, institutions and organizations, as well as employees who are inflictors of harm even though they do not perform any administrative, control or other similar functions.

It is concluded that in order to establish the presence or absence of an obligation to compensate for damage caused by a man-made emergency in connection with illegal actions (including decisions) or illegal inaction of public authorities, local governments, their officials, it is necessary to: 1) establish the fact of committing such actions or omissions in accordance with the provisions of sectoral legislation, which establishes requirements in a particular industry (man-made or fire safety, radiation protection, etc.), and therefore determine the «scope of liability» of such person, but to resolve the issue of the mechanism of imposing on such a person the obligation to compensate for damage caused by an emergency or release him from such an

obligation in accordance with the relevant provisions of the Civil Code of Ukraine and the Code of Civil Protection of Ukraine, and not sectoral legislation, as these codified acts regulate other important issues regarding emergency regime; 2) in this regard and considering the abovementioned, we consider it proven that determining whether the fault of these entities in causing damage as a result of causing an emergency situation should not be the main and primary task of the court. Instead, it is important to determine whether such damage was causally related to the actions or omissions of such bodies or individuals.

It is proven that the obligation to compensate for damage caused by emergencies can arise regardless of the violation of objective rules of law and the presence of fault caused the damage. In this situation, the fact of infliction of damage and the statutory obligation of such person to compensate for the damage is sufficient. The obligation to compensate for damage is based on a causal link between the operation of a high-risk facility and the harmful effect.

The author also delimits the responsibility for the damage caused by the state of emergency as the primary public entity subject to civil protection, which follows from the numerous legal provisions of the Code of Civil Protection of Ukraine and other legal acts and manifests itself in the basic rules that establish general tasks and powers public authorities, local governments and their officials, as well as in the branched provisions on the endowment of the latter with specific responsibilities for control, licensing, monitoring, prevention of emergencies in the relevant entities, regardless of their form of ownership and liquidation the consequences of such situations (which we have repeatedly mentioned above); and directly legal (natural) persons who bear civil liability both in the presence of guilt and, in certain cases, without it.

It was found that despite a significant statistical increase in the share of natural emergencies (which in 2015 and 2016 is explained by significant scales of infectious diseases and human poisoning, increasing number of meteorological emergencies) and insignificant but serious consequences of fluctuations in social emergencies in 2014-2016 (related to the terrorist activities of illegal paramilitaries in the Donetsk and Luhansk regions), man-made emergencies as of 2019 amounted to about 43% of the total (of which most fires and explosions).

It is proposed to make changes and additions to the Civil Code of Ukraine, the Civil Protection Code of Ukraine, the Regulation on the State Emergency Service of Ukraine, approved by the Resolution of the Cabinet of Ministers of December 16, 2015 № 1052.

Key words: emergency, compensation, tort, lawful conduct, fault, objects (sources) of increased danger, dangerous event, wrongfulness of act, emergency response, civil offense, force majeure, incident, civil protection.

СПИСОК ПУБЛІКАЦІЙ ЗДОБУВАЧА ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ

1. Мул А.М. Поняття надзвичайної ситуації в законодавстві України, зарубіжних держав і в міжнародних правових актах. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Серія “Юриспруденція”*. 2016. № 22 . С. 137–140.
2. Мул А.М. Підстави звільнення від обов’язку з відшкодування шкоди, завданої внаслідок надзвичайних ситуацій. *Наукові записки Інституту законодавства Верховної ради України*. 2017. № 3 . С. 30–35.
3. Мул А. М. Вина як умова виникнення деліктних зобов’язань із відшкодування шкоди, завданої внаслідок надзвичайних ситуацій. *Науковий вісник Херсонського державного університету. Серія “Юридичні науки”* 2017. № 2 (1). С. 92–97.
4. Мул А. М. Особливості відшкодування шкоди, завданої внаслідок надзвичайних ситуацій природного характеру в цивільному праві. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія «Право»*. 2017. № 44. С. 92–96.
5. Мул А. Н. Правомерные действия как основание для возмещения вреда, причиненного в связи с чрезвычайными ситуациями. *Закон и жизнь. Legea si Viata*. 2017. № 6/2. С. 58–61.
6. Мул А. М. Організація та здійснення методичного супроводу підготовки і проведення спеціальних об’єктових навчань і тренувань з питань цивільного захисту. Матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції

“Сучасний стан цивільного захисту України: перспективи та шляхи до європейського простору”. (м. Київ, 22–23 вересня 2015 року). Київ, 2015. С. 512–514.

7. Мул А. М. Стан та напрями вдосконалення правового регулювання відшкодування шкоди, завданої внаслідок надзвичайних ситуацій. Актуальні проблеми юридичної науки : збірник тез Міжнародної наукової конференції “Чотирнадцяті осінні юридичні читання”. (м. Хмельницький, 23–24 жовтня 2015 року) : у 2-х част. Хмельницький, 2015. Частина друга, С. 170–172.

8. Мул А. М. Цивільно-правова відповідальність за шкоду, завдану надзвичайними ситуаціями. Матеріали II Всеукраїнської заочної науково-практичної конференції “Проблеми цивільного захисту населення: сучасні реалії України”. (м. Київ, 15 квітня 2016 року). Київ, 2016. С. 90–91.

9. Мул А. М. Визначення поняття надзвичайної ситуації у законодавстві України. Актуальні проблеми юридичної науки : збірник тез Міжнародної наукової конференції “П’ятнадцяті осінні юридичні читання”. (м. Хмельницький, 21–22 жовтня 2016 року) : у 2-х част. Хмельницький, 2016. Частина перша, С. 133–135.

10. Мул А. М. Відшкодування шкоди в механізмі захисту прав, пов’язаних з ліквідацією наслідків надзвичайних ситуацій. Актуальні проблеми юридичної науки : збірник тез Міжнародної наукової конференції “Сімнадцяті осінні юридичні читання”. (м. Хмельницький, 19–20 жовтня 2018 року) : у 2-х част. Хмельницький, 2018. Частина друга, С. 71–73.

ЗМІСТ

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ	12
ВСТУП	13
РОЗДІЛ 1	
ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА ЗОБОВ'ЯЗАНЬ З	
ВІДШКОДУВАННЯ ШКОДИ, ЗАВДАНОЇ ВНАСЛІДОК	
НАДЗВИЧАЙНИХ СИТУАЦІЙ	24
1.1. Надзвичайна ситуація та її цивільно-правові наслідки	24
1.2. Поняття та ознаки зобов'язань із відшкодування шкоди, завданої внаслідок надзвичайних ситуацій	50
Висновки до розділу 1	67
РОЗДІЛ 2	
ПІДСТАВИ ТА УМОВИ ВИНИКНЕННЯ ЗОБОВ'ЯЗАНЬ ІЗ	
ВІДШКОДУВАННЯ ШКОДИ, ЗАВДАНОЇ ВНАСЛІДОК	
НАДЗВИЧАЙНИХ СИТУАЦІЙ	70
2.1. Підстави виникнення зобов'язань із відшкодування шкоди, завданої внаслідок надзвичайних ситуацій	70
2.2. Об'єктивні умови виникнення зобов'язань із відшкодування шкоди, завданої внаслідок надзвичайних ситуацій	93
2.3. Суб'єктивні умови виникнення зобов'язань із відшкодування шкоди, завданої внаслідок надзвичайних ситуацій	133
2.4. Підстави звільнення від обов'язку з відшкодування шкоди, завданої внаслідок надзвичайних ситуацій	142
Висновки до розділу 2	152
РОЗДІЛ 3	
ОСОБЛИВОСТІ ВІДШКОДУВАННЯ ШКОДИ, ЗАВДАНОЇ	
ВНАСЛІДОК ОКРЕМИХ НАДЗВИЧАЙНИХ СИТУАЦІЙ	155
3.1. Відшкодування шкоди, завданої внаслідок надзвичайних ситуацій техногенного характеру	155
3.2. Відшкодування шкоди, завданої внаслідок надзвичайних ситуацій природного характеру	178
3.3. Відшкодування шкоди, завданої внаслідок надзвичайних ситуацій соціального та воєнного характеру	186
Висновки до розділу 3	193
ВИСНОВКИ	197
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ	202
ДОДАТКИ	225

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ

АРК – Автономна Республіка Крим

АТО – антитерористична операція

ВС – Верховний Суд

ВСУ – Верховний Суд України

ДБН – державні будівельні норми

ДК – державний класифікатор

ДСНС України – Державна служба України з надзвичайних ситуацій

ДТП – дорожньо-транспортна пригода

ЄСПЛ – Європейський Суд з прав людини

ЖЕК – житлово-експлуатаційна контора

КК України – Кримінальний кодекс України від 05.04.2001 р.

КМУ – Кабінет Міністрів України

КЦЗ України – Кодекс цивільного захисту України від 02.10.2012 року

ООН – Організація Об'єднаних Націй

США – Сполучені Штати Америки

ЦК України – Цивільний кодекс України від 16.01.2003 року

ЕМ-DAT – Міжнародна база даних катастроф

ЕУ – Європейський Союз

ERCC – Центр з координації реагування на надзвичайні ситуації

ВСТУП

Обґрунтування вибору теми дослідження. Проблеми стану довкілля та безпеки умов життєдіяльності людини в сучасному світі проявляються на локальному, регіональному і планетарному рівнях. Основними причинами змін у цій сфері є: демографічний вибух і урбанізація, зростання енергетики, промислового виробництва, засобів та інфраструктури транспорту, розвиток сільського господарства, екологічні ураження, масове використання засобів та речовин, які не підлягають переробці та утилізації. Всі ці зміни формують умови відповідних зсувів рівноваги в природі і, відповідно, змінюють умови життя людства. Поєднання факторів техногенної та природної небезпеки значно збільшує ризик виникнення надзвичайних ситуацій та посилює їх негативні наслідки.

Впродовж 2010-2019 років лише на території Хмельницької області виникло 47 надзвичайних ситуацій, сукупний розмір збитків від яких за цей період склав близько 70 млн. гривень. Крім цього, низка людей зазнали ушкодження здоров'я. У межах країни ці цифри ще більш вражаючі. Лише за 2019 рік в Україні було зафіксовано 146 надзвичайних ситуацій, внаслідок яких завдано збитків на більш ніж 685 млн. грн. А тому питання відшкодування шкоди, завданої надзвичайними ситуаціями, стоїть надзвичайно гостро.

Питання відшкодування шкоди внаслідок надзвичайних ситуацій на сьогодні регулюється передусім нормами міжнародного гуманітарного права, а саме: Конвенцією про поліпшення участі поранених воїнів у діючих арміях 1864 року, Женевськими конвенціями 1949 року (Перша Женевська конвенція про поліпшення участі поранених і хворих у діючих арміях; Друга Женевська конвенція про поліпшення участі поранених, хворих і осіб, які зазнали корабельної аварії, із складу збройних сил на морі; Третя Женевська конвенція про поводження з військовополоненими; Четверта Женевська конвенція про захист цивільного населення під час війни). Усі конвенції

містять положення щодо необхідності відшкодування шкоди, завданої внаслідок надзвичайних ситуацій.

У межах національного законодавства питання щодо відшкодування збитків та надання допомоги постраждалим внаслідок надзвичайних ситуацій регулюються передусім главою 17 Кодексу цивільного захисту України (далі КЦЗ України), а також постановою Кабінету Міністрів України від 15 лютого 2002 року № 175 «Про затвердження Методики оцінки збитків від наслідків надзвичайних ситуацій техногенного і природного характеру» та постановою Кабінету Міністрів України від 5 жовтня 1992 року № 562 «Про порядок відшкодування шкоди особам, які постраждали від надзвичайних обставин» тощо.

Відповідно до ст. 85 КЦЗ України відшкодування збитків постраждалим внаслідок надзвичайних ситуацій здійснюється у порядку, визначеному законом. Однак до сьогодні відповідний порядок та конкретні механізми чинним законодавством не визначено. Не вирішеним на законодавчому рівні залишається і питання визначення підстав, суб'єктів відповідальності за шкоду, завдану внаслідок надзвичайних ситуацій, а також розмежування відповідальності держави та інших суб'єктів за таку шкоду.

Враховуючи факт обрання нашою державою проєвропейського вектору розвитку, питання наближення законодавства України до вимог Європейського Союзу є одним із ключових на сьогодні. А тому при вирішенні питання про цивільну відповідальність за шкоду, завдану внаслідок надзвичайних ситуацій, потрібно орієнтуватися на передусім західноєвропейські механізми, які спрямовані на зниження навантаження на видатки державного бюджету. Для цього необхідне приведення цивільного законодавства у відповідність до європейського та відпрацювання методики відшкодування збитків від наслідків надзвичайних ситуацій техногенного і природного характеру, завданих здоров'ю людей та об'єктам національної економіки, шляхом виплати страхових відшкодувань страховими

організаціями. Гострою у цьому контексті є також проблема захисту прав постраждалого населення.

Дослідження зобов'язань із відшкодування шкоди, завданої внаслідок надзвичайних ситуацій, здійснювалося на підставі напрацювань у сфері цивільно-правової відповідальності та зобов'язань із відшкодування шкоди у працях таких вчених: Б. С. Антімонов, А. М. Белякова, Д. В. Боброва, О. Г. Братель, М. І. Бублик, О. А. Волков, С. Д. Гринько, О. В. Дзера, О. В. Дмитрієва, О. П. Завадська, І. С. Канзафарова, Т. С. Ківалова, В. М. Комарницький, О. О. Красавчиков, Л. В. Красицька, Н. С. Кузнецова, Р. А. Майданик, Г. К. Матвєєв, О. А. Мельниченко, Ю. В. Лесько, В. В. Луць, О. Л. Невзгодіна, О. О. Отрадна, В. А. Ойгензіхт, Є. А. Павлодський, Е. Е. Пірвіц, І. В. Подколзін, В. Д. Прима, Р. В. Приходько, І. В. Спасибо-Фатєєва, Р. О. Стефанчук, Н. В. Терещенко, О. А. Устименко, К. А. Флейшиц, А. І. Фролов, Є. О. Харитонов, О. І. Харитонova, О. В. Церковна, О. Ю. Черняк, Я. М. Шевченко, С. І. Шимон, К. Б. Ярошенко, А. В. Янчук та інші. Водночас відсутнє комплексне наукове дослідження основоположних характеристик та особливостей застосування цивільно-правових механізмів при відшкодуванні шкоди, завданої внаслідок надзвичайних ситуацій різного характеру.

З урахуванням цього, осмислення сутності зобов'язань, які виникають внаслідок завдання шкоди надзвичайними ситуаціями, формулювання відповідних норм у цивільному законодавстві України щодо їх механізмів дозволить не лише привести у відповідність вітчизняне законодавство до сучасних європейських стандартів, але й запропонувати дієві механізми захисту майнових прав постраждалих осіб та забезпечити їх гарантії.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Дисертацію виконано відповідно до планів науково-дослідної роботи кафедри цивільного права та процесу на 2013–2017 роки «Удосконалення механізму правового регулювання особистих немайнових та майнових відносин у контексті приведення законодавства України до європейських

стандартів» та на 2017–2023 роки «Актуальні питання правового регулювання особистих немайнових та майнових відносин у контексті приведення законодавства України до європейських стандартів» (державний реєстраційний номер 0117U000105), що є складовою наукової теми Хмельницького університету управління та права імені Леоніда Юзькова «Управлінські та правові засади забезпечення сталого розвитку України як європейської держави» на 2013–2016 роки (державний реєстраційний номер 0108U008927) та на 2017–2026 роки (державний реєстраційний номер 0117U000103).

Тема дисертації затверджена (протокол № 5 від 22 грудня 2014 року) вченою радою Хмельницького університету управління та права імені Леоніда Юзькова

Мета і завдання дослідження. *Метою* дисертаційного дослідження є визначення особливостей відшкодування шкоди, завданої внаслідок надзвичайних ситуацій, та розроблення конкретних пропозицій та рекомендацій щодо удосконалення правового регулювання цивільних відносин, пов'язаних із відшкодуванням шкоди із зазначених питань.

Для досягнення вказаної мети сформульовано такі *задачі* наукового дослідження:

- з'ясувати правову природу поняття надзвичайної ситуації та охарактеризувати її цивільно-правові наслідки;
- визначити поняття та ознаки зобов'язань із відшкодування шкоди, завданої внаслідок надзвичайних ситуацій;
- встановити підстави та умови виникнення таких зобов'язань;
- розкрити підстави звільнення від обов'язку з відшкодування шкоди, завданої внаслідок надзвичайних ситуацій;
- з'ясувати особливості відшкодування шкоди, завданої внаслідок різних видів надзвичайних ситуацій;
- розкрити порядок визначення розміру шкоди, завданої внаслідок надзвичайних ситуацій;

- охарактеризувати суб'єкти цивільно-правової відповідальності за шкоду, завдану внаслідок різних видів надзвичайних ситуацій;
- сформулювати пропозиції та рекомендації щодо удосконалення чинного законодавства за предметом дослідження.

Об'єктом дисертаційного дослідження є цивільні правовідносини, які виникають у зв'язку з відшкодуванням шкоди.

Предметом дисертаційного дослідження є відшкодування шкоди, завданої внаслідок надзвичайних ситуацій, у цивільному праві.

Методи дослідження обрані, виходячи з поставленої у роботі мети та завдань дослідження, із урахуванням його об'єкту та предмету. Для забезпечення обґрунтованості, логічної пов'язаності, послідовності та наукової об'єктивності отриманих результатів застосовується значний комплекс загальнонаукових і спеціально-юридичних методів дослідження: *діалектичний* метод, який використовується при дослідженні ключових правових категорій як «шкода», «делікт», «деліктне зобов'язання», їх взаємозв'язку та застосуванні на практиці при реалізації цивільно-правового механізму захисту, вивченні темпоральних аспектів виникнення і розвитку зобов'язань із відшкодування шкоди, а також їх правового врегулювання на рівні цивільного законодавства і судової практики (у всіх розділах дисертаційної роботи); *порівняльно-правовий* – при здійсненні компаративістського дослідження різних дефініцій поняття надзвичайної ситуації, закріпленого на рівні українського законодавства, внутрішнього права зарубіжних країн та міжнародних актів (у *підрозділі 1.1*), а також при аналізі підходів, що використовуються судами та іншими правозастосовчими органами при вирішенні питань, пов'язаних із відшкодуванням шкоди, завданої внаслідок надзвичайних ситуацій різного характеру (у *підрозділах 3.1, 3.2, 3.3*); *формально-логічний метод*, застосовується наскрізно у роботі з метою визначення ключових характеристик поняття надзвичайної ситуації, змісту правової категорії зобов'язань з відшкодування шкоди, завданої внаслідок її настання, підстав та умов виникнення таких зобов'язань, їх

закономірних та особливих рис (у підрозділах 1.1, 2.1, 2.2, 2.3); *догматичний метод* знайшов застосування при вивченні різних існуючих доктринальних підходів до розуміння зобов'язань з відшкодування шкоди та їх елементів, змісту поняття надзвичайної ситуації тощо; метод *функціонального аналізу* був використаний задля побудови цілісної концепції зобов'язань з відшкодування шкоди, завданої внаслідок надзвичайних ситуацій, підстав та умов їх виникнення (у підрозділі 1.2 та у всіх підрозділах розділу 2). Застосування *техніко-юридичного* методу дозволило сформулювати ряд пропозицій щодо удосконалення законодавства України з питань цивільно-правового механізму захисту прав та законних інтересів осіб, постраждалих внаслідок надзвичайних ситуацій.

Під час виконання дисертаційного дослідження використано також інші наукові методи у їх взаємозв'язку та взаємозалежності, що було спрямовано на забезпечення всесторонності, повноти та практичної цінності отриманих висновків і результатів, пропонованих змін до цивільного законодавства України (*індукції, дедукції, історичний метод* та інші).

Наукова новизна одержаних результатів полягає в тому, що дисертаційна робота є першим в Україні комплексним дослідженням зобов'язань з відшкодування шкоди, завданої внаслідок надзвичайних ситуацій, у цивільному праві. За результатами дослідження сформульовано і обґрунтовано ряд важливих теоретичних та практичних наукових положень, рекомендацій і узагальнень, що виносяться на захист, зокрема:

уперше:

1) розроблено цілісну концепцію та складові елементи зобов'язань з відшкодування шкоди, завданої внаслідок надзвичайних ситуацій. Зміст цього зобов'язання полягає у праві постраждалої особи вимагати від завдавача шкоди або іншої особи, відповідно до закону, відшкодування шкоди, завданої обстановкою надзвичайної ситуації, яка виникла внаслідок протиправного винного (у встановлених випадках – і без вини) діяння (дії або бездіяльності);

2) сформульовано критерії встановлення причинно-наслідкового зв'язку між протиправним діянням особи та шкодою, завданою внаслідок надзвичайної ситуації. Такий зв'язок є складним та включає спричинення протиправним діянням небезпечної події, яка в кінцевому результаті безпосередньо призвела до виникнення обстановки надзвичайної ситуації та виникнення у особи, завдавача шкоди, обов'язку з відшкодування шкоди, завданої такою надзвичайною ситуацією;

3) встановлено механізм відшкодування шкоди, завданої правомірними діями внаслідок проведення робіт з ліквідації наслідків надзвичайної ситуації, який передбачає: а) відшкодування збитків за правилами, передбаченими ЦК України для відшкодування шкоди, завданої у стані крайньої необхідності, та звільнення від такого обов'язку у випадку рятування при цьому життя або майна самої постраждалої особи; б) відшкодування шкоди, яка безпосередньо не пов'язана з надзвичайною ситуацією, але завдана особам при проведенні робіт з ліквідації її наслідків;

4) запропоновано запровадити у законодавстві механізм часткової компенсації шкоди, завданої надзвичайною ситуацією, державою за порушення останньою позитивного обов'язку щодо розроблення та запровадження належного нормативного порядку компенсації шкоди, завданої надзвичайною ситуацією;

удосконалено:

5) цивілістичне визначення надзвичайної ситуації як обстановки на окремій території, у тому числі території суб'єктів господарювання, на водних об'єктах, що характеризується порушенням нормальних умов життєдіяльності населення, у зв'язку з небезпечною подією природного, техногенного, соціального або воєнного характеру, що призвела до виникнення загрози або зумовила настання істотної майнової та немайнової (моральної) шкоди та одночасно може бути визнана у встановленому порядку як підстава для звільнення від відповідальності за невиконання зобов'язань (виступаючи у якості випадку, непереборної сили та/або форс-

мажору) або як підстава для відшкодування шкоди особами, на яких такий обов'язок покладено законом (завдавач шкоди або держава);

6) розуміння правової категорії «загрози настання майнової шкоди» в частині недостатності виключно самої загрози спричинення обстановки надзвичайної ситуації для виникнення самостійного деліктного або компенсаційного зобов'язання; обов'язковим елементом таких зобов'язань має бути майнова та/або немайнова (моральна) шкода, завдана потерпілим особам, при цьому встановлення факту наявності лише моральної шкоди достатньо для виникнення зобов'язань із відшкодування шкоди, завданої надзвичайними ситуаціями;

7) розмежування підстав застосування цивільно-правового та публічно-правових (адміністративних, екологічних) механізмів відшкодування шкоди, завданої внаслідок надзвичайної ситуації, на основі критерію наявності (або відсутності) протиправної поведінки певної особи (в тому числі органів державної влади, їх посадових та службових осіб) та її необхідного причинно-наслідкового зв'язку зі шкодою, завданою надзвичайною ситуацією. Відзначається доцільність об'єднання згаданих публічно-правових механізмів в межах єдиної галузі – законодавства України у сфері цивільного захисту;

8) зміст та обсяг здійснення підрозділами Державної служби України з надзвичайних ситуацій (далі — ДСНС України) статистичної діяльності, яка повинна додатково включати роботу зі збору та обробки даних щодо розмірів шкоди та джерел і розмірів її відшкодування, в тому числі: а) грошові джерела відшкодування шкоди та особи, на яких покладено такий обов'язок в силу положень чинного законодавства; б) правові механізми, в межах яких здійснювалось таке відшкодування крізь призму зазначення інформації щодо характеру та рівня надзвичайної ситуації, місця та причин її виникнення, території поширення, розміру завданих нею збитків, зв'язку з господарською або іншою діяльністю людини, проведених заходів з ліквідації її наслідків тощо; в) розміри відшкодування, спрямовані на компенсацію шкоди, завданої

у зв'язку з ліквідацією наслідків надзвичайних ситуацій постраждалим особам, випадки здійснення такого відшкодування та зобов'язаних осіб;

дістало подальшого розвитку:

9) вчення про зобов'язання з відшкодування шкоди як комплексний інститут цивільного права, що розглядається в межах цивільно-правового механізму захисту прав та законних інтересів осіб як спосіб захисту та захід відповідальності крізь призму досліджуваного у дисертаційній роботі зобов'язання з відшкодування шкоди, завданої внаслідок надзвичайних ситуацій, а саме внаслідок виникнення відповідної обстановки на окремій території, суб'єкті господарювання чи на водному об'єкті;

10) обґрунтування доцільності закріплення у цивільному законодавстві механізму відшкодування шкоди за відсутності вини її завдавача, що ґрунтується на принципі ризиків внаслідок експлуатації об'єктів (джерел) підвищеної небезпеки, а також механізмів обов'язкового страхування відповідальності їх операторів та ризиків настання шкоди внаслідок експлуатації таких об'єктів.

Практичне значення одержаних результатів полягає у тому, що результати дослідження, сформульовані висновки, пропозиції та рекомендації можуть бути використані:

- у науково-дослідній сфері – як підґрунтя для подальших загальнотеоретичних наукових досліджень механізму відшкодування шкоди, завданої внаслідок надзвичайних ситуацій та, його цивільно-правового регулювання;

- у нормотворчому процесі – сформульовані у дисертації висновки щодо вдосконалення чинного цивільного законодавства можуть стати основою для внесення змін до ЦК України, КЦЗ України та інших законодавчих актів;

- у правозастосовній діяльності – положення дисертаційного дослідження сприятимуть забезпеченню єдності розуміння і правильного застосування норм, які регулюють цивільно-правові аспекти настання та

звільнення від цивільно-правової відповідальності за шкоду, завдану внаслідок надзвичайних ситуацій, а також формуванню усталених підходів в судовій практиці;

– у навчальному процесі – при підготовці відповідних розділів підручників і навчальних посібників з цивільного права, цивільного захисту та викладанні цих дисциплін (*Акт про реалізацію результатів наукових досліджень Хмельницького університету управління та права імені Леоніда Юзькова від 12 листопада 2019 року, Акт про реалізацію результатів наукових досліджень Навчально-методичного центру цивільного захисту та безпеки життєдіяльності Хмельницької області від 20 листопада 2019 року*)

Особистий внесок здобувача. Дисертаційне дослідження виконано самостійно, сформульовані в ньому положення та висновки обґрунтовані на основі особистих досліджень автора. Наукова новизна одержаних результатів дослідження отримана особисто.

Апробація результатів дисертації. Основні теоретичні положення та результати дисертаційного дослідження доповідались та обговорювались на міжнародних конференціях: наукових – «Чотирнадцяті осінні юридичні читання» (м. Хмельницький, 23–24 жовтня 2015 року), «П'ятнадцяті осінні юридичні читання» (м. Хмельницький, 21–22 жовтня 2016 року), «Сімнадцяті осінні юридичні читання» (м. Хмельницький, 19–20 жовтня 2018 року); науково-практичних – «Сучасний стан цивільного захисту України: перспективи та шляхи до європейського простору» (м. Київ, 22–23 вересня 2015 року), «Проблеми цивільного захисту населення: сучасні реалії України» (м. Київ, 15 квітня 2016 року).

Публікації. Основні висновки, пропозиції та рекомендації, викладені у дисертаційному дослідженні, знайшли відображення у 10 публікаціях, з яких 4 наукові статті, опубліковані у фахових наукових журналах України, 1 – наукових журналах інших держав, 5 тез доповідей та повідомлень на науково-практичних конференціях.

Структура та обсяг дисертації. Дисертація складається зі вступу, трьох розділів, які містять дев'ять підрозділів, висновків та списку використаних джерел. Загальний обсяг дисертації становить 231 сторінку, обсяг основного тексту дисертації – 201 сторінку. Список використаних джерел містить 231 найменування на 23 сторінках. Додатки викладено на 7 сторінках.

РОЗДІЛ 1

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА ЗОБОВ'ЯЗАНЬ З ВІДШКОДУВАННЯ ШКОДИ, ЗАВДАНОЇ ВНАСЛІДОК НАДЗВИЧАЙНИХ СИТУАЦІЙ

1.1 Надзвичайна ситуація та її цивільно-правові наслідки

Засади та системне законодавче визначення поняття надзвичайної ситуації міститься у п. 24 ч. 1 ст. 2 Кодексу цивільного захисту України від 2 жовтня 2012 року [68] (далі – КЦЗ України), згідно з яким надзвичайна ситуація – це обстановка на окремій території чи суб'єкті господарювання на ній або водному об'єкті, яка характеризується порушенням нормальних умов життєдіяльності населення, спричинена катастрофою, аварією, пожежею, стихійним лихом, епідемією, епізоотією, епіфітотією, застосуванням засобів ураження або іншою небезпечною подією, що призвела (може призвести) до виникнення загрози життю або здоров'ю населення, великої кількості загиблих і постраждалих, завдання значних матеріальних збитків, а також до неможливості проживання населення на такій території чи об'єкті, провадження на ній господарської діяльності.

Перш за все, для системного розуміння передбаченого законодавцем комплексного нормативного визначення надзвичайної ситуації слід розуміти місце останньої та відносин, викликаних попередженням та ліквідацією наслідків надзвичайної ситуації в системі цивільного захисту, роль і значення цієї системи загалом. Відповідно до ст. 1 КЦЗ України виділяються три групи відносин, що регулюються цим Кодексом, серед яких найпершими зазначаються відносини, пов'язані із захистом населення, територій, навколишнього природного середовища та майна від надзвичайних ситуацій, реагуванням на них, у той час як дві інші групи відносин, пов'язані з функціонування єдиної державної системи цивільного захисту та визначенням повноважень органів державної влади, Ради міністрів Автономної Республіки Крим, органів місцевого самоврядування, прав та

обов'язків громадян України, іноземців та осіб без громадянства, підприємств, установ та організацій незалежно від форми власності; не лише редакційно, але і цілком виправдано змістовно вказуються після першої групи відносин. Оскільки саме необхідністю захисту від надзвичайних ситуацій та реагуванням на них і продиктовані потреби створення єдиної державної системи цивільного захисту та чіткого закріплення і розмежування відповідних повноважень, прав та обов'язків органів державної влади, органів місцевого самоврядування та інших вказаних вище суб'єктів.

Узгоджується із цим твердженням і нормативна дефініція поняття цивільного захисту, що визначається як функція держави, спрямована на захист населення, територій, навколишнього природного середовища та майна від надзвичайних ситуацій шляхом (*нумерація наша – А.М.*): 1) запобігання таким ситуаціям; 2) ліквідації їх наслідків; 3) надання допомоги постраждалим у мирний час та в особливий період (ст. 4 КЦЗ України). Отже, *метою* функціонування системи цивільного захисту є запобігання надзвичайним ситуаціям, ліквідація їх наслідків та надання допомоги постраждалим від них, в тому числі й відшкодування майнової та немайнової (моральної) шкоди, завданої внаслідок надзвичайних ситуацій, що в розрізі механізмів цивільно-правового регулювання детально досліджуватиметься нами далі в межах цього дисертаційного дослідження.

Варто зазначити, що закріплене у ст. 2 КЦЗ України визначення надзвичайної ситуації не є новелою українського законодавства і попередньо містилось у Законі України «Про захист населення і територій від надзвичайних ситуацій техногенного та природного характеру» від 8 червня 2000 року [146], Законі України «Про аварійно-рятувальні служби» від 14 грудня 1999 року [117] та Законі України «Про цивільну оборону України» від 3 лютого 1993 року [162] (що усі втратили чинність із набранням чинності КЦЗ України) й, поруч з редакційними відмінностями, відрізнялось від чинного тим, що стосувалось виключно надзвичайних ситуацій техногенного та природного характеру (лише у випадку першого зі

вказаних Законів) і визначало надзвичайну ситуацію не як обстановку, що характеризується порушенням нормальних умов життєдіяльності населення (як закріплюється чинним КЦЗ України), а безпосередньо як порушення згаданих нормальних умов життя і діяльності людей, спричинене аварією, катастрофою, стихійним лихом тощо. При цьому в межах вказаних законодавчих актів теж містились як редакційні, так і окремі змістовні відмінності в дефініції досліджуваного поняття, що, звичайно, не сприяло єдності правозастосування і однозначності нормативно-правового регулювання в межах однієї галузі законодавства. Вважаємо, що визначення надзвичайної ситуації відповідно до чинного законодавства (закріплене у ст. 2 КЦЗ України) є більш вдалим з огляду на лексичне та логічне співвідношення понять «ситуація», «обстановка» та «порушення», оскільки «обстановка» є синонімом «ситуації» [14, с. 820, 1321], дозволяючи розкрити особливості саме *надзвичайної* ситуації крізь призму семантично подібних мовленнєвих одиниць, у той час як «ситуація» не може ототожнюватись із поняттям «порушення» чи розкриватися через нього. Так, Закон України «Про зону надзвичайної екологічної ситуації» від 13 липня 2000 року [148] у ч. 2 ст. 1, попри дублювання лексичних одиниць, взагалі визначає надзвичайну екологічну ситуацію як надзвичайну ситуацію, при якій на окремій місцевості сталися негативні зміни в навколишньому природному середовищі, що потребують застосування надзвичайних заходів з боку держави. Це ж визначення дублюється у тексті ч. 2 ст. 65 Закону України «Про охорону навколишнього природного середовища» від 25 червня 1991 року [153].

Змістовно аналогічно до згаданих вище законів, що втратили чинність із прийняттям КЦЗ України, поняття надзвичайної ситуації як порушення нормальних умов життя і діяльності людей на об'єкті або території визначалось у п. 2 Положення про єдину державну систему запобігання і реагування на надзвичайні ситуації техногенного та природного характеру, затвердженого відповідною Постановою Кабінету Міністрів України (далі –

КМУ) від 3 серпня 1998 року [125], яка втратила чинність у зв'язку з прийняттям та набранням чинності Постанови КМУ «Про затвердження Положення про єдину державну систему цивільного захисту» та безпосередньо самого вказаного Положення від 9 січня 2014 року [137]. У свою чергу, у п. 2 чинного Положення міститься вказівка на те, що інші терміни вживаються у значенні, наведеному в КЦЗ України, включно з поняттям надзвичайної ситуації. Сказане свідчить про обрання законодавцем вектору на здійснення уніфікації нормативно-правового розуміння надзвичайної ситуації в українському законодавстві – на рівні законів та підзаконних нормативно-правових актів.

З іншого ж боку, як вказувалось вище, продовжує існувати і поняття надзвичайної екологічної ситуації, що нерозривно пов'язане із поняттям правового режиму зони надзвичайної екологічної ситуації. Відмінність між цим поняттям і надзвичайною ситуацією як такою, на нашу думку, є темпоральною, а також безпосередньо пов'язана із встановленням території з особливим правовим режимом – зони надзвичайної екологічної ситуації. Оскільки, згідно з законодавчим визначенням, внаслідок виникнення надзвичайної ситуації природного, техногенного або іншого характеру певна територія може бути визначена зоною надзвичайної екологічної ситуації, якщо на окремій місцевості матимуть місце негативні зміни в навколишньому природному середовищі, що потребують застосування надзвичайних заходів з боку держави.

У науковій літературі з цього приводу відзначалося, що особливістю надзвичайних ситуацій за законодавством про надзвичайні ситуації та цивільну оборону (*зараз – цивільний захист – А.М.*) є те, що їх негативний вплив на стан навколишнього природного середовища має короткостроковий характер, не пов'язаний з утворенням стійких змін у довкіллі, а істотне значення має матеріальна шкода, що завдається середовищу перебування людини, необхідність нести великі матеріальні та фінансові витрати на ліквідацію наслідків надзвичайних ситуацій, компенсацію населенню

завданої шкоди. У той час як ознаки надзвичайності як критерії не є ключовими для встановлення режиму зон надзвичайної екологічної ситуації. Винесений наразі у законодавчу дефініцію критерій «негативних змін в навколишньому природному середовищі» не узгоджується із категоріями «раптовості» та «швидкості розвитку ситуації» (*що іманентні саме надзвичайним ситуаціям – А.М.*). На основі цього підкреслюється необхідність заміни законодавчих термінів «надзвичайна екологічна ситуація», «зони надзвичайної екологічної ситуації» на терміни «кризова екологічна ситуація», «зони кризової екологічної ситуації», а також диференціації таких зон за ознаками «сталості, необоротності змін природного середовища, стійкості впливу антропогенних факторів на це середовище» [69, с. 20-21, 24, 30] – тобто запровадженні екологічного зонування. Таким чином у зв'язку з виникненням надзвичайної ситуації будь-якого характеру відповідно до положень чинного КЦЗ України (зокрема, ст. 14) може встановлюватись режим надзвичайної ситуації, але лише за наявності стійкої екологічної кризи у певному регіоні, причиною якої може слугувати та ж надзвичайна ситуація техногенного, природного, воєнного або іншого характеру встановлюватиметься уже правовий режим зони надзвичайної екологічної ситуації. У результаті діятимуть два різних особливих правових режими, що можуть територіально та темпорально повністю або частково збігатись. Як бачимо, з метою підкреслення кризового екологічного стану та понятійного відокремлення від режиму надзвичайної ситуації доречним є внесення у чинне законодавство України з питань цивільного захисту та охорони навколишнього природного середовища пропонованих вище дефініцій «кризової екологічної ситуації» та «зони кризової екологічної ситуації» або подібних до них формулювань з тим ж змістом.

Враховуючи вищевикладене, в межах цього дослідження зосередимось на вивченні цивільно-правових механізмів відшкодування шкоди, завданої внаслідок надзвичайних ситуацій у розумінні КЦЗ України, торкаючись

проблематики відшкодування шкоди, завданої внаслідок надзвичайних екологічних ситуацій (в межах відповідних зон) лише за умови сутнісної подібності тих чи інших елементів окреслених правовідносин з метою здійснення комплексного та всебічного наукового аналізу.

Варто розмежувати і поняття окремих правових режимів, що можуть встановлюватись у зв'язку з виникненням надзвичайної ситуації та здійсненням робіт по ліквідації її наслідків та відшкодуванню завданої нею шкоди. Поруч із вищевказаним правовим режимом зони надзвичайної екологічної ситуації та режимом надзвичайної ситуації чинне законодавство передбачає можливість введення особливого правового режиму надзвичайного стану, зокрема при виникненні надзвичайних ситуацій техногенного або природного характеру не нижче загальнодержавного рівня, згідно зі ст. 1 Закону України «Про правовий режим надзвичайного стану» від 16 березня 2000 року [156]. Одразу підкреслимо, що це положення незрозумілим чином співвідноситься із нормами ст. 11 та ст.ст. 14-15 КЦЗ України, якими передбачається, що Єдина державна система цивільного захисту залежно від масштабів і особливостей надзвичайної ситуації, що прогнозується або виникла, функціонує у режимах: 1) повсякденного функціонування; 2) підвищеної готовності; 3) надзвичайної ситуації; 4) надзвичайного стану. При цьому режим надзвичайної ситуації тимчасово встановлюється у разі виникнення надзвичайної ситуації за рішенням відповідно Кабінету Міністрів України, Ради міністрів Автономної Республіки Крим, обласних, Київської чи Севастопольської міських державних адміністрацій для єдиної державної системи цивільного захисту у повному обсязі або частково для окремих її територіальних підсистем, у той час як щодо надзвичайного стану КЦЗ України передбачає його тимчасове встановлення за тих ж положень щодо можливої територіальної дії, але у межах території, на якій введено правовий режим надзвичайного стану відповідно до Закону України «Про правовий режим надзвичайного стану».

Очевидним є доволі неоднозначне та заплутане законодавче регулювання, яке, якщо здійснювати логічне та граматичне тлумачення відповідних правових норм, окремо передбачає можливість використання уповноваженими державними органами одразу трьох правових механізмів у випадку настання надзвичайних ситуацій: 1) встановлення режиму надзвичайної ситуації на основі норм КЦЗ України; 2) введення правового режиму надзвичайного стану відповідно до Закону України «Про правовий режим надзвичайного стану» у зв'язку з виникненням надзвичайних ситуацій техногенного або природного характеру не нижче загальнодержавного рівня; 3) встановлення тимчасового режиму надзвичайного стану відповідно до ст. 15 КЦЗ України для єдиної державної системи цивільного захисту у повному обсязі або частково для окремих її територіальних підсистем, але у межах території, на якій *(уже? – А.М.)* введено правовий режим надзвичайного стану відповідно до Закону України «Про правовий режим надзвичайного стану». Чи можливим та доцільним є введення/встановлення на одній і тій же території держави одразу двох правових режимів надзвичайного стану, чи тут має місце правова колізія або законодавча помилка у формулюванні? Оскільки Закон України «Про правові засади цивільного захисту» від 24 червня 2004 року [157], що діяв до набрання чинності КЦЗ України, у ст. 25 чітко та однозначно передбачав, що режим функціонування єдиної системи цивільного захисту в умовах надзвичайного стану встановлюється відповідно до вимог Закону України «Про правовий режим надзвичайного стану», хоча і передбачав загалом ту ж невизначеність щодо співвідношення правового режиму надзвичайного стану та режиму надзвичайної ситуації. З огляду на це серйознішим постає питання: за яких умов встановлюється режим надзвичайної ситуації відповідно до КЦЗ України, а за яких – правовий режим надзвичайного стану згідно з профільним законом? Чи допустимим у цьому випадку є вирішення питання через застосування правил вирішення темпоральних та ієрархічних правових колізій? Вважаємо, що загальна законодавча вказівка, яка міститься у ч. 3

ст. 11 КЦЗ України про те, що в особливий період єдина державна система цивільного захисту функціонує відповідно до цього Кодексу та з урахуванням особливостей, що визначаються згідно з вимогами Законів України «Про правовий режим воєнного стану» [155], «Про мобілізаційну підготовку та мобілізацію» [149], а також інших нормативно-правових актів, не дозволяє однозначно дати відповідь на поставлені проблемні питання, оскільки містить лише загальне застереження, детально не розмежовуючи та не врегульовуючи встановлені нами вище неузгодженості.

Як підкреслює А. Басов, у звичайних умовах життєдіяльність суспільства підтримується за рахунок політичної і економічної систем та існуючої налагодженої системи управління, у той час як проблема надзвичайного стану стає актуальною під час виникнення надзвичайних ситуацій, коли події виходять з-під контролю [3, с. 126]. І у таких випадках, на нашу думку, законодавство не повинно допускати можливості різного тлумачення і застосування, а навпаки, бути взаємоузгодженим, не призводячи до вирішення проблем подібних «неточностей» на підзаконному рівні чи взагалі шляхом негласного закріплення на практиці тих чи інших підходів до встановлення механізму дій в реальних умовах. Іншими словами, ситуація, яка склалась щодо того, що у державній системі, готовність структур якої до запобігання і реагування на надзвичайні ситуації визначається лише десятками хвилин чи ліченими годинами, як це відзначалось окремими вченими ще у 2011 році, характеризується значним нормативно-правовим хаосом [18, с. 9]. Як бачимо, вона досі цілком не втратила своєї актуальності і сьогодні. До цього ж погоджуємось із Р. В. Приходьком щодо того, що саме удосконалення категорійного апарату та дефініцій має стати суттєвим кроком на шляху до оптимізації законодавства у сфері захисту населення і територій від надзвичайних ситуацій загалом [116, с. 7]. У зв'язку з цим вважаємо необхідним усунення згаданих суперечностей та правових колізій, розмежувавши підстави встановлення режиму надзвичайної ситуації згідно з КЦЗ України та

правового режиму надзвичайного стану відповідно до Закону України «Про правовий режим надзвичайного стану» за одним або декількома класифікаційними критеріями (зокрема за сферою прояву, масштабами надзвичайної ситуації тощо). Інший же спосіб полягає у виключенні можливості встановлення одразу двох різних правових режимів у зв'язку з настанням надзвичайних ситуацій, залишивши лише один зі згаданих правових механізмів.

У зв'язку з цим погоджуємось із І. Л. Петрухіним, який ще у 1993 році слушно зауважував, що при техногенно-природній катастрофі має запроваджуватись стан національного (регіонального) лиха (*зараз ним, відповідно, виступає режим надзвичайної ситуації – А.М.*), а не надзвичайний стан, оскільки перший з них є набагато менш обтяжливим для громадян та пов'язаний із наданням допомоги та відновлення зруйнованого внаслідок надзвичайної ситуації, проведення аварійно-рятувальних робіт, у той час як надзвичайний стан передбачає значне обмеження прав постраждалих людей, невинуватих з огляду на настання того чи іншого лиха або катастрофи природного чи техногенного характеру та необхідність подолання їх наслідків [101, с. 48]. Варто також розуміти, що для правильного та практично функціонального вирішення цього питання потрібним є ґрунтовне та окреме наукове дослідження на межі адміністративного та екологічного права. Важливо підкреслити, що введення надзвичайного стану або встановлення режиму надзвичайної ситуації, зони надзвичайної екологічної ситуації як форми реагування на виникнення різноманітних надзвичайних ситуацій повинні здійснюватися на основі взаємоузгоджених та однозначних правових актів. Інакше навіть найкраще законодавче визначення надзвичайної ситуації втрачатиме свою ефективність. Крім цього, необхідність врегулювання окресленої ситуації зумовлена і вирішенням питань відшкодування шкоди, завданої внаслідок надзвичайних ситуацій, проведення робіт по їх відверненню або ліквідації. На сьогодні ці питання окремо регулюються ст. 25 Закону України «Про

правовий режим надзвичайного стану» та главою 17 КЦЗ України, співвідношення положень яких та шляхи їх узгодження дослідимо у відповідних розділах дисертаційного дослідження.

Слід звернути увагу і на аналіз нормативних дефініцій надзвичайної ситуації та суміжних з нею понять, закріплених у ключових зарубіжних джерелах. У термінологічному словнику по зниженню ризику настання лих від 2009 року, прийнятому Міжнародною стратегією по зменшенню небезпеки лих під егідою ООН [195], під лихом розуміється подія, яка серйозно порушує життя місцевих спільнот і суспільства, є причиною жертв серед населення, а також значної матеріальної, економічної або екологічної шкоди і характеризується дією, яка переважає здатність спільноти або суспільства впоратись з нею власними силами. Крізь призму цього визначається також, що лихо часто характеризують як результат поєднання таких елементів: схильності до загрози; існуючих параметрів вразливості; нестачі потенціалу або заходів, спрямованих на зниження чи подолання потенційних негативних наслідків, що може виступати як ознакою лиха, так і ознакою надзвичайної ситуації як родового поняття загалом, про що окремо також зауважимо далі. Також у термінологічному словнику міститься визначення управління в надзвичайних ситуаціях, в примітці до якого закріплюється поняття і надзвичайної ситуації як потенційно небезпечні обставини, що потребують невідкладних заходів. Як підкреслює В. В. Лісаускайте, додатково вказується, що замість терміну «управління в надзвичайних ситуаціях» іноді використовують вислів «боротьба зі стихійними лихами», що говорить про певну синонімічність цих спеціальних формулювань, виходячи з практики їх застосування [77, с. 98].

Наведена дефініція лиха (катастрофи) вважається однією з найбільш вдалих, поширеним також є розуміння, прийняте в Міжнародній базі даних катастроф (EM-DAT), згідно з яким під катастрофою розуміється ситуація або подія, що переважає локальні можливості, потребуючи звернення на національному або міжнародному рівні за зовнішньою допомогою;

непередбачена і нерідко раптова подія, що спричиняє значні збитки, руйнування або людські страждання. Підкреслюється, що попри те, що катастрофа часто спричиняється природою, вона може мати і людське походження [231]. Розглядаючи ж таке бачення лиха (катастрофи) та надзвичайної ситуації загалом, вважаємо, що невиправдано з практичної точки зору розуміти під цими поняттями виключно непередбачені та раптові події, оскільки, як підкреслює О. Г. Братель, надзвичайна ситуація в більшості випадків є закономірною та очікуваною подією, що виступає продуктом розвитку «рядових» процесів [9, с. 17].

Відповідно до ст. 4 Постанови № 1313/2013/EU Європейського парламенту і Ради від 17 грудня 2013 року «Про механізм цивільного захисту в межах Союзу» [225] під катастрофою (лихом) розуміється будь-яка ситуація, яка має або може мати важкий вплив на людей, навколишнє природне середовище або власність, включно з культурною спадщиною. У ч. 2 ст. 1 цієї ж Постанови також вказується, що захист, який забезпечується цим механізмом, найперше розповсюджується на людей, але також поширюється на середовище та власність, включно з культурною спадщиною, проти усіх видів природних та техногенних («спричинених людиною») катастроф, включаючи наслідки терористичних актів, технологічні, радіологічні або природні лиха, забруднення морського середовища, гострі надзвичайні ситуації, пов'язані зі здоров'ям населення, що трапляються в межах або за межами Союзу. Звідси можна зробити висновок про доволі широкий підхід європейського законодавця та зосередження на критерії людських жертв при визначенні рівня та масштабів того чи іншого лиха (катастрофи).

Закон Великобританії «Про цивільні непередбачені обставини» від 18 листопада 2004 року [222] визначає у ст. 1 надзвичайну ситуацію як: 1) подію або ситуацію, яка загрожує настанням серйозної шкоди людському благополуччю на території Сполученого Королівства, у той час як серйозна шкода має місце лише у тому випадку, коли включає, спричиняє або може

спричинити смерть, захворювання або травмування, втрату житла, шкоду власності, порушення постачання грошей, їжі, води, енергії або пального, порушення систем комунікації, транспортної інфраструктури, системи охорони здоров'я; 2) подію або ситуацію, яка загрожує настанням серйозної шкоди навколишньому природному середовищу на території Сполученого Королівства, у той час як серйозна шкода довікллю має місце лише у тому випадку, коли включає, спричиняє або може спричинити забруднення землі, води або повітря біологічного, хімічного або радіоактивного характеру або забруднення чи знищення рослинного або тваринного життя; 3) війна або тероризм, що загрожує настанням серйозної шкоди безпеці Сполученого Королівства. Тобто окремо визначаються воєнні надзвичайні ситуації (як це має місце у ч. 2 ст. 5 КЦЗ України) поруч із тероризмом, а також надається вичерпне тлумачення сутності та обсягу шкоди, яка повинна мати місце для класифікації певної події чи ситуації як надзвичайної.

У англо-американській правовій традиції для визначення надзвичайних ситуацій природного характеру також закріпився термін «дії Божі» («*act of God*»), що використовується у Законі США «Про комплексну екологічну реакцію, компенсації та відповідальність» від 1980 року [224] і тлумачиться як непередбачене тяжке стихійне лихо або інше природне явище виняткового, неминучого і непереборного характеру, наслідків якого не можна було запобігти або уникнути за прояву належного догляду або передбачення. Окрім врахування виключно надзвичайних ситуацій природного характеру, вказане поняття охоплює лише ті з них, що не могли бути передбаченими та відверненими навіть за належної роботи уповноважених державних органів, що дещо звужує обсяг регулювання цього Закону. Натомість у законодавстві США використовується і саме поняття надзвичайної ситуації з відповідно широким змістом, зокрема у Законі США «Про національні надзвичайні ситуації» від 1976 року, але не дається визначення таких ситуацій [230].

Подібним до закріпленого в КЦЗ України, хоча і менш деталізованим, є визначення надзвичайної ситуації, що міститься у ст. 1 Федерального закону Російської Федерації «Про захист населення і територій від надзвичайних ситуацій природного і техногенного характеру» від 21 грудня 1994 року [92]: це обстановка на певній території, що склалася в результаті аварії, небезпечного природного явища, катастрофи, стихійного чи іншого лиха, які можуть спричинити або спричинили людські жертви, шкоду здоров'ю людей або навколишньому середовищу, значні матеріальні збитки та порушення умов життєдіяльності людей.

Вартим уваги є законодавче регулювання досліджуваного питання у канадській провінції Квебек, де у ст. 2 Закону «Про цивільний захист» [223] закріплюються поняття «значної катастрофи» та «незначної катастрофи». Під першим з них розуміється подія, спричинена природним феноменом, технологічною помилкою або аварією, незалежно від того, чи пов'язана вона із людською діяльністю, що спричинила серйозну шкоду людям або значні збитки власності і вимагає незвичайних дій з боку спільноти, що зазнала такої події, зокрема повені, землетрусу, зсуву ґрунту, вибуху, токсичних викидів або пандемії. Незначною ж катастрофою є виняткова природна подія, подібна до значної катастрофи, але яка посягає на безпеку лише однієї або кількох осіб.

Порівнюючи наведені вище дефініції надзвичайної ситуації із закріпленою у ст. 2 КЦЗ України та між собою, слід зазначити, що: 1) попри широке використання поняття надзвичайної ситуації у тексті міжнародних нормативних актів та законодавстві окремих держав, нерідким є чітке закріплення лише визначень безпосередньо пов'язаних, але вужчих понять, як-то «лихо», «катастрофа», «дії Божі», «значна катастрофа» та уникнення окреслення поняття надзвичайної ситуації як такої (при цьому Постанова № 1313/2013/EU Європейського парламенту і Ради від 17 грудня 2013 року «Про механізм цивільного захисту в межах Союзу» говорить про функціонування Центру з координації реагування на надзвичайні ситуації

(ERCC) та закріплює поняття здатності Європи до реагування на надзвичайні ситуації (EERC); 2) з іншого боку, досліджуване поняття здобуває однозначного та іноді доволі розгорнутого законодавчого закріплення на національному рівні (зокрема на прикладі Великобританії, України та Російської Федерації); 3) на відміну від більшості наведених дефініцій, та, що міститься у тексті КЦЗ України, характеризує надзвичайну ситуацію не як *подію чи ситуацію*, що загрожує настанням значної шкоди людському благополуччю та/або навколишньому природному середовищу (на прикладі законодавства Великобританії), а як *обстановку*, що склалась в результаті такої події: аварії, природного лиха, катастрофи тощо, які спричинили або можуть спричинити вказану шкоду (подібно до законодавчого підходу у Російській Федерації).

Але, враховуючи сказане, український законодавець виходить на вищий рівень абстрагування на противагу усім наведеним вище дефініціям, розглядаючи надзвичайну ситуацію, перш за все, як *обстановку, що характеризується порушенням нормальних умов життєдіяльності населення*, і уже в другу чергу як обстановку, спричинену катастрофою, природним лихом, епідемією та ін. Значення такого нормативного підходу полягає у його гнучкості, адже настання надзвичайної ситуації викликатимуть не лише окремі події та лиха визначеного характеру, що в окремих випадках може зумовлювати необхідність штучного підведення окремої події під законодавчу дефініцію. Натомість це може бути будь-яка небезпечна подія, за умов, якщо: 1) внаслідок цієї події була створена обстановка, яка характеризується порушенням нормальних умов життєдіяльності населення; 2) така подія призвела (може призвести) до виникнення загрози життю або здоров'ю населення, великої кількості загиблих і постраждалих, завдання значних матеріальних збитків, а також до неможливості проживання населення на такій території чи об'єкті, провадження на ній господарської діяльності. Вказівка законодавця на те, що така обстановка може бути «спричинена катастрофою, аварією, пожежею,

стихійним лихом, епідемією, епізоотією, епіфітотією, застосуванням засобів ураження або іншою небезпечною подією» є лише описовою, окреслюючи перелік найбільш ймовірних та серйозних небезпечних подій, внаслідок яких виникатиме на певній території чи об'єкті обстановка надзвичайної ситуації, але не обов'язковою чи зобов'язуючою для відповідних уповноважених органів при визначенні наявності чи відсутності надзвичайної ситуації як такої.

Отже, надзвичайна ситуація, згідно з положеннями чинного українського законодавства, не є синонімом понять «стихійне лихо», «аварія», «катастрофа» тощо та лише умовно виступає по відношенню до них родовим поняттям. Надзвичайна ситуація розглядається як результат настання та розвитку відповідних небезпечних подій різного характеру. На основі сказаного пропонуємо розглядати законодавче визначення надзвичайної ситуації, дане у ст. 2 КЦЗ України, як комплексне, гнучке та придатне для вирішення завдань і досягнення цілей єдиної системи цивільного захисту в державі, та вважати його основними елементами: факт порушення нормальних умов життєдіяльності населення та загрозу настання або настання значних людських жертв, істотної матеріальної, економічної та екологічної шкоди крізь призму та в межах створення й існування відповідної обстановки.

Зауважимо, що на рівні підзаконних нормативно-правових актів знаходимо дефініції і окремих складових комплексного поняття надзвичайної ситуації. Так, згідно з п. 1-1 Порядку класифікації надзвичайних ситуацій за їх рівнями, затверджений відповідною Постановою КМУ від 24 березня 2004 року № 368, під порушенням нормальних умов життєдіяльності слід розуміти відсутність питного водопостачання, водовідведення, електро-, газо- і тепlopостачання (в осінньо-зимовий період) та/або така зміна технічного стану житлового будинку (приміщення), внаслідок якої він став аварійним або не придатним до експлуатації, та/або зміна стану території (об'єкта),

внаслідок якої проживання населення і провадження господарської діяльності на території (об'єкті) є неможливим [138].

Торкаючись доктринальних дефініцій поняття надзвичайної ситуації, зупинимось переважно на цивілістичному розумінні окресленого терміну з огляду на предмет та завдання нашого наукового дослідження. Так, О. Г. Братель під надзвичайною ситуацією у її цивільно-правовому значенні розуміє настання цивільно-правових наслідків обставин (подій) або їх сукупності, природного, стихійного, техногенного або суспільно-політичного характеру, що характеризуються надзвичайністю, раптовістю, винятковістю, випадковістю та масштабністю прояву, є непередбачуваними та невідворотними для суб'єктів правовідносин, призводячи до заподіяння майнової та моральної шкоди, виникнення цивільних прав та обов'язків, перешкод або неможливості виконання договірних зобов'язань або звільнення від настання цивільної відповідальності [9, с. 89]. У цілому вважаючи такий підхід виправданим, маємо окремі зауваження. По-перше, формулювання «настання цивільно-правових наслідків» не дозволяє передбачити у понятті надзвичайної ситуації її динамічних аспектів, наголошуючи виключно на статичі правового регулювання, на відміну від використання поняття «обстановки», яка може змінюватись та постійно змінюється – покращується або погіршується, залежно від здійснення дій по ліквідації наслідків надзвичайної ситуації та змін у розвитку останньої незалежно від людського втручання. По-друге, цілком слушним є закріплення широкого переліку видів подій, що можуть спричинити настання цивільно-правових наслідків, притаманних надзвичайній ситуації, але неоднозначним видається закріплення їх обов'язкових ознак, зокрема непередбачуваності, раптовості та випадковості прояву, у той час як сам автор вище (з чим ми раніше погоджувались) висловлює думку, що надзвичайні ситуації, зазвичай, є передбачуваними та виступають наслідком типових процесів, моніторингом та оцінкою небезпечності яких у кожній державі займаються окремі служби та органи державної влади. На цьому ж

наголошує і О. А. Мельниченко [81, с. 151]. По-третє, автор не враховує аспекту наявності, окрім реальної, також потенційної загрози, що несе собою та чи інша надзвичайна ситуація – нерідко саме *можливі* руйнування є значно серйознішими для суспільства та навколишнього природного середовища, ніж ті, що вже реально мали місце, з огляду на необхідність швидкого реагування та усунення вказаної небезпеки. По-четверте, одним з наслідків надзвичайної ситуації автор вказує «виникнення цивільних прав та обов'язків», не зауважуючи про їх зміну та припинення як не менш важливі складові деструктивного впливу надзвичайної ситуації з точки зору цивільного права та законодавства.

Цікаво, що саме як особливу обстановку характеризує надзвичайну ситуацію видатний спеціаліст у сфері попередження і протидії надзвичайним ситуаціям Б. М. Порфір'єв, вказуючи на те, що це зовнішньо не очікувана обстановка, яка раптово виникла та характеризується невизначеністю і складністю прийняття рішення, гострою конфліктністю та стресовим станом населення, значною соціально-економічною та екологічною шкодою – людськими жертвами, необхідністю, як наслідок, великих людських, матеріальних та часових затрат на здійснення евакуаційно-рятувальних робіт і ліквідацію різноманітних негативних наслідків [108, с. 20]. Не вказуючи конкретно на жоден з різновидів надзвичайних ситуацій, вчений оперує ключовими характеристиками надзвичайної ситуації, охоплюючи економічний, цивільно-правовий, адміністративний та навіть психологічний аспекти цього складного поняття.

Тичинин С. В. пропонує визначення надзвичайної ситуації як юридичної категорії, що виступає наслідком подій або їх сукупності, що склались в результаті навмисних або ненавмисних факторів, які спричинили негативні зміни об'єкта впливу (загибель людей, масове пошкодження здоров'я населення, заподіяння матеріальної шкоди, загроза безпеці держави та ін.), що потребують необхідності введення спеціального правового

регулювання і залучення зовнішніх по відношенню до об'єкта надзвичайної ситуації сил і засобів [196].

Узагальненим та ємкішим попри свою лаконічність можна вважати розуміння надзвичайної ситуації як повного чи часткового унеможливлення діяльності суб'єктів господарювання унаслідок подій техногенного, природного, соціального чи військового характеру, що призводить до істотних соціальних, економічних та екологічних втрат [81, с. 153]. Іншим цивілістичним визначенням надзвичайної ситуації, що заслуговує на увагу, є дефініція А. І. Фролова, за якою надзвичайною ситуацією є обстановка (стан суспільних відносин) в певному просторі (в тому числі на суші, де проживають люди, в надрах, на воді, в повітрі і у космосі), яка полягає у значній зміні умов життєдіяльності фізичних і юридичних осіб, що склалася в результаті аварії, небезпечного природного явища, катастрофи, інших стихійних лих, війни, воєнних дій, а також маневрів або інших воєнних заходів, терористичного акту, бунту, народних хвилювань, повстання, стайку, інших соціальних конфліктів, епідемії, епізоотії і других явищ, які можуть призвести або призвели до значної майнової і немайнової шкоди [203, с. 8-9].

Варто вказати на тісний взаємозв'язок між науковим цивілістичним розумінням надзвичайної ситуації та суміжними категоріями цивільного права – випадком, непереборною силою та форс-мажором, що потребує розмежування окреслених термінів з метою кристалізації сутності та місця надзвичайної ситуації поміж них та як такої загалом. У світлі цього доцільно звернутись до результатів ґрунтовного наукового дослідження співвідношення усіх з наведених категорій, здійсненого О. Г. Брателем. Вчений резюмує, що наявність спільних ознак понять «випадок», «непереборна сила» та «форс-мажор» вказує на те, що всі вони належать до однієї площини причинності їх виникнення, їх необхідно розглядати як результат прояву та впливу певної події або явища (їх сукупності) на сферу цивільних правовідносин. Саме такою подією або явищем і буде виступати надзвичайна ситуація *(яку науковець розглядає одразу як саму подію, так і її*

наслідки, критичні зауваження щодо чого ми приводили вище – А. М.), яка може спричиняти настання **випадку** (як суб'єктивного, психічного чинника настання певної непередбаченої події, коли неможливе передбачення, знання та усвідомлення можливості настання негативного результату, або присутні зовнішні обставини, у вигляді об'єктивно випадкових чинників, які кореспондують дії (бездіяльності) суб'єкта та призводять до результатів, подолання яких унеможлиблюється за допомогою реально існуючих засобів); **непереборної сили** (як зовнішнього виразу обставини (небезпечної події) або їх сукупності, що характеризується, в тому числі, ознаками надзвичайності, невідворотності та відносності, виступаючи об'єктивно-випадковою для суб'єкта правовідносин, який в результаті прояву таких обставин (подій) позбавлений можливості реалізовувати цивільні права та обов'язки (при чому неможливість є абсолютною, фактичною [113, с. 66]), а також звільняється від цивільно-правової відповідальності); та **форс-мажору** (як передбачений у нормативно-правових актах або завчасно обумовлений сторонами договору (контракту) перелік невідворотних або непередбачуваних обставин, які є зовнішніми щодо діяльності зобов'язаної особи, створюючи тимчасову неможливість виконання або звільняючи кредитора чи боржника від подальшого виконання договору (контракту) та цивільної відповідальності, за умови своєчасного повідомлення про їх настання та підтвердження уповноваженими органами або взаємним визнанням сторонами існування таких обставин) [9, с. 83, 87-88].

Додатково А. І. Фролов стверджує про різний обсяг понять «непереборна сила» та «надзвичайна ситуація» та пропонує розглядати непереборну силу як надзвичайну ситуацію природного, техногенного, соціального або іншого характеру, яка не залежить від дії боржника, наслідки якої в силу виключності і потужності свого прояву непереборні при даних умовах діяльності боржника [202, с. 113] (особами, однотипними боржнику) за характером і умовами діяльності. При цьому з невиконанням зобов'язання автор пропонує пов'язувати не джерело надзвичайної ситуації, а саму таку

ситуацію (змінену обстановку), яка і повинна визнаватись непереборною силою [203, с. 9-10] та наголошує на тому, що непереборна сила виступає видовим поняттям по відношенню до *ширшого* поняття надзвичайної ситуації [201, с. 114].

Підсумовуючи наведені наукові позиції, в межах цього дисертаційного дослідження розглядатимемо надзвичайну ситуацію, з огляду на доктринальні досягнення О. Г. Брателя, А. І. Фролова та наші власні міркування, саме як *обстановку, в межах якої внаслідок порушення нормальних умов життєдіяльності населення можна констатувати наявність і суто цивільно-правових наслідків, які можуть виражатись крізь призму випадку, непереборної сили та форс-мажору, залежно від конкретної ситуації, зумовленої наявністю договірних або інших зобов'язань між особами.*

Таким чином аварія, пожежа, катастрофа, епідемія тощо можуть призводити до звільнення від виконання зобов'язання і слугувати підставою для встановлення наявності випадку, непереборної сили або форс-мажору, як самі собою, так і опосередковано (коли особа заявляє про підстави звільнення від обов'язку саме на підставі наявності надзвичайної ситуації), за умови того, що внаслідок їх настання на певній території або певному об'єкті матиме місце обстановка надзвичайної ситуації. А отже, саме надзвичайна ситуація як така може виступати кожним з цих понять як окремо, так і одночасно.

Також слід додати, що Є. А. Павлодський серед характерних ознак непереборної сили називає:

1) непереборна сила завжди є зовнішньою подією по відношенню до сфери діяльності зобов'язаної особи;

2) надзвичайний характер непереборної сили не залежить від передбачуваності (що ми підкреслювали по відношенню до сутності надзвичайних ситуацій, одним з цивільно-правових наслідків яких може бути

визнано наявність непереборної сили як підстави для звільнення від цивільно-правової відповідальності та обов'язку відшкодування шкоди);

3) наслідки дії непереборної сили є невідворотними не лише для цього правопорушника, але й для інших осіб, які є однотипними за тим ж видом та умовами діяльності [99, с. 77].

Порівнюючи наведені ознаки із дослідженою нами вище правовою природою надзвичайної ситуації, можемо говорити про їх структурну подібність, оскільки остання є одночасно передумовою непереборної сили, коли вона виступає підставою звільнення від зобов'язань з відшкодування шкоди, та її наслідком, коли мова йде про обставини непереборної сили, що ототожнюються в науці та практиці із небезпечними подіями, які спричинили стан надзвичайної ситуації.

Серед таких класифікацій однією з найбільш повних, якщо говорити про диференціацію обставин непереборної сили залежно від сфер суспільного життя, є комплексна класифікація С. М. Іванової, яка пропонує виділяти адміністративно-правові, політичні, природно-кліматичні, техногенно-виробничі обставини непереборної сили, діловий обіг (зокрема, ембарго), транспортні, науково-експериментальні, соціальні та воєнні обставини, а також, окремо, епідемії [47, с. 198]. Як бачимо, і тут можна говорити про подібність розмежування надзвичайних ситуацій за їх характером та обставин непереборної сили за сферою суспільного життя, на яку вони спричиняють вплив, що говорить про тісний системний та юридичний зв'язок між обома поняттями, окреслений нами вище.

До ознак, які впливають з пропонованих у науці визначень надзвичайних ситуацій або висуваються окремо, різні вчені відносять такі важливі риси. Так, Є. Кравець до елементів надзвичайних ситуацій відносить: 1) наявність загрози (реальної, потенційної, неминучої, надзвичайної); 2) об'єкти, що знаходяться в небезпеці (життя і здоров'я людей, їх права і свободи, матеріальні та духовні цінності суспільства, конституційний лад, суверенітет, територіальна цілісність держави, нормальна діяльність

державних інститутів); 3) наслідки (необоротні, істотні, негативно тривалі тощо); 4) необхідність вжиття додаткових заходів, способів, докладання зусиль для вирішення цих ситуацій (їх ліквідації, пом'якшення наслідків тощо). Як результат, дослідник стверджував, що усім цим елементам, у сукупності чи окремо, притаманні ознаки кризовості, специфічності, екстремальності [73, с. 73].

Подібно ознаки надзвичайної ситуації розкриває О. А. Мельниченко, узагальнюючи наукові напрацювання та пропонуючи під складовими та ознаками досліджуваного поняття розуміти: 1) причину (катастрофа, аварія, стихійне лихо, пожежа, епідемія, епізоотія, епіфітотія, застосування засобів ураження та інші небезпечні події); 2) сферу прояву (окрема територія, акваторія чи суб'єкт господарювання); 3) форма прояву (суттєві, негативні зміни, виняткові екстремальні обставини тощо); 4) наслідки (загроза життю та здоров'ю населення, велика кількість загиблих і постраждалих, неможливість проживання населення на такій території, ведення на ній господарської діяльності, соціальні, економічні та/або екологічні збитки); 5) потреба у реагуванні (особливі управлінські зусилля, здійснення комплексу заходів та ін.) [81, с. 150-151].

Вказані обома авторами ознаки органічно співвідносяться як причина настання надзвичайної ситуації, її наслідки та заходи, спрямовані на подолання, ліквідацію та відшкодування завданої нею шкоди. Варто додати і те, що така ситуація має місце і у робочих документах Європейського Союзу з приводу дефініцій понять «катастрофа» та «криза» і споріднених із ними. Так, узагальнюючи нормативне регулювання Держав-учасниць Європейського Союзу, підкреслюється, що попри те, що не існує загальноприйнятого у світі визначення «катастрофи», певні характеристики притаманні більшості з них: 1) вони є несподіваними, раптовими або непередбачуваними; 2) спричиняють людські, матеріальні, економічні або екологічні збитки; 3) перевищують здатність відповідної спільноти впоратись із ними [226].

Виводячи ключові ознаки, які містяться у законодавчому визначенні надзвичайної ситуації (ст. 2 КЦЗ України), та акумулюючи вищенаведені доктринальні позиції, вважаємо, що ключовими характеристиками надзвичайної ситуації як цивільно-правового поняття слід розуміти:

1) «зовнішній» прояв, який виявляється у обстановці, внаслідок якої порушуються нормальні умови життєдіяльності населення у зв'язку з настанням тієї чи іншої небезпечної події із притаманними останній ознаками невідворотності та винятковості, що призвела або може призвести до виникнення майнової та/або немайнової (моральної) шкоди. Ця ознака одночасно вказує на причиновий аспект настання надзвичайної ситуації;

2) «внутрішній» прояв, який характеризується наявністю майнової та/або немайнової (моральної) шкоди чи загрозою безпеки її настання та у сукупності із зовнішньою ознакою (обстановкою надзвичайної ситуації) може бути підставою для звільнення від відповідальності за невиконання зобов'язання (НС як непереборна сила та форс-мажор), або слугувати підставою для настання у відповідних органів або осіб обов'язку з відшкодування шкоди, заподіяної такою надзвичайною ситуацією. У свою чергу, наведена ознака вказує на наслідковий аспект настання надзвичайної ситуації з позицій цивільного права.

При цьому погоджуємось із думкою А. С. Філіпенко, яка акцентує увагу на тому, що «чітко визначена за допомогою класифікаційних ознак надзвичайна ситуація, буде мати свій особливий ступінь суспільної небезпеки, що в свою чергу на практиці дозволить оцінювати масштаб надзвичайної ситуації, визначити сили та засоби, які необхідні для її подолання, а також органи управління, які відповідають за організацію аварійно-рятувальних та інших невідкладних робіт». Автор підкреслює, що саме чітке визначення класифікаційних ознак матиме значення та вплине на конкретні дії не лише на стадії запобігання чи реагування або ліквідації наслідків надзвичайної ситуації, а й визначатиме порядок їх підготовки [199, с. 11]. Вважаємо таку позицію правильною і обґрунтованою, вона

потребує додаткової уваги до відповідних законодавчих положень та аналізу їх відповідності реальним суспільним відносинам. Зокрема, ч. 2 ст. 5 КЦЗ України передбачає, що залежно від характеру походження подій, що можуть зумовити виникнення надзвичайних ситуацій на території України, визначаються такі види надзвичайних ситуацій: 1) техногенного характеру; 2) природного характеру; 3) соціальні; 4) воєнні. Частина 3 цієї ж статті натомість закріплює класифікацію рівнів надзвичайних ситуацій залежно від обсягів, заподіяних надзвичайною ситуацією наслідків, обсягів технічних і матеріальних ресурсів, необхідних для їх ліквідації: 1) державний; 2) регіональний; 3) місцевий; 4) об'єктовий. Таким чином КЦЗ України закріплює види та рівні надзвичайних ситуацій, якими послуговуватимемось в межах проведення нашого наукового дослідження.

Справедливо зазначити, що на підзаконному рівні питанням класифікації надзвичайних ситуацій присвячено цілу низку правових актів, а також окремий національний класифікатор:

1) згадуваний нами вище Порядок класифікації надзвичайних ситуацій за їх рівнями, затверджений відповідною Постановою КМУ від 24 березня 2004 року, що замінив Положення про класифікацію надзвичайних ситуацій, затверджене Постановою КМУ «Про порядок класифікації надзвичайних ситуацій» ще від 15 липня 1998 року [154]. Чинним Порядком класифікації надзвичайних ситуацій за їх рівнями передбачається, що залежно від обсягів заподіяних наслідків, технічних і матеріальних ресурсів, необхідних для їх ліквідації, надзвичайна ситуація класифікується як державного, регіонального, місцевого або об'єктового рівня (п. 2 Порядку), для чого використовуються критерії: 1) територіальне поширення та обсяги технічних і матеріальних ресурсів, що необхідні для ліквідації наслідків надзвичайної ситуації; 2) кількість людей, які внаслідок дії уражальних чинників джерела надзвичайної ситуації загинули або постраждали, або нормальні умови життєдіяльності яких порушено; 3) розмір збитків, завданих уражальними чинниками джерела надзвичайної ситуації, розраховується відповідно до

Методики оцінки збитків від наслідків надзвичайних ситуацій техногенного і природного характеру, затвердженої постановою КМУ від 15 лютого 2002 року № 175 (п. 3 Порядку) [132];

2) Наказ Міністерства надзвичайних ситуацій України «Про затвердження класифікаційних ознак надзвичайних ситуацій» від 12 грудня 2012 року [130] та безпосередньо Класифікаційні ознаки;

3) Наказ Міністерства внутрішніх справ України «Про затвердження Вимог до переліку та змісту документів для надання експертного висновку про рівень надзвичайної ситуації» від 4 вересня 2014 року [129], що визначає перелік і зміст документів, які необхідні для розгляду та підготовки Державною службою України з надзвичайних ситуацій (далі – ДСНС України) експертного висновку про рівень надзвичайної ситуації техногенного чи природного характеру та соціальних надзвичайних ситуацій;

4) Національний класифікатор «Класифікатор надзвичайних ситуацій» (ДК 019:210) від 1 січня 2011 року [89], яким передбачається детальна таблиця класифікації надзвичайних ситуацій за характером походження, ступенем поширення, розміром людських втрат і матеріальних збитків.

Підсумовуючи вищесказане з приводу класифікації надзвичайних ситуацій як в аспекті закріплення загальних критеріїв та переліку видів і рівнів надзвичайних ситуацій, так і з огляду на здійснення класифікації кожної окремої надзвичайної ситуації з метою співвідношення реальної обстановки та законодавчих положень, вважаємо за доцільне засновуватись надалі на вказаних вище нормативно-правових актах, що передбачають порядок, підстави, класифікаційні ознаки та детальні класифікації надзвичайних ситуацій. При цьому за потреби звертатимемось до правової доктрини, практики ліквідації наслідків надзвичайних ситуацій та державної статистики у цих аспектах з метою модернізації та вдосконалення існуючих нормативних положень.

Загалом ж детальніше проаналізуємо питання віднесення надзвичайних ситуацій до таких, що спричинені настанням подій, які входять до обсягу

нашого дослідження, як і сам механізм відшкодування шкоди, завданої внаслідок надзвичайних ситуацій, у наступних розділах дисертації.

У контексті здійснюваного дисертаційного дослідження відшкодування шкоди, завданої внаслідок надзвичайних ситуацій, цивільно-правовими наслідками останніх, послуговуючись положеннями Цивільного кодексу України (далі ЦК України) від 16 січня 2003 року [211], а саме ст. 22-23, нормами глави 82, вважатимемо: 1) майнову шкоду, у т.ч. збитки, упущену вигоду, шкоду, завдану каліцтвом, іншим ушкодженням здоров'я або смертю фізичної особи, включаючи відшкодування майнової шкоди в натурі; 2) немайнову (моральну) шкоду, у т.ч. завдану каліцтвом, іншим ушкодженням здоров'я або смертю фізичної особи.

Досить детально з економічної точки зору питання збитків, заподіяних настанням та ліквідацією наслідків надзвичайної ситуації, досліджуються М. І. Бубликом, який за об'єктовим критерієм поділив їх на: 1) збитки від скорочення власної сировинної бази; 2) збитки, спричинені створенням додаткових резервів виробничих потужностей; 3) збитки, пов'язані зі створенням додаткових запасів продукції; 4) збитки від передчасного вибування основних виробничих фондів; 5) збитки від втрати сільськогосподарських угідь; 6) збитки від втрати обсягів виробництва продукції; 7) збитки, пов'язані із порушенням нормального режиму функціонування господарства. Крім цього, вчений запропонував детальну класифікацію структури збитків, завданих надзвичайними ситуаціями, залежно від фактору, що спричинив збитки (джерела збитків); об'єктів, яким спричинено збитки; рівня динаміки і наслідків дії вражаючих факторів; часового фактору та, що особливо важливо у світлі цього наукового дослідження – джерел відшкодування, до яких М. І. Бублик відносить державний бюджет, добровільні внески та кошти міжнародних інституцій [10, с. 23-24]. У літературі до цього списку слушно додають і власні активи постраждалих, власність особи, що завдала шкоди, та страхові виплати [203, с. 10].

Підсумовуючи вищевикладене та базуючись на положеннях чинного законодавства, пропонуємо вдосконалене цивілістичне розуміння *надзвичайної ситуації* як обстановки на окремій території, суб'єкті господарювання чи на водному об'єкті, що характеризується порушенням нормальних умов життєдіяльності населення, спричинена небезпечною подією природного, техногенного, соціального та/або воєнного характеру, яка призвела (може призвести) до виникнення загрози настання або зумовила настання значної майнової та немайнової (моральної) шкоди та слугує як підставою звільнення від відповідальності за невиконання іншого зобов'язання (виступаючи у якості випадку, непереборної сили та/або форс-мажорної обставини), так і підставою настання обов'язку відшкодування шкоди особами, на яких такий обов'язок покладено законом.

1.2 Поняття та ознаки зобов'язань із відшкодування шкоди, завданої внаслідок надзвичайних ситуацій

Питання правової природи, змісту, принципів та ознак зобов'язань із відшкодування шкоди (як деліктних зобов'язань, так і зобов'язань із завдання шкоди правомірними діями), окремих їх різновидів та численних суміжних аспектів є достатньо вивченими в межах вітчизняної цивілістичної доктрини, їм присвячені численні дисертаційні дослідження, монографії та наукові статті [66, с. 449-454]. Як було встановлено нами вище, наявність цивільно-правової шкоди або загрози її завдання («внутрішня» ознака надзвичайної ситуації) у сукупності із відповідною обстановкою надзвичайної ситуації («зовнішня» ознака) одним з наслідків має настання у відповідних державних органів або інших осіб обов'язку з відшкодування завданої шкоди. Це дозволяє стверджувати, що має місце саме зобов'язальне правовідношення із відшкодування шкоди між особою, дії якої спричинили, в кінцевому

результаті, настання надзвичайної ситуації, та потерпілим внаслідок останньої.

Саме як правовідносини з особливим змістом (правами та обов'язками) і розглядає деліктні зобов'язання сучасна юридична доктрина. Так, С. Д. Гринько визначає їх як правовідносини, що виникають внаслідок завдання шкоди винними неправомірними діями чи бездіяльністю особистим немайновим правам фізичної або юридичної особи, а також майну фізичної або юридичної особи, що не є порушенням зобов'язання, що існувало між завдавачем шкоди і потерпілим, в силу якого завдавач шкоди зобов'язаний її відшкодувати, а потерпілий має право на відшкодування завданої йому шкоди в повному обсязі [26, с. 329]. Сутнісно однаково поняття зобов'язань з відшкодування шкоди (включаючи, за змістом, у пропонуване визначення і зобов'язання із правомірного завдання шкоди поруч із власне деліктними) визначає і О. О. Отрадна: зобов'язання із заподіяння шкоди – це правовідношення, в силу якого одна сторона (потерпілий, кредитор) вправі вимагати відшкодування заподіяної їй шкоди, а інша сторона (боржник) зобов'язана відшкодувати заподіяну шкоду в повному обсязі [97, с. 35].

З першого з визначень випливає, що боржником у деліктному зобов'язанні є виключно завдавач шкоди (це підкреслюється і іншими вченими при конструюванні дефініцій досліджуваного поняття [106, с. 10]), що, у свою чергу, не випливає з тексту другої дефініції. Використовуючи поняття «інша сторона (боржник)», автор підкреслює, що відшкодовувати шкоду може навіть особа, що безпосередньо не вчиняла жодних протиправних дій, але, наприклад, у випадку із заподіянням шкоди джерелом підвищеної небезпеки, відповідно до ч. 2 ст. 1187 ЦК України, на відповідній правовій підставі (право власності, інше речове право, на основі договору тощо) володіє транспортним засобом, механізмом, іншим об'єктом, використання, зберігання або утримання якого створює підвищену небезпеку.

Сказане має важливе значення з огляду на визначення особи боржника у зобов'язаннях з відшкодування шкоди, заподіяної внаслідок надзвичайних ситуацій: чи визнаватиметься ним безпосередньо особа, яка є завдавачем шкоди, чи особа, «винна» (точніше – зобов'язана відшкодовувати) у завданні шкоди, незалежно від її фактичних дій, спрямованих на спричинення такої шкоди? Виходячи з цивілістичного спрямування дисертаційного дослідження, в контексті тих надзвичайних ситуацій, що носять деперсоналізований характер, оскільки не пов'язані з будь-якими діями фізичних чи юридичних осіб, не перебуваючи із ними у причинно-наслідковому зв'язку, констатуємо їх вихід за межі нашого наукового інтересу. Оскільки за відсутності дій конкретних осіб та їх вини (або випадків, за яких шкода може відшкодовуватись без вини, але бути завданою протиправними діями, які перебувають у причинно-наслідковому зв'язку із завданою шкодою), яка пов'язана із цими діями або бездіяльністю, щодо досліджуваних нами зобов'язальних правовідносин відсутній їх цивільно-правовий характер. Це ж стосується і дій, які є правомірними та спрямовані, зокрема, на ліквідацію наслідків надзвичайних ситуацій, коли охоронюваним законом правам та інтересам певних осіб завдається шкода з метою усунення негативних наслідків надзвичайної ситуації. У такому випадку відшкодування шкоди здійснюватиметься «винною» особою у межах зобов'язального правовідношення із заподіяння шкоди, завданої правомірними діями, хоча питання про суб'єкта і цивільно-правовий характер таких відносин також поставатиме і потребуватиме подальшого вирішення в межах нашого дослідження.

Констатуючи відсутність як вини, так і випадків, коли відповідальність настає незалежно від вини, але пов'язана із здійснюваною відповідними фізичними або юридичними особами діяльністю, що потенційно може призвести до настання надзвичайної ситуації (за аналогією з джерелом підвищеної небезпеки, яке наділено властивостями, які при досягнутому рівні техніки не контролюються повністю людиною [200, с. 133]), ми ведемо мову

про сферу дії публічного права, а не приватного (цивільного). Тому що в такому разі шкоду, завдану надзвичайними ситуаціями, відшкодуватиме держава як носій публічної влади і, через систему своїх органів та посадових осіб, реалізатор функції цивільного захисту, а не конкретна фізична або юридична особа (в тому числі органи державної влади, органи місцевого самоврядування, їх посадові та службові особи, чи держава як така), винна у настанні надзвичайної ситуації та спричинених нею наслідків у рамках цивілістичного інституту деліктних зобов'язань або зобов'язань з відшкодування шкоди, завданої правомірними діями. У такому випадку відшкодування шкоди державою як особою, на яку законом покладено відповідний обов'язок, відбуватиметься за межами дії цивільно-правових регуляторів суспільних відносин та цивільно-правового механізму захисту і відновлення прав, свобод і законних інтересів. Таким чином виходитимемо із розуміння **деліктних зобов'язань з відшкодування шкоди, завданої внаслідок надзвичайної ситуації** як *правовідносин між завдавачем шкоди (яким є як безпосередньо винна особа, так і та, що повинна нести відповідальність без вини у випадку наявності достатнього причинно-наслідкового зв'язку між надзвичайною ситуацією та здійснюваною нею діяльністю або у випадку завдання шкоди правомірними діями за межами суто деліктних зобов'язань у їх класичному розумінні) та потерпілою особою, де на першого покладено юридичний обов'язок з відшкодування завданої шкоди в повному обсязі*. Це підкреслює, найперше, компенсаційну функцію зобов'язань з відшкодування шкоди, значення якої в країнах англо-американської правової системи (зокрема і найбільше у США) підкреслюється численними дослідниками як одна з ключових характеристик (ознак) деліктних зобов'язань [98, с. 56]. Втім, і в українській правовій традиції обов'язок з відшкодування шкоди (до того ж, за загальним правилом, у повному обсязі) є основоположним для характеристики деліктних зобов'язань, що прослідкуємо далі.

Підсумовуючи вищевикладене з приводу визначення загальноцивільістичного поняття зобов'язань з відшкодування шкоди, зазначимо, що деліктні правовідносини, які виникають внаслідок завдання майнової та немайнової шкоди у зв'язку з настанням надзвичайних ситуацій, безумовно, є змістовно ідентичними у порівнянні з окресленим нами базовим поняттям.

Надалі в межах цього дисертаційного дослідження розглядатимемо **зобов'язання з відшкодування шкоди, завданої внаслідок надзвичайних ситуацій** як недоговірні відносні (зобов'язальні) правовідносини, що виникають внаслідок завдання майнової та немайнової шкоди створеною обстановкою надзвичайної ситуації у зв'язку із винними неправомірними діями чи бездіяльністю учасників цивільних правовідносин, в силу яких завдавач шкоди зобов'язаний її відшкодувати, а потерпілий має право на відшкодування завданої йому шкоди в повному обсязі.

До характерних ознак деліктних зобов'язань, даючи узагальнений їх перелік, який впливає як з норм цивільного законодавства, так і знаходить підтвердження у наукових працях, С. Д. Гринько відносить:

1) вони виникають у разі вчинення цивільного правопорушення (делікту), що є підставою їх виникнення;

2) умовами виникнення є наявність шкоди, протиправної поведінки, причинного зв'язку між шкодою і протиправною поведінкою завдавача, вини (крім випадків, передбачених законом). При цьому, як відзначає Т. С. Ківалова, з чим погоджуємось, однією з ознак зобов'язань із відшкодування шкоди є те, що визначальним є сам факт завдання шкоди, у той час як правомірність чи неправомірність дій, винність особи, яка завдала шкоду, є обставинами факультативними, які, залежно від законодавчого припису, можуть мати, а можуть не мати юридичного значення [64, с. 336-341];

3) настають у тому випадку, коли потерпілий і завдавач шкоди не знаходились у цивільних правовідносинах (*при цьому слід брати до уваги,*

що мова йде саме про правовідносини, пов'язані із можливим відшкодуванням завданої однією зі сторін шкоди, зокрема, договірні правовідносини, оскільки вказані особи могли перебувати у певних цивільних правовідносинах, за умови, що останні жодним чином не пов'язані із їх деліктними зобов'язаннями. Цей же висновок констатується і у юридичній літературі [67, с. 49; 23, с. 5] – А.М.);

4) це завжди новий юридичний обов'язок, який покладається на правопорушника замість невиконаного;

5) виникають при порушенні абсолютного права потерпілого (*майнових (права власності, права користування, окремих інших речових прав) або особистих немайнових прав особи (права на життя, здоров'я, честь, гідність, особисту недоторканність та ін.). При цьому в науці та у навчальній літературі підкреслюється, що попри порушення як майнових, так і особистих немайнових прав осіб, зобов'язання носить виключно майновий характер, оскільки компенсація відбувається за рахунок грошових коштів або інших матеріальних благ [210, с. 965]. Це ж справедливо і по відношенню до досліджуваних нами зобов'язань з відшкодування шкоди, завданої внаслідок надзвичайних ситуацій, відповідаючи усталеним законодавчим, доктринальним і судовим підходам – А.М.);*

6) регулюються імперативними нормами;

7) односторонні за своїм характером;

8) виступають тільки у формі відшкодування шкоди в натурі або відшкодування завданих збитків;

9) на розмір відшкодування впливає умисел і груба необережність потерпілого та матеріальний стан заподіювача шкоди в особі фізичної особи [25, с. 293].

При цьому у юридичній літературі підкреслюється, що попри порушення абсолютних прав завдавачем шкоди як ознаки деліктних зобов'язань, самі зобов'язання є відносними, оскільки виникають між

конкретно визначеними особами – кредитором і боржником [209, с. 409], з приводу кореспондуючих один одному права та обов'язки.

Наведені ознаки охоплюються у визначенні зобов'язань з відшкодування шкоди як недоговірних зобов'язань, які виникають внаслідок порушення майнових або особистих немайнових прав потерпілого, носять абсолютний характер, покликані забезпечити найбільш повне відновлення цих прав за рахунок завдавача шкоди або за рахунок інших осіб, на яких законом покладено обов'язок відшкодування шкоди [23, с. 8].

Завідов Б. Д. та О. Б. Гусєв дещо інакше підходять до визначення основних ознак деліктних зобов'язань, відносячи до них не лише безпосередньо характеристики зобов'язань, підстави та умови їх виникнення, але і юридичний склад останніх – суб'єкти, об'єкт та зміст. Так, вчені визначають:

1) першою ознакою деліктних зобов'язань: є сторони, до яких належать потерпілий (кредитор) та завдавач шкоди (боржник). У контексті завдання шкоди внаслідок настання надзвичайних ситуацій зазначимо, що потерпілими можуть визнаватись будь-які фізичні (незалежно від громадянства, віку та дієздатності) та юридичні особи, в тому числі держава як така, державні органи, органи місцевого самоврядування тощо. Це ж стосується і боржника – завдавача шкоди, за тим винятком, що фізичні особи повинні бути деліктоздатними. Також зазначені автори говорять про можливість множинності сторін деліктного зобов'язання як на стороні потерпілого, так і на стороні завдавача шкоди [43, с. 465]. Множинність, особливо на боці боржника, при відшкодуванні шкоди при надзвичайних ситуаціях може мати свою специфіку, пов'язану з тим, що завдана шкода була результатом протиправних дій або бездіяльності кількох осіб, в тому числі і двох або більше органів державної влади, на які покладені функція цивільного захисту в аспекті попередження та відвернення надзвичайних ситуацій, зменшення їх деструктивного впливу та ін.;

2) другою ознакою деліктних зобов'язань виділяють їх об'єкт (предмет) – вимогу потерпілого до боржника щодо відшкодування шкоди;

3) третьою – реальність заподіяння шкоди фізичній або юридичній особі, що, на нашу думку, є застосовною характеристикою і в межах відшкодування шкоди, завданої внаслідок надзвичайної ситуації, якщо тільки не розглядати можливість визначення небезпеки (загрози) настання шкоди як реальної чи нереальної, або не говорити про її допустимість з тою чи іншою мірою ймовірності. У такому випадку реальність заподіяння шкоди може полягати як у дійсно спричинених збитках (як грошовому еквіваленті матеріальної шкоди) та моральній шкоді, так і у достатньо достовірно прогнозованій небезпеці спричинення таких збитків залежно від дій, бездіяльності відповідних осіб або сценарію розвитку ситуації незалежно від факторів людського втручання. Практичну застосовність цього висновку та відповідність в межах інституту деліктних зобов'язань з відшкодування шкоди, завданої внаслідок надзвичайної ситуації, дослідимо далі;

4-5) четвертою та п'ятою ознаками, на яких акцентують увагу зазначені дослідники, є уже вказані нами вище позадоговірний та відносний характер зобов'язань. Цікаво, що Б. Д. Завідов та О. Б. Гусєв звертають увагу і на узагальнені положення щодо значення зобов'язань з відшкодування шкоди: за їх допомогою встановлюється коло осіб, що мають право на відшкодування шкоди та які зобов'язані здійснити таке відшкодування; разом з іншими правовими засобами (страхуванням, пенсійним забезпеченням, системою соціальних пільг тощо) деліктні зобов'язання спрямовані на відновлення майнового стану потерпілого та його соціального статусу, включно з інститутом компенсації моральної шкоди; виховний та превентивний вплив інституту деліктних зобов'язань [43, с. 468-469]. У світлі досліджуваної нами проблематики особливої важливості набувають усі з окреслених функціональних призначень деліктних зобов'язань, оскільки визначення кола постраждалих осіб та особи, що повинна відшкодовувати заподіяну шкоду, є передумовою як відновлення майнового стану

потерпілих, так і попередження можливих надзвичайних ситуацій і досягнення виховного ефекту на суспільство загалом. Закономірною ознакою, що впливає із зазначених вище, за визначенням І. С. Шабуніної, є те, що в межах зобов'язання внаслідок завдання шкоди здійснюється регулювання суспільних відносин у їх порушеному стані [213, с. 31].

Не торкаючись підстав та умов виникнення зобов'язань із відшкодування шкоди, завданої внаслідок надзвичайних ситуацій, чому присвятимо окремий розділ нашого дослідження, все ж відзначимо тут важливі особливості ознак аналізованих нами деліктних зобов'язань, які уже частково згадувались нами при наданні їх дефініції вище. Звертаючись до встановлених раніше загальних рис зобов'язань із відшкодування шкоди, вважаємо, що суттєвими особливостями таких правовідносин у світлі відшкодування майнової та особистої немайнової шкоди, завданої внаслідок настання надзвичайних ситуацій, є такі:

1) ці правовідносини, за загальним правилом, виникають за наявності вини правопорушника (як у формі умислу, так і необережності), але можливим є і покладення обов'язку з відшкодування шкоди і без вини, що згадувалось нами раніше і здобуде подальше наукове обґрунтування у відповідних підрозділах дисертаційного дослідження;

2) це, здебільшого, зобов'язання із множинністю осіб на боці боржника та кредитора. Більше того, коло боржників і, тим більше, їх конкретний перелік у цих правовідносинах можуть встановлюватись та розширюватись протягом тривалого часового проміжку, потребуючи глибокого вивчення наслідків кожної окремої надзвичайної ситуації (особливо якщо одна з них потягнула за собою настання інших небезпечних подій – катастроф, аварій, які призвели до створення обстановки нових надзвичайних ситуацій на тій ж або іншій території). Тому деліктне зобов'язання, пов'язане з настанням надзвичайної ситуації, персонально та темпорально є зобов'язанням з невизначеною та потенційно зростаючою множинністю осіб також на стороні потерпілого (кредитора). Така специфіка значною мірою впливає і на

практичні особливості відшкодування шкоди, потребуючи окремих заходів та ефективного планування здійснення відповідних відшкодувань, залучення додаткових ресурсів у фінансовому плані та розробки спеціальних правових механізмів.

Зобов'язанням з відшкодування шкоди, завданої внаслідок надзвичайних ситуацій, притаманні як загальні ознаки деліктних зобов'язань, так і особливі характеристики, що виокремлюють їх серед інших видів відповідних зобов'язальних правовідносин. Так, для досліджуваних зобов'язань характерні ті ж підстави (вчинення цивільного правопорушення – делікту, а у випадку зобов'язань з відшкодування шкоди правомірними діями підставою є безпосередньо правомірне завдання шкоди) та умови (об'єктивні – наявність шкоди, протиправної поведінки, причинного зв'язку між шкодою та протиправною поведінкою; та суб'єктивні – вина завдавача шкоди) виникнення деліктних зобов'язань, з тією особливістю, що вина завдавача у формі умислу або необережності не є обов'язковою ознакою, що більше характерно для спеціальних деліктів. Цим правовідносинам притаманні позадоговірний та відносний характер, вони, здебільшого, виникають між особами, які раніше не перебували у цивільних правовідносинах і завжди за межами тих правовідносин, в яких ці особи перебували на момент завдання шкоди. У зв'язку з цим на боржника завжди покладається новий юридичний обов'язок, пов'язаний з порушенням абсолютних майнових та особистих немайнових прав потерпілого. При цьому особливістю зобов'язань з відшкодування шкоди, завданої внаслідок надзвичайних ситуацій (у більшості випадків), є множинність на боці боржника, пов'язана із значним (за матеріальним критерієм) та масовим (за людським критерієм) характером наслідків, спричинених тією чи іншою надзвичайною ситуацією.

Досліджуючи цивільно-правовий механізм захисту прав та інтересів в контексті зобов'язань з відшкодування шкоди, чільне місце слід відвести конкретним законодавчо визначеним способам такого захисту, визначивши

порядок та умови їх застосування. У світлі проблематики нашого дисертаційного дослідження ключовими виступають загальні способи захисту, передбачені п. 8-9 ч. 2 ст. 16 ЦК України: відшкодування збитків та інші способи відшкодування майнової шкоди; відшкодування моральної (немайнової) шкоди. При цьому, окрім наданої комплексної характеристики сутності, змісту та ознак зобов'язань з відшкодування шкоди, завданої внаслідок надзвичайних ситуацій, необхідно встановити місце та значення відшкодування шкоди як комплексного способу захисту, а також заходу відповідальності.

Як зазначається у юридичній літературі, ефективність приватноправового регулювання особистих немайнових і майнових відносин можлива за наявності щонайменше двох обставин: а) права й інтереси учасників цих відносин не будуть порушуватися; б) у разі порушення цих прав та інтересів учасникам цивільних відносин будуть гарантовані захист і відповідні відшкодування або компенсації завданих правопорушенням втрат. Виходячи з цього, роль інституту відшкодування завданої правопорушенням шкоди, є досить відчутною й серед інших правових засобів захисту посідає одне з провідних місць [208]. Янчук А. В. наголошує на універсальній правовій природі відшкодування збитків як способу захисту цивільних прав, встановлюючи, що у науковій думці до його ознак також належать повнота (яку О. С. Іоффе прямо пов'язував із компенсаційною функцією цього способу захисту [50, с. 25]) й еквівалентність. При цьому справедливо зазначити, що саме універсальність як характеристика відшкодування шкоди, на думку А. В. Янчука, не закладається у зміст положень статей ЦК України, оскільки п. 8 ч. 2 ст. 16 Кодексу не є нормою прямої дії [218, с. 127]. Не вступаючи у полеміку щодо цього питання, а також щодо категоріального співвідношення понять шкоди та збитків, на основі чого дослідник висуває вказане твердження (загалом погоджуючись із визнаною позицією, що збитками слід вважати грошовий вираз матеріальної шкоди [31, с. 105; 8, с. 514; 104, с. 6; 75, с. 3-4; 219, с. 96]), зауважимо, що в контексті

відшкодування шкоди, завданої внаслідок надзвичайних ситуацій, згадана універсальність досліджуваного способу захисту є одним з визначальних елементів механізму цивільно-правового захисту прав та інтересів осіб у аналізованій нами сфері суспільних відносин. І навіть попри оспорювання у доктрині того, що законодавче закріплення відшкодування шкоди як способу захисту у ст. 16 ЦК України дозволяє говорити про його універсальність [221, с. 14], у досліджуваних нами відносинах він виступає ключовим в механізмі як цивільно-правової компенсації завданих надзвичайними ситуаціями шкоди, так і в аспекті функціонування єдиної системи цивільного захисту населення як полігалузевого утворення.

Крім цього, відшкодування шкоди закріплене у чинному законодавстві як *суб'єктивне право* особи на таке відшкодування, як *спосіб захисту* у випадку порушення прав, свобод та законних інтересів та як *захід відповідальності*, що застосовується до винної особи. Згадані положення мають місце або впливають із норм ЦК України (ст. 15, п. 8 ч. 2 ст. 16, ст. 1166, ст. 1192), та передбачаються в межах галузевого законодавства. Зокрема, КЦЗ України встановлює: 1) право громадян на соціальний захист та відшкодування відповідно до законодавства шкоди, заподіяної їхньому життю, здоров'ю та майну внаслідок надзвичайних ситуацій або проведення робіт із запобігання та ліквідації наслідків (п. 6 ч. 1 ст. 21); 2) це ж право передбачається і для громадян, які виконують завдання із запобігання або ліквідації наслідків надзвичайних ситуацій у складі добровільного формування цивільного захисту (п. 3 ч. 4 ст. 27); 3) відшкодування матеріальних збитків постраждалим внаслідок надзвичайних ситуацій (ст. 85) крізь призму надання (виплати) матеріальної допомоги (компенсації) як заходу соціального захисту та відшкодування матеріальних збитків постраждалим внаслідок надзвичайних ситуацій (п. 1 ч. 2 ст. 84). Також у цій же нормі вказується на те, що порядок такого відшкодування повинен визначатись окремим законом, прийняття якого досі не стало дійсністю.

Цікаво, що п. з ч. 1 ст. 9 Закону України «Про охорону навколишнього природного середовища» одним з екологічних прав громадян прямо закріплює подання до суду позовів до державних органів, підприємств, установ, організацій і громадян про відшкодування шкоди, заподіяної їх здоров'ю та майну внаслідок негативного впливу на навколишнє природне середовище, а п. е ст. 41 цього ж Закону серед економічних заходів забезпечення охорони навколишнього природного середовища зазначає відшкодування в установленому порядку збитків, завданих порушенням законодавства про охорону навколишнього природного середовища. Вказані положення виступають логічним продовженням загальної норми ч. 1 ст. 50 Конституції України, згідно з якою кожен має право на безпечне для життя і здоров'я довкілля та на відшкодування завданої порушенням цього права шкоди. Розвиток конституційної норми полягає у встановленні в українському законодавстві різних механізмів відшкодування шкоди, що була спричинена порушенням як права особи на безпечне довкілля, так і вимог законодавства про охорону навколишнього середовища, яке включає та гарантує це право на нормативному рівні. І серед таких механізмів в аспекті шкоди, завданої довкіллю внаслідок надзвичайних ситуацій, окрім положень публічного права (конституційного, адміністративного, екологічного), діють також цивільно-правові регулятори суспільних відносин.

У зв'язку з цим важливо підкреслити, що відшкодування шкоди, як майнової, так і немайнової (моральної), в теорії цивільного права визначається не лише як один із загальних та ключових цивільно-правових способів захисту прав та інтересів, але й, при наявності вини правопорушника, як захід цивільно-правової відповідальності, незалежно від сфери застосування, діючи в межах деліктної та договірної відповідальності [39, с. 694; 32, с. 46]. Оскільки, крім компенсації постраждалій особі заподіяних їй збитків, упущеної вигоди, досліджуваний спосіб захисту застосовується також з ціллю притягнення порушника (боржника) до

цивільно-правової відповідальності через зобов'язання його до виплати суми, відповідно до принципу повноти відшкодування, у тому ж обсязі (розмірі), що і заподіяні збитки. Логічним висновком з цього є визначення відновлювально-компенсаційної функції санкції про відшкодування шкоди для потерпілого і репресивно-штрафної щодо майна особи порушника [104, с. 6]. У тому числі і через правове значення останнього з положень, науковцями підкреслюється така особливість методу регулювання відносин з відшкодування шкоди, як наявність у його межах правонаділяючого (уповноважувального) та імперативного елементів, який, попри те, що сам метод є диспозитивним (цивільно-правовим), превалює [62, с. 158]. Прослідковуються ці ознаки та їх вдале порівняння і у лаконічному визначенні цивільно-правової (деліктної) відповідальності, запропонованому О. О. Отрадною, за яким автор пропонує визначити останню як забезпечений державним примусом обов'язок відповідальної особи відшкодувати (компенсувати) заподіяну потерпілому шкоду [97, с. 63].

На нашу думку, вказані ознаки наявності елементів імперативності та взаємовідношення компенсаційності і репресивності (штрафного характеру) відшкодування шкоди безпосередньо вказують на взаємоузгоджене поєднання характеристик способу захисту цивільних прав та інтересів, з одного боку (по відношенню до потерпілої особи, кредитора) та заходів, міри відповідальності як поняття в межах інституту деліктної відповідальності (щодо заподіювача шкоди або особи, яка зобов'язана відшкодувати завдану з її вини або, у визначених випадках без неї, шкоду; боржника). Зрештою, такий штрафний характер відшкодування шкоди як заходу відповідальності безпосередньо співвідноситься із поняттям цивільно-правової відповідальності, яка, на думку О. С. Іоффе, виступає санкцією за порушення, оскільки має наслідком для порушника негативні наслідки у вигляді позбавлення суб'єктивних цивільних прав або покладення нових чи додаткових цивільно-правових обов'язків [49, с. 141]. З огляду на таку дефініцію правомірно зробити висновок, що відшкодування шкоди є одним з

основних заходів відповідальності, на що вказує його максимальна відповідність меті та ключовим ознакам цивільно-правової відповідальності як на доктринальному рівні аналізованих нами концепцій, так і у практиці цивільного обороту.

Як слушно резюмує А. В. Янчук, відшкодування збитків як спосіб захисту цивільних прав та інтересів є дією особи, спрямованою на одержання відшкодування, натомість, відшкодування збитків в якості заходу цивільно-правової відповідальності є безпосереднім переданням блага зобов'язаною особою на користь уповноваженої, у зв'язку з чим такий спосіб захисту та захід відповідальності співвідносяться як умова і наслідок [220, с. 7]. Додатково до цього можливо розглядати наведене співвідношення і як прояв абсолютних правовідносин та абсолютне право як таке в контексті застосування відшкодування шкоди як способу захисту, та як прояв відносних правовідносин, коли має місце захід відповідальності. Боброва Д. В., наприклад, аргументовано вважає, що юридичними фактами, на підставі яких виникає зобов'язання, є порушення абсолютного пасивного обов'язку і тим самим – абсолютного права; у той час як обов'язок заподіювача - це його новий обов'язок, що покладається на нього замість порушеного ним абсолютного обов'язку пасивного типу в абсолютних правовідносинах [46, с. 805-807]. Тобто можна говорити і про пасивний та активний характер відшкодування шкоди у різних його «проявах».

Слід звернути увагу і на співвідношення відшкодування шкоди із іншими загальними способами захисту, передбаченими ст. 16 ЦК України, саме в контексті потенційної спроможності останніх ефективно впливати на захист та відновлення порушених прав та інтересів осіб, постраждалих від надзвичайних ситуацій. На нашу думку, з огляду на сказане, способи захисту цивільних прав та інтересів можуть бути розмежовані на 3 групи:

1) ті, що можуть використовуватися для забезпечення попередніх умов подальшого повноцінного захисту і відновлення порушених прав особи, постраждалої від надзвичайної ситуації (це визнання права, визнання

правочину недійсним, припинення дії, яка порушує право, визнання незаконними рішення, дій чи бездіяльності органу державної влади, органу влади Автономної Республіки Крим або органу місцевого самоврядування, їхніх посадових і службових осіб). Наведені способи захисту можуть, переважно, лише сприяти наступній повній компенсації та відновленню майнової сфери постраждалої особи і, нерідко, можуть бути малоефективними та вимагати тривалого часу для отримання реального окресленого нами результату;

2) ті, які безпосередньо пов'язані із майновою та немайновою (моральною) сферою відносин, що склались внаслідок надзвичайної ситуації (відновлення становища, яке існувало до порушення, відшкодування збитків та інші способи відшкодування майнової шкоди, відшкодування моральної (немайнової) шкоди). При цьому відновлення становища (реституція) не завжди є об'єктивно можливим, зате майже завжди у випадку надзвичайних ситуацій потребує значних людських, часових та фінансових витрат. У той час як відшкодування шкоди є організаційно швидшим та ефективнішим способом захисту, що підкреслюється у науці і по відношенню до захисту екологічних прав громадян [55, с. 82];

3) ті, які пов'язані, зазвичай, із договірними (іншими відносними) правовідносинами і тому можуть бути застосованими у досліджуваних випадках настання надзвичайних ситуацій лише в обмежених межах (примусове виконання обов'язку в натурі; зміна правовідношення, припинення правовідношення).

Варто враховувати і те, що, як зазначає Л. А. Калишук, вибір певного способу захисту (чи їх сукупності) екологічних прав громадян *(що допустимо поширити і на будь-які інші права, визначені та не визначені українським законодавством)* обумовлений характером права, яке порушено, та залежить від конкретних правовідносин [55, с. 83], що свідчить про те, що наведена класифікація є умовною, вказуючи, перш за все, на найбільш притаманні надзвичайним ситуаціям риси та найоптимальніші, у більшості з

випадків, способи їх системного подолання із мінімізацією людських та майнових втрат, їх повною компенсацією, з урахуванням також моральної шкоди.

Підводячи підсумки щодо значення та місця відшкодування шкоди як способу захисту та заходу відповідальності в контексті як загальних положень цивільного права, так і під кутом зору досліджуваної нами специфічної та малодослідженої проблематики відшкодування шкоди, завданої внаслідок надзвичайних ситуацій, підкреслимо, що виступаючи і в ролі способу захисту, і як захід відповідальності, у виняткових та унікальних за своєю руйнівною силою обставинах, відшкодування шкоди є універсальним, основним та найбільш ефективним. Крім цього, з огляду на відносну раптовість настання наслідків надзвичайних ситуацій та терміновість необхідності їх усунення, саме досліджуваний спосіб захисту забезпечує оперативність та відповідність інтересам людей, діючи у сукупності із іншими механізмами цивільного захисту населення в межах єдиної системи, що ще потребує вдосконалення і узгодження.

Вищевикладене дозволяє стверджувати, що поруч із загальними видами деліктних зобов'язань (до яких належать зобов'язання з відшкодування шкоди особі та відшкодування шкоди майну) та вже усталеними в законодавстві, судовій практиці і доктринальних напрацюваннях спеціальних видів (відшкодування шкоди, завданої органом державної влади, завданої джерелом підвищеної небезпеки, малолітньою або неповнолітньою особою, відшкодування моральної шкоди тощо) за об'єктним критерієм (фактичним або фізичним джерелом завдання шкоди на противагу юридичному суб'єкту її завдання) слід виділяти окрему категорію серед спеціальних видів деліктних зобов'язань – зобов'язання з відшкодування шкоди, завданої внаслідок надзвичайних ситуацій. Окрім визначених нами вище основних рис вказаних зобов'язань в аспекті їх поняття та ключових ознак, далі проаналізуємо підстави та умови їх

виникнення, практичні сторони відшкодування шкоди, завданої внаслідок надзвичайних ситуацій.

Висновки до Розділу 1

Порівнявши в межах першого підрозділу дисертаційного дослідження дефініції надзвичайної ситуації, які містяться у зарубіжному законодавстві та джерелах міжнародного права із закріпленням у ст. 2 КЦЗ України визначенням та між собою, резюмуємо, що: 1) попри широке використання поняття надзвичайної ситуації у тексті міжнародних нормативних актів та законодавстві окремих держав, нерідким є чітке закріплення лише визначень безпосередньо пов'язаних, але вужчих понять, як-то «лихо», «катастрофа», «дії Божі», «значна катастрофа» та уникнення окреслення поняття надзвичайної ситуації як такої; 2) з іншого боку, досліджуване поняття здобуває однозначного та іноді доволі розгорнутого законодавчого закріплення на національному рівні (зокрема, на прикладі Великобританії, України та Російської Федерації); 3) на відміну від більшості наведених дефініцій, та, що міститься у тексті КЦЗ України, характеризує надзвичайну ситуацію не як подію чи ситуацію, що загрожує настанням значної шкоди людському благополуччю та/або навколишньому природному середовищу (на прикладі законодавства Великобританії), а як обстановку, що склалась в результаті такої події: аварії, природного лиха, катастрофи тощо, які спричинили або можуть спричинити вказану шкоду (подібно до законодавчого підходу у Російській Федерації).

Таким чином український законодавець виходить на вищий рівень абстрагування, розглядаючи надзвичайну ситуацію, перш за все, як обстановку, що характеризується порушенням нормальних умов життєдіяльності населення і уже в другу чергу як обстановку, спричинену катастрофою, природним лихом, епідемією та ін. Значення такого нормативного підходу полягає у його гнучкості, адже настання надзвичайної ситуації викликать не лише окремі події та лиха визначеного характеру,

що в окремих випадках може зумовлювати необхідність штучного підведення окремої події під законодавчу дефініцію. Натомість це може бути будь-яка небезпечна подія, за умов, якщо: 1) внаслідок цієї події була створена обстановка, яка характеризується порушенням нормальних умов життєдіяльності населення; 2) така подія призвела (може призвести) до виникнення загрози життю або здоров'ю населення, великої кількості загиблих і постраждалих, завдання значних матеріальних збитків, а також до неможливості проживання населення на такій території чи об'єкті, провадження на ній господарської діяльності.

Аварія, пожежа, катастрофа, епідемія тощо можуть призводити до звільнення від виконання зобов'язання і слугувати підставою для встановлення наявності випадку, непереборної сили або форс-мажору, як самі собою, так і опосередковано (коли особа заявляє про підстави звільнення від обов'язку саме на підставі наявності надзвичайної ситуації), за умови того, що внаслідок їх настання на певній території або певному об'єкті матиме місце обстановка надзвичайної ситуації. А отже, саме надзвичайна ситуація як така може виступати кожним з цих понять як окремо, так і одночасно.

У контексті здійснюваного дисертаційного дослідження відшкодування шкоди, завданої внаслідок надзвичайних ситуацій, цивільно-правовими наслідками останніх, послуговуючись положеннями ЦК України, а саме ст. 22-23, нормами глави 82, вважатимемо: 1) майнову шкоду, у т.ч. збитки, упущену вигоду, шкоду, завдану каліцтвом, іншим ушкодженням здоров'я або смертю фізичної особи, включаючи відшкодування майнової шкоди в натурі; 2) немайнову (моральну) шкоду, у т.ч. завдану каліцтвом, іншим ушкодженням здоров'я або смертю фізичної особи.

Деліктні зобов'язання з відшкодування шкоди, завданої внаслідок надзвичайної ситуації, слід розглядати як правовідносини між завдавачем шкоди (безпосередньо винна особа і та, що повинна нести відповідальність без вини у випадку наявності достатнього причинно-наслідкового зв'язку між

надзвичайною ситуацією та здійснюваною нею діяльністю або у випадку завдання шкоди правомірними діями за межами деліктних зобов'язань) та потерпілою особою, де перший несе юридичний обов'язок відшкодування завданої шкоди в повному обсязі.

До особливостей правовідносин з відшкодування майнової та особистої немайнової шкоди, завданої внаслідок настання надзвичайних ситуацій, відносимо: 1) ці правовідносини, за загальним правилом, виникають за наявності вини правопорушника (як у формі умислу, так і необережності), але можливим є і покладення обов'язку з відшкодування шкоди і без вини. За безвинного заподіяння шкоди внаслідок надзвичайної ситуації, шкоду, зазвичай, відшкодовуватиме держава як носій публічної влади в рамках законодавства про цивільний захист, адміністративного та екологічного законодавства.; 2) це, здебільшого, зобов'язання із множинністю осіб на боці боржника. Більше того, коло боржників і, тим більше, їх конкретний перелік у цих правовідносинах можуть встановлюватися та розширюватися протягом тривалого часового проміжку, потребуючи глибокого вивчення наслідків кожної окремої надзвичайної ситуації (особливо якщо одна з них потягнула за собою настання інших небезпечних подій – катастроф, аварій, які призвели до створення обстановки нових надзвичайних ситуацій на тій ж або іншій території); 3) регулювання імперативними нормами (при майже повній відсутності детального нормативного регулювання цивілістичних аспектів відшкодування шкоди, завданої надзвичайними ситуаціями).

Підводячи підсумки щодо значення та місця відшкодування шкоди як способу захисту та заходу відповідальності в контексті як загальних положень цивільного права, так і під кутом зору досліджуваної нами специфічної та малодослідженої проблематики відшкодування шкоди, завданої внаслідок надзвичайних ситуацій, підкреслимо, що виступаючи і в ролі способу захисту, і як захід відповідальності, у виняткових та унікальних за своєю руйнівною силою обставинах, відшкодування шкоди є універсальним, основним та найбільш ефективним.

РОЗДІЛ 2

ПІДСТАВИ ТА УМОВИ ВИНИКНЕННЯ ЗОБОВ'ЯЗАНЬ ІЗ ВІДШКОДУВАННЯ ШКОДИ, ЗАВДАНОЇ ВНАСЛІДОК НАДЗВИЧАЙНИХ СИТУАЦІЙ

2.1 Підстави виникнення зобов'язань із відшкодування шкоди, завданої внаслідок надзвичайних ситуацій

Визначаючи підстави виникнення зобов'язань із відшкодування шкоди, що настала або може виникнути внаслідок створення обстановки надзвичайної ситуації на певній території, в контексті нашого наукового дослідження виходитимемо з усталених доктринальних підходів, згідно з якими відшкодування шкоди як цивільно-правовий спосіб захисту, а також відповідне зобов'язання із відшкодування шкоди можуть мати місце (застосовуватись):

1) при притягненні особи (осіб) до цивільно-правової відповідальності, що вимагає наявності обов'язкових елементів складу цивільного правопорушення (як підстави такої відповідальності та, одночасно, юридичного факту, що зумовлює виникнення відповідних правовідносин). Це конституюватиме наявність деліктного зобов'язання між боржником (завдавачем шкоди) та кредитором (потерпілим) – суб'єктами правовідносин з відшкодування шкоди. У межах цієї підстави розглядатимемо і особливі («усічені») склади цивільного правопорушення, зокрема, можливість відповідальності за шкоду (або загрозу її виникнення), завдану внаслідок настання надзвичайної ситуації без вини конкретної особи. Також тут слід зазначити, що мова йде про цивільно-правове правопорушення як фактичну підставу деліктної відповідальності, встановлення необхідних елементів складу якого у кожному конкретному випадку засновується на універсальній нормативній підставі – правових нормах, які визначають можливу і необхідну поведінку суб'єкта правовідносин, накладають заборону на певну

поведінку, та встановлюють систему санкцій і правових приписів, що визначають процес реалізації відповідальності [67, с. 49]. Нормативна підстава деліктної відповідальності безпосередньо знаходить своє відображення в одній з її умов та елементів складу правопорушення – у протиправній поведінці, в межах встановлення наявності якої у кожній справі здійснюється кваліфікація дій або бездіяльності особи, що завдала шкоди на предмет відповідності приписам закону, які закріплюють протиправність того чи іншого діяння;

2) при заподіянні шкоди правомірними діями за відсутності підстави (правопорушення) та умов настання деліктної відповідальності. У такому разі юридичним фактом виникнення компенсаційних правовідносин (в межах яких застосовуються міри захисту на противагу до заходів юридичної відповідальності, що мають місце за наявності вчинення делікту) з відшкодування шкоди можна вважати безпосередньо та виключно сам факт її завдання, що, (як підкреслюється у науці цивільного права [61, с. 203, 223; 187, с. 353]), є загальною фактичною підставою виникнення правовідносин відшкодування шкоди, яка в контексті деліктної відповідальності вимагає наявності й інших елементів. При цьому слід виходити також з того, що шкода, завдана правомірними діями, відшкодовується лише у випадках, встановлених законом, а тому, на відміну від правопорушення як підстави виникнення деліктного зобов'язання, є виключною, а не загальною підставою виникнення зобов'язань з відшкодування шкоди.

Таким чином підстави виникнення зобов'язань з відшкодування шкоди безпосередньо закріплюються на рівні закону, що характеризує їх як недоговірні та відрізняє від договірних, які виникають на підставі договору, що підкреслюється у науці [4, с. 17]. У межах цього підрозділу дисертаційного дослідження визначимо сутність правопорушення як комплексної підстави виникнення зобов'язань з відшкодування шкоди (деліктних зобов'язань), завданої внаслідок надзвичайної ситуації, а також дослідимо виникнення обов'язку з відшкодування шкоди за умов

правомірної поведінки, що може виникати в межах компенсаційних правовідносин, та співвідношення визначених категорій між собою.

При цьому одразу зазначимо, що надалі розмежовуватимемо поняття «правопорушення» та «склад правопорушення» і в обсяг останнього відноситимемо такі обов’язкові умови виникнення деліктних зобов’язань (що іноді помилково трактуються окремими науковцями власне як підстави [188, с. 55]), які традиційно виокремлюються у цивілістичній доктрині:

- 1) протиправну поведінку (дію або бездіяльність);
- 2) шкоду (шкідливі наслідки);
- 3) причинно-наслідковий зв’язок між поведінкою та шкодою (усі три є об’єктивними умовами);
- 4) єдину суб’єктивну умову – наявність вини особи заподіювача шкоди [26, с. 462-610; 60, с. 185; 2, с. 185; 85, с. 53; 43, с. 467].

На законодавчому ж рівні їм частково кореспондують встановлені у ст. 1166 ЦК України загальні підстави відповідальності за завдану майнову шкоду та відповідні положення, закріплені у наступній ст. 1167 ЦК України щодо моральної шкоди (які у сукупності формують на законодавчому рівні генеральний делікт, з якого випливає і відповідний принцип щодо обов’язковості відшкодування заподіяної шкоди). Синтезуючи положення цих правових норм, резюмуємо, що законодавець до підстав або умов (не розрізняючи ці правові категорії) цивільно-правової відповідальності за завдану шкоду безпосередньо відносить:

- 1) наявність майнової шкоди, завданої неправомірними рішеннями, діями чи бездіяльністю особистим немайновим правам фізичної або юридичної особи, а також шкоди, завданої майну фізичної або юридичної особи, яка відшкодовується в повному обсязі особою, яка її завдала, при цьому особливі правила діють для шкоди, завданої каліцтвом, іншим ушкодженням здоров’я або смертю фізичної особи внаслідок непереборної сили та шкоди, завданої правомірними діями;

2) наявність моральної шкоди, завданої фізичній або юридичній особі неправомірними рішеннями, діями чи бездіяльністю, яка відшкодовується особою, яка її завдала, за наявності її вини, крім випадків, якщо шкоди завдано каліцтвом, іншим ушкодженням здоров'я або смертю фізичної особи внаслідок дії джерела підвищеної небезпеки; якщо шкоди завдано фізичній особі внаслідок її незаконного засудження, незаконного притягнення до кримінальної відповідальності, незаконного застосування запобіжного заходу, незаконного затримання, незаконного накладення адміністративного стягнення у вигляді арешту або виправних робіт чи в інших випадках, встановлених законом;

3) наявність вини особи, оскільки за її відсутності, за загальним правилом, особа звільняється від відшкодування шкоди;

4) неправомірність рішень, дій чи бездіяльності, внаслідок яких було завдано шкоди.

На завданні майнової (матеріальної) та моральної шкоди іншій особі як підставі виникнення цивільних прав та обов'язків наголошується і у тексті інших статей ЦК України, зокрема у засадничих положення ст. 11, яка закріплює загальний перелік таких підстав (щодо шкоди – у п. 3 ч. 2 цієї статті). У науці, з огляду на це, підкреслюється, що визначальним є сам факт завдання шкоди, тоді як правомірність чи неправомірність дій, винність особи, яка завдала шкоду, є обставинами факультативними: вони можуть мати, а можуть і не мати юридичного значення, зокрема у випадках відшкодування шкоди, передбачених ст.ст. 1173-1176, 1178, 1181, 1184, 1187 ЦК України, коли вина її заподіювача не має значення [65, с. 40]. Розвиваючи це положення, втім, зауважимо, що окреслені питання все ж мають значний вплив на формування механізму відшкодування завданої шкоди, оскільки визначають, в межах якого правового інституту таке відшкодування буде здійснюватися – в рамках деліктного зобов'язання чи при правомірній поведінці заподіювача шкоди. Оскільки для практичної реалізації положень щодо відшкодування шкоди самого факту її завдання (хоч він і є

вирішальним для ініціювання використання вказаних правових інститутів) очевидно недостатньо, потрібні факультативні ознаки (або інші умови складу правопорушення, або факт правомірності поведінки).

Визначаючи далі співвідношення використовуваних нами ключових понять в межах цього розділу дисертаційного дослідження, відзначимо таке. Матвєєв Г. К. резюмує, що наявність складу цивільного (і будь-якого іншого) правопорушення – загальна і, як правило, єдина підстава цивільно-правової (і будь-якої іншої) відповідальності. Іншими словами, склад правопорушення є тим юридичним фактом, який породжує правовідносини між правопорушником і потерпілим та створює певні претензії потерпілого та обов'язки порушника по загладжуванню шкоди, заподіяної протиправним діянням [80, с. 5], іншими словами – по відшкодуванню такої шкоди у межах деліктних правовідносин.

Саме цивільне позадоговірне правопорушення (делікт) як єдина фактична підстава виникнення деліктної цивільно-правової відповідальності (що визначав ще Г. Ф. Шершеневич [214, с. 392]) розглядається в науці у співвідношенні з такою відповідальністю, як заподіяння позадоговірної майнової або моральної шкоди, що за наявності відповідних умов (складу правопорушення) призводить до виникнення зобов'язання з відшкодування шкоди (деліктного зобов'язання) та тягне за собою застосування до делінквента (правопорушника) цивільно-правової деліктної відповідальності. Деліктні зобов'язання, як підкреслює О. О. Отрадна, та відповідальність співвідносяться як правовідношення та результат, відповідальність визначається метою зобов'язання та підсумком реалізації цілого механізму цивільно-правового регулювання деліктних зобов'язань [95, с. 157]. За іншим твердженням, що доповнює та розвиває попереднє, деліктна відповідальність виступає частиною змісту деліктного зобов'язання, а саме забезпеченим державним примусом обов'язком відповідальної особи відшкодувати завдану потерпілому матеріальну шкоду та/або компенсувати моральну шкоду [210, с. 978].

Враховуючи вищевикладене та усі елементи складу правопорушення у лаконічному визначенні досліджуваного поняття, зазначимо, що у теорії цивільного права під правопорушенням прийнято розуміти винну протиправну поведінку деліктоздатної особи, якою завдається шкода цивільним правам та охоронюваним законом інтересам учасників цивільних відносин [61, с. 278]. Корені такої дефініції прослідковуються у загальній теорії права, де закріплюється базове юридичне розуміння правопорушення як протиправного, винного, соціально шкідливого діяння (дії чи бездіяльності) деліктоздатної особи, яке тягне за собою юридично визначені для правопорушника негативні наслідки [45, с. 359]. Ключовою відмінністю між ними є компенсаційний характер цивільно-правового підходу до дефініції правопорушення та «каральний» загальнотеоретичний, де акцент робиться не на наявності шкоди, завданої правам та інтересам певної особи або осіб, держави тощо, а на несприятливих для правопорушника наслідках, причиною яких виступає його протиправне, винне та соціально шкідливе діяння, які комплексно відображають юридичний, психологічний та соціальний характер правопорушення.

Як слушно зауважує А. В. Мілохова, відмінність цивілістичного розуміння правопорушення від того, що прийняте в загальній теорії права («суспільно небезпечне винне діяння, яке суперечить нормам права і завдає шкоди суспільству») полягає у тому, що ця категорія постає у суб'єктивному значенні, на відміну від об'єктивного загальнотеоретичного підходу. Оскільки акцент з об'єктивного факту порушення однією особою встановлених законом правових приписів, що не завжди може призвести до завдання шкоди конкретній особі, переноситься лише на ті діяння, що завдають шкоду вказаній особі – потерпілому, а тому свідчить про порушення суб'єктивних цивільних прав [85, с. 46-47]. Особливо важливою ця ознака є і при відшкодуванні шкоди, завданої надзвичайною ситуацією – на перший план повинні виноситись порушені майнові та особисті немайнові права постраждалих, що активуватиме цивільно-правові механізми їх

захисту, а не сам факт порушення тих чи інших правових норм, що, перш за все, важливо для публічно-правових видів юридичної відповідальності. Логічним, у світлі сказаного, постає і висновок щодо не лише можливості, але й безумовної необхідності поєднання різних видів відповідальності за діяння, що призвели до виникнення надзвичайної ситуації та шкоду, яка була нею завдана або може бути завдана. Так, ч. 5 ст. 68 Закону України «Про охорону навколишнього природного середовища» передбачає, що застосування заходів дисциплінарної, адміністративної або кримінальної відповідальності не звільняє винних осіб від компенсації шкоди, заподіяної забрудненням навколишнього природного середовища та погіршенням якості природних ресурсів, що, як зазначає І. І. Каракаш, свідчить про те, що цивільно-правова відповідальність настає незалежно від застосування до винних осіб мір інших видів юридичної відповідальності [58, с. 437].

Як вказує О. В. Кузьменко, в публічному праві порушується публічний інтерес, і тому найважливішим є недотримання юридичного обов'язку, який визначений у конкретній нормі, у той час як у приватноправових галузях фокус зміщується на порушення суб'єктивного права [76, с. 251]. При цьому самого факту порушення суб'єктивного права особи недостатньо для настання цивільно-правової відповідальності, що вимагає розмежування використовуваних нами вище понять «правопорушення» та «склад правопорушення». Микитин В. І., окреслюючи відповідь на поставлене питання, вказує на те, що єдиною необхідною підставою цивільно-правової відповідальності є «правопорушення», але для його виникнення необхідна сукупність елементів, яка в літературі іменується «складом правопорушення» [84, с. 101]. Автор приводить і думку Д. С. Комарницького про те, що використані вище поняття не є тотожними, хоча і тісно взаємопов'язані, будучи, при цьому, науковими абстракціями, де склад правопорушення фіксує емпіричні ознаки, властиві будь-якому конкретному правопорушенню, у той час як саме правопорушення відбиває свою соціальну сутність, ставлення до нього з боку суспільства та держави

[70, с. 108]. Цими ознаками виступають умови відшкодування шкоди, які виступають нормативними вимогами, яким у кожному конкретному випадку повинна відповідати підстава (юридичний факт) і за відсутності яких не можуть виникати відповідні правовідносини, оскільки цей факт (зокрема правопорушення) не набуває значення юридичного [2, с. 185].

Принципово погоджуючись із висловленими науковими позиціями, підкреслимо, що саме тому склад правопорушення є складною правовою підставою деліктної відповідальності за завдану шкоду, де лише наявність усієї (за загальним правилом) та структурно взаємопов'язаної і взаємозалежної сукупності усіх елементів (об'єктивних: протиправної поведінки, шкоди та причинно-наслідкового зв'язку між ними; і суб'єктивної ознаки: вини) дозволяє говорити про наявність правопорушення як такого, що тягне за собою виникнення деліктних зобов'язань із відшкодування завданої шкоди. Отже, цей висновок є загальним і застосовується без застережень лише по відношенню до генерального делікту – «типових» деліктних зобов'язань і може істотно відрізнятися в умовах встановлення спеціальних деліктів та підстав їх виникнення, вимоги до складу правопорушення, при яких можуть істотно видозмінюватись у порівнянні із загальними. На цьому наголосив Верховний Суд у одній зі своїх постанов, зазначивши, що «залежно від змісту порушення та зумовлених ним наслідків для потерпілого означена компенсація з огляду на практику ЄСПЛ може суттєво відрізнятися: у разі встановлення факту порушення державою позитивних обов'язків розробити компенсаційні механізми за втручання, зокрема, у право мирного володіння майном і провести об'єктивне й ефективне розслідування факту втручання у це право, відсутні підстави для висновку про те, що така компенсація має передбачати *відшкодування реальної вартості пошкодженого (знищеного) майна*; тоді як за порушення негативного обов'язку не втручатися у вказане право - держава може бути зобов'язана відшкодувати шкоду, завдану майну, у *повному обсязі*» [109]. Як вказував ще В. П. Грибанов, під складом правопорушення слід розуміти

сукупність загальних (типових) умов, наявність яких необхідна для покладення відповідальності на особу порушника, і які *в різних сполученнях (курсив наш – А.М.)* зустрічаються при будь-якому цивільному правопорушенні [24, с. 318]. Іншими словами, підстава відповідальності покликана обґрунтовувати існування такої відповідальності, а умови - її застосування (*через категорію заходів або мір відповідальності – А.М.*) до належної особи [193, с. 33].

Так, О. О. Боярський зазначає, що спеціальні делікти застосовуються у випадках, прямо передбачених законом, сфера їхньої дії прямо ним визначена і не підлягає ні розширеному тлумаченню, ані аналогії, а саме виокремлення спеціального делікту пов'язано або з особливостями якоїсь загальної підстави (покладення відповідальності незалежно від вини), або у зв'язку із встановленням додаткових, спеціальних підстав відповідальності [7, с. 198-199]. Корелюючи позицію дослідника з урахуванням того, що мова повинна йти про умови, а не про підстави деліктної відповідальності (єдиною підставою, що ми встановили вище, є правопорушення через категорію його складу), зазначимо, що до спеціальних деліктів, на основі аналізу положень чинного ЦК України, науковці відносять: зобов'язання із заподіяння шкоди актами влади (ст. 1173-1175), зобов'язання із завдання шкоди правоохоронними органами (ст. 1176), зобов'язання із завдання шкоди малолітніми, неповнолітніми та недієздатними особами (ст. 1178-1184), зобов'язання із завдання шкоди джерелом підвищеної небезпеки (ст. 1187-1188), зобов'язання із завдання шкоди каліцтвом, іншим ушкодженням здоров'я або смертю (§ 2 глави 82), зобов'язання із завдання шкоди внаслідок недоліків товарів, робіт (послуг) (§ 3 глави 82) [7, с. 198]. Аналізуючи вказані положення ЦК України та наведену класифікацію, відзначимо, що виокремлення таких спеціальних деліктів пов'язано, зокрема, з:

1) суб'єктом заподіяння шкоди (яким можуть виступати органи державної влади, органи влади Автономної Республіки Крим або органи

місцевого самоврядування, їх службові та посадові особи, правоохоронні органи, малолітні, неповнолітні та недієздатні особи);

2) окремими категоріями майнових та особистих немайнових прав, що виступають об'єктами, яким заподіюється шкода (шкода каліцтвом, іншим ушкодженням здоров'я або смертю);

3) особливостями механізму завдання шкоди (шкода, завдана джерелом підвищеної небезпеки або внаслідок недоліків товарів, робіт чи послуг);

4) умов виникнення зобов'язань з відшкодування такої шкоди (зокрема, коли шкода, завдана джерелом підвищеної небезпеки, відшкодовується незалежно від наявності вини у діях володільця такого джерела).

При встановленні різновидів спеціальних деліктних зобов'язань, в першу чергу, слід керуватися саме останнім критерієм – їх розподілом за ознакою відсутності тієї чи іншої обов'язкової для генерального делікту умови, обґрунтованим Г. К. Матвєєвим (як повний та усічений склад цивільного правопорушення), згідно з яким потрібно виділяти такі усічені склади (спеціальні делікти): 1) безвинну відповідальність, яка настає за відсутності вини особи, яка зобов'язана відшкодувати шкоду; 2) відповідальність за відсутності шкоди; 3) безпричинну відповідальність, за відсутності причинно-наслідкового зв'язку між діями та шкодою (зокрема за умов непереборної сили) [80, с. 6-7]. У науковій літературі до цього переліку пропонується додавати також відповідальність за шкоду, завдану правомірними діями та відзначається, що другий різновид таких спеціальних складів не можуть застосовуватись у деліктних зобов'язаннях, оскільки вони є мірою відповідальності за завдання шкоди і за її відсутності виникати не можуть. Лише констатується неможливість такого ж застосування і «безпричинних складів», але не пояснюється [107, с. 48-49]. У світлі сказаного погоджуємось лише щодо неможливості існування деліктних зобов'язань за відсутності причинно-наслідкового зв'язку, що детально згадувалось нами вище та отримає детальну аргументацію далі, в контексті відшкодування шкоди, завданої внаслідок надзвичайних ситуацій за

відсутності жодного зв'язку між їх виникненням та діями конкретних осіб. Тому такий обов'язок з відшкодування шкоди покладається на державу як публічно-правове утворення за межами дії механізмів цивільно-правової відповідальності чи інших цивілістичних порядків відшкодування шкоди загалом. Цей науковий висновок має і законодавче закріплення, яким вважаємо положення ч. 3 ст. 1166 ЦК України, згідно з якою шкода, завдана каліцтвом, іншим ушкодженням здоров'я або смертю фізичної особи *внаслідок непереборної сили* (курсив наш – А.М.), відшкодовується у випадках, встановлених законом (підкреслимо – не ЦК України). У цьому контексті знову ж таки мова може йти як про відшкодування шкоди в повному обсязі, за умови порушення державою негативного обов'язку щодо невтручання у мирне володіння особи майном або ж про часткову компенсацію у випадку, коли державою – у випадку порушення позитивного обов'язку щодо розроблення компенсаційних механізмів за втручання, зокрема, у право мирного володіння майном та/або порушення обов'язку щодо проведення об'єктивного й ефективного розслідування факту втручання у це право.

Натомість не підтримуємо віднесення до різновидів спеціальних деліктів відповідальності за завдання шкоди правомірними діями, що також обґрунтуємо далі. Загалом же цілком слушною видається позиція Т. С. Ківалової, яка підкреслює, що не кожний випадок виникнення зобов'язань з відшкодування шкоди слід розглядати як відповідальність, звертаючись до згадуваних нами вище особливостей відшкодування шкоди за умов здійснення правомірної поведінки, що, на думку вченої не дозволяє говорити про цивільно-правову відповідальність у цих відносинах загалом і про «відповідальність за завдання шкоди правомірною поведінкою» як поняття, зокрема [61, с. 272]. Також послідовно із проведенням окремого дослідження можливості закріплення спеціального делікту, який носитиме характер зобов'язання відшкодування шкоди, завданої при виникненні обстановки надзвичайної ситуації, але лише за наявності загрози завдання за

такої обстановки шкоди майновим та/або , без фактичної наявності останньої як такої, крізь призму предмету цієї наукової роботи.

Таким чином, першою з підстав виникнення зобов'язань з відшкодування шкоди, завданої внаслідок надзвичайної ситуації, є загальна для деліктних зобов'язань підстава наявності складу правопорушення, яка надалі буде досліджена нами крізь призму об'єктивних та суб'єктивних умов її виникнення, відповідним чином поглиблена і диференційована.

У контексті характеристики досі законодавчо не врегульованої підстави виникнення зобов'язань із відшкодування шкоди, завданої внаслідок створення обстановки надзвичайної ситуації у зв'язку з правомірними діями, слід спиратися на існуюче законодавче регулювання аналогічних правових інститутів. Чинними положеннями ЦК України передбачається лише три випадки відшкодування шкоди, завданої правомірними діями: 1) у разі здійснення завдавачем шкоди права на самозахист (ст. 1169); 2) внаслідок прийняття закону про припинення права власності на певне майно (ст. 1170); 3) при заподіянні шкоди у стані крайньої необхідності (ст. 1171). У межах нашого дослідження науковий інтерес становлять зобов'язання з відшкодування шкоди, завданої у стані крайньої необхідності правомірними діями особи (які О. А. Волков обґрунтовано вважає квазі-деліктними [15, с. 5]), оскільки найбільше відповідають природі надзвичайних ситуацій, що буде проілюстровано нами далі.

При цьому важливим є і звернення до цивілістичної доктрини з метою встановлення загальнотеоретичних положень відшкодування шкоди, завданої правомірними діями з ціллю їх подальшої адаптації до предмету нашого дослідження. Найперше ж, за аналогією з деліктними зобов'язаннями, потрібно визначити підстави та умови виникнення зобов'язання з відшкодування шкоди, завданої правомірними діями. Так, С. Д. Гринько до підстави відшкодування шкоди у зазначених зобов'язаннях аргументовано відносить саме правомірне завдання шкоди (на противагу її завданню правопорушенням) та такі загальні (характерні для усіх визначених вище

випадків) умови виникнення відповідних зобов'язань як: 1) наявність шкоди; 2) наявність правомірної дії; 3) та причинно-наслідкового зв'язку між ними (за аналогією зі складом правопорушення) [29, с. 68]. З наведеного наукового аналізу прослідковується певна вторинність правових норм, які врегульовують інститут зобов'язань з відшкодування шкоди, завданої правомірними діями, у порівнянні із деліктними зобов'язаннями, а також їх похідний характер в частині використання тієї ж ключової термінології, що пояснюється, на нашу думку, виключністю таких зобов'язань та їх застосовністю лише у випадках, чітко визначених законом, на противагу конструкції генерального делікту та численним спеціальним деліктам; і, у зв'язку з цим, відсутністю теоретичної та практичної необхідності у розробці суттєво інших підходів.

Одну з цих рис визначає і С. Д. Гринько, яка загалом виокремлює широкий перелік ключових ознак зобов'язань із відшкодування шкоди, завданої правомірною поведінкою (діями), до яких відносить:

1) правомірно завдана шкода підлягає відшкодуванню лише у випадках, встановлених законом;

2) при відшкодуванні правомірно завданої шкоди можливий відступ від принципу повного відшкодування шкоди, так як обсяг відшкодування встановлюється законом (ч. 2 ст. 1171 ЦК України);

3) завдання шкоди здійсненням правомірних дій за наявності певних ознак протиправності (при перевищенні меж необхідної оборони) слід розглядати як підставу для зменшення розміру відшкодування (ч. 2 ст. 1193 ЦК України);

4) зобов'язання із відшкодування шкоди, завданої правомірними діями, виключають протиправність та винність завдання шкоди, тому і питання про цивільно-правову відповідальність не виникає;

5) головною функцією цього зобов'язання є відновлення майнового становища потерпілого, а не осуд поведінки заподіювача шкоди, оскільки мова не йде про цивільно-правову відповідальність;

6) в силу цих зобов'язань відшкодовується лише майнова шкода (фізичним чи юридичним особами) та майнові витрати у разі завдання каліцтва чи іншого ушкодження здоров'я, а також смерті фізичної особи. Але моральна шкода при цьому ніколи не відшкодовується;

7) юридична або фізична особа відшкодовує шкоду, завдану їхнім працівником чи іншою особою (ст. 1172 ЦК України) та при відшкодуванні шкоди, завданої неправомірно, вправі пред'явити регресну вимогу до свого працівника чи іншої відповідної особи. У свою чергу, відшкодувавши правомірно завдану шкоду, юридична особа не може пред'явити такої вимоги.

Синтезуючи наведені ознаки, науковець пропонує комплексне визначення зобов'язань із відшкодування шкоди, завданої правомірними діями, під якими розуміє зобов'язання, *в якому особа, що заподіяла шкоду у разі вчинення правомірних дій особистості громадянина або його майну чи майну організації, зобов'язана її відшкодувати у випадках, передбачених законом, а потерпілий має право на відшкодування заподіяної шкоди у повному обсязі, крім випадків, передбачених законом [29, с. 67].*

Слід зазначити і те, що запропоноване визначення зобов'язань з відшкодування шкоди, завданої правомірними діями, узгоджуються і з загальнотеоретичним розумінням правомірної поведінки як такої. Вона визначається як вчинки (діяння), що не суперечать приписам правових норм або основним принципам права правової держави [164, с. 128] та, на відміну від поведінки протиправної, характеризується соціальною корисністю, відповідністю моделям, відображеним у правових нормах, позитивними юридичними наслідками [44, с. 199]. Останнім часом в науці висуваються пропозиції і щодо виокремлення поняття об'єктивно правомірної поведінки, яка вчиняється особою у формі певної дії або бездіяльності незалежно від суб'єктивного усвідомлення нею правомірності такої поведінки, а переважно – без такого розуміння [215, с. 848].

Така позиція має право на існування і щодо відшкодування шкоди, завданої внаслідок правомірної поведінки загалом та такої, що може бути визнана об'єктивною у пропонованому розумінні. Так, до спеціальних умов зобов'язань з відшкодування шкоди, завданої у стані крайньої необхідності, у науці відносять, окрім наявності шкоди, також вчинення дій, спрямованих на усунення небезпеки, що загрожувала цивільним правам чи інтересам іншої фізичної або юридичної особи та причинно-наслідковий зв'язок між завданою шкодою і такими діями. При цьому питання про вину як суб'єктивну ознаку не виникає: відсутня протиправність поведінки – відсутня і вина як така [29, с. 69, 73], а отже, в першу чергу важливе не суб'єктивне (психічне) ставлення особи до здійснюваної ним правомірної поведінки, внаслідок якої завдається шкода, а об'єктивний характер правомірності таких дій. З іншого боку, інтелектуально-вольовий та психічний критерії усвідомлення правомірності власних дій є важливими, оскільки свідчать про здійснення цілеспрямованої діяльності задля, в тому числі, рятування осіб або їх майна за наявності, зокрема, стану крайньої необхідності або обстановки надзвичайної ситуації. Як підкреслює інший дослідник, В.Є. Голубовський, загалом правомірна поведінка представляє собою значимі вчинки індивідуальних чи колективних суб'єктів, що підконтрольні їх свідомості і волі, передбачені нормами права і мають юридичні наслідки [21, с. 70].

Додатково до визначених вище ознак зобов'язань з відшкодування шкоди, завданої правомірними діями, у науці цивільного права пропонуються чіткі критерії, за наявності яких поведінка, внаслідок реалізації якої було завдано шкоди, вважатиметься правомірною: 1) при виконанні особою встановленого у законі або іншому нормативному акті (*чи професійній інструкції, у наказі – А.М.*) обов'язку, зокрема коли мова йде про професійні обов'язки працівників органів внутрішніх справ, пожежної охорони, установ охорони здоров'я тощо; 2) при реалізації особою свого права, прямо встановленого законом або договором (в стані необхідної

оборони, вилучення майна на передбачених законом підставах тощо); 3) за наявності згоди потерпілого на заподіяння йому такої шкоди [96, с. 241-242].

Відповідно до ч. 6 ст. 21 КЦЗ України громадяни України мають право, в тому числі, на соціальний захист та *відшкодування відповідно до законодавства шкоди, заподіяної їхньому життю, здоров'ю та майну внаслідок надзвичайних ситуацій або проведення робіт із запобігання та ліквідації наслідків*. Саме другий з визначених випадків (відшкодування шкоди внаслідок проведення робіт із запобігання та ліквідації наслідків надзвичайних ситуацій) і вбачається таким, що відповідає окресленим ознакам і критеріям зобов'язань з відшкодування шкоди, завданої правомірними діями, що доведемо далі. Так, згідно з п. 2 ч. 13 ст. 23, п. 5 ч. 5 ст. 24, п. 2 ч. 3 ст. 25 КЦЗ України аварійно-рятувальні та оперативно-рятувальні служби, спеціалізовані служби цивільного захисту мають, окрім іншого, право на безперешкодний доступ на об'єкти суб'єктів господарювання та їх територію для виконання аварійно-рятувальних та інших невідкладних робіт, робіт з ліквідації наслідків надзвичайних ситуацій. Такими ж повноваженнями наділені і добровільні формування цивільного захисту у п. 2 ч. 2 ст. 27 КЦЗ України. При цьому згідно з ч. 7 ст. 79 КЦЗ України матеріальні збитки, завдані внаслідок пошкодження майна під час проведення аварійно-рятувальних та інших невідкладних робіт з ліквідації наслідків надзвичайної ситуації, органами управління та силами цивільного захисту *не відшкодовуються*. Наступна ж ч. 8 цієї статті закріплює, що відшкодування шкоди, заподіяної під час проведення аварійно-рятувальних та інших невідкладних робіт, здійснюється відповідно до глави 17 цього Кодексу. Аналогічне положення міститься і у ч. 8 ст. 80 КЦЗ України щодо відповідальності за шкоду, заподіяну при гасінні пожеж, але стосується лише пожежно-рятувальних підрозділів, але не органів управління, що також свідчить про відсутність єдиного системного підходу з цих питань в межах норм КЦЗ України. У свою чергу ч. 1 ст. 84 КЦЗ України передбачає, що постраждалим внаслідок надзвичайної ситуації є особа, якій заподіяно

моральну, фізичну або матеріальну шкоду внаслідок надзвичайної ситуації або *проведення робіт з ліквідації її наслідків (курсив наш – А.М.)*.

По-перше, граматичне тлумачення цитованих положень чинного законодавства України у сфері цивільного захисту (зокрема ст. 84 КЦЗ України) дозволяє стверджувати, що зобов'язання з відшкодування шкоди, завданої внаслідок надзвичайної ситуації, включає і відшкодування шкоди, *яка завдана ліквідацією її наслідків*. При цьому під останнім поняттям відповідно до п. 22 ч. 1 ст. 2 КЦЗ України слід розуміти проведення комплексу заходів, що включає аварійно-рятувальні та інші невідкладні роботи, які здійснюються у разі виникнення надзвичайної ситуації і спрямовані на припинення дії небезпечних факторів, рятування життя та збереження здоров'я людей, а також на локалізацію зони надзвичайної ситуації.

По-друге, у вказаних положеннях КЦЗ України йде мова про повноваження відповідних органів управління та сил цивільного захисту по здійсненню аварійно-рятувальних та інших невідкладних робіт з ліквідації наслідків надзвичайних ситуацій, під час яких допускається заподіяння шкоди. Таким чином виключається **протиправність** та **винність** завдання шкоди, а отже, і сама цивільно-правова відповідальність, що відповідає одній з ключових ознак зобов'язань з відшкодування шкоди, завданої правомірними діями, та узгоджується з одним із критеріїв правомірності самого завдання такої шкоди – вона завдається *при виконанні особою встановленого у законі, іншому нормативному акті, наказі або розпорядженні законного обов'язку*. Характеризується така діяльність і ознаками, що притаманні правомірній поведінці як такій і завжди є свідомою та вольовою діяльністю.

Отже, загалом підкреслюється, що відшкодування шкоди, яка завдана ліквідацією наслідків надзвичайної ситуації, є зобов'язанням з відшкодування шкоди, завданої правомірними діями, а отже, законодавець, визначаючи питання відшкодування шкоди внаслідок надзвичайної ситуації,

одночасно закріплює декілька правових підстав виникнення відповідного зобов'язання **загалом**:

1) відшкодування шкоди, якої завдала надзвичайна ситуація, державою в межах публічних правовідносин із використанням механізмів та норм публічних галузей права, зокрема адміністративного та екологічного, що ми досліджували вище;

2) відшкодування шкоди в межах деліктного зобов'язання, коли має місце цивільно-правова відповідальність за наявності повного або «усіченого» складу цивільного правопорушення (не виключаючи одночасного встановлення факту екологічного, кримінального або іншого правопорушення), що ми аналізували вище і розкриємо детальніше далі;

3) відшкодування шкоди, завданої правомірними діями в рамках ліквідації наслідків надзвичайних ситуацій незалежно від того, який з двох встановлених вище правових механізмів використовувався для компенсації шкоди, завданої самою надзвичайною ситуацією (квазіделікт).

Вважаємо, що такий підхід, з одного боку, відповідає комплексному характеру завдань і цілей, що ставляться перед системою цивільного захисту у державі, але, з іншого, значною мірою ускладнює визначення належних правових механізмів, що повинні застосовуватись у тому чи іншому випадку. По-третє, декларується виконання головної функції цих зобов'язань – відновлення майнового становища потерпілого (п. 1 ч. 2 ст. 84 КЦЗ України передбачає, що заходи соціального захисту та відшкодування матеріальних збитків постраждалим внаслідок надзвичайної ситуації включають, серед іншого, надання (виплату) матеріальної допомоги (компенсації). При цьому законодавець визначає, що постраждалим внаслідок надзвичайної ситуації є особа, якій, в тому числі, завдано моральної шкоди, але не уточнює, чи відшкодовується така шкода, якщо вона була спричинена правомірними діями при ліквідації наслідків надзвичайної ситуації.

По-четверте, з тексту положень КЦЗ України не можна зробити однозначного висновку щодо підстав та умов відшкодування шкоди, завданої

правомірними діями при ліквідації наслідків надзвичайної ситуації, а отже, невизначеним є перша з основних ознак досліджуваного інституту – положення про те, що правомірно завдана шкода підлягає відшкодуванню лише у випадках, встановлених законом. Згідно зі згадуваною вище ч. 7 ст. 79 КЦЗ України матеріальні збитки, завдані внаслідок пошкодження майна при ліквідації наслідків надзвичайної ситуації, органами управління та силами цивільного захисту не відшкодовуються. Наукове тлумачення цього законодавчого положення може призвести до неоднозначних висновків, але можемо обґрунтувати такі твердження. Формулювання, використовуване у нормі закону: *«матеріальні збитки, завдані внаслідок пошкодження майна під час проведення аварійно-рятувальних та інших невідкладних робіт з ліквідації наслідків надзвичайної ситуації, органами управління та силами цивільного захисту не відшкодовуються»* (курсив наш – А.М.) дозволяє стверджувати про те, що законодавець не заперечував наявність обов'язку відшкодування збитків, завданих внаслідок ліквідації наслідків надзвичайних ситуацій як такого, а лише передбачає, що таке відшкодування не здійснюється саме «органами управління та силами цивільного захисту», а відповідно до ч. 8 цієї ж статті КЦЗ України відбувається у загальному порядку, встановленому главою 17 цього Кодексу для усієї шкоди, завданої надзвичайною ситуацією, що відповідає й усім вищенаведеним нами науковим позиціям і висновкам.

Згідно з п. 2 Положення про єдину державну систему цивільного захисту, затвердженим Постановою КМУ від 9 січня 2014 року № 11, під органами управління цивільного захисту слід розуміти органи виконавчої влади, Раду міністрів Автономної Республіки Крим, виконавчі органи рад та їх структурні підрозділи, призначені для безпосереднього керівництва діяльністю у сфері цивільного захисту відповідно до компетенції. Під силами цивільного захисту законодавець уже в положеннях КЦЗ України (у п. 38 ч. 1 ст. 2) закріпив визначення, відповідно до якого ними є аварійно-рятувальні формування, спеціалізовані служби та інші формування цивільного захисту,

призначені для проведення аварійно-рятувальних та інших невідкладних робіт з ліквідації надзвичайних ситуацій. Постає закономірне питання щодо того, на кого ж таки покладається обов'язок з відшкодування шкоди, завданої при ліквідації наслідків надзвичайної ситуації державними силами цивільного захисту, а якщо вона не відшкодовується державою взагалі, то яким чином слід вирішувати колізію, яка має місце, виходячи зі змісту аналізованих нами положень КЦЗ України? Чи є таким органом безпосередньо Кабінет Міністрів України? Не дає на це відповіді ні КЦЗ України, ні Положення про єдину державну систему цивільного захисту. Сумнівним та таким, що суперечить цілям і завданням єдиної системи цивільного захисту (одним з яких відповідно до п. 10 та п. 12 ч. 3 ст. 8 КЦЗ України є проведення рятувальних та інших невідкладних робіт щодо ліквідації наслідків надзвичайних ситуацій, організація життєзабезпечення постраждалого населення та здійснення заходів щодо соціального захисту постраждалого населення), є покладення такого обов'язку виключно на приватних фізичних або юридичних осіб, винних у створенні обстановки надзвичайної ситуації, а за відсутності вини будь-якої особи – встановлення принципу не відшкодування такої шкоди взагалі. Це суперечить змісту інших положень КЦЗ України, зокрема ч. 1 ст. 22, згідно з якою до сил цивільного захисту включаються і добровільні формування цивільного захисту. П. 7 Порядку фінансування робіт із запобігання та ліквідації наслідків надзвичайних ситуацій, затвердженого Постановою КМУ від 4 лютого 1999 року № 140 [140], не містить положень щодо фінансування відшкодування збитків, завданих правомірними діями внаслідок ліквідації наслідків надзвичайних ситуацій.

На користь окресленої нами позиції щодо обов'язку відшкодування державою шкоди особам, які визнані потерпілими від надзвичайної ситуації, завданої внаслідок ліквідації її наслідків, свідчать і положення суміжних законодавчих актів. Зокрема, у ст. 14-15 Закону України «Про зону надзвичайної екологічної ситуації» закріплюється той же підхід щодо

визнання потерпілими від надзвичайної екологічної ситуації відповідно до закону юридичних та фізичних осіб, яким заподіяно шкоду внаслідок виникнення цієї ситуації або проведення робіт з ліквідації її наслідків та відшкодовується заподіяна матеріальна шкода та надається інша необхідна допомога на умовах і в порядку, встановлених законом за рахунок коштів державного та місцевих бюджетів, передбачених на зазначені цілі, резервного фонду Кабінету Міністрів України, а також інших, не заборонених законом, джерел.

Таким чином, все ж вважаємо, що має місце (принаймні повинна мати місце) відповідність і першій з ознак зобов'язань з відшкодування шкоди, завданої правомірними діями, а саме передбачення законом у кожному конкретному випадку наявності *обов'язку зі здійснення такого відшкодування*. З іншого боку, враховуючи те, що мають місце визначені неузгодженості, які породжуватимуть на практиці додаткові питання та труднощі, застосування положень глави 17 КЦЗ України щодо відшкодування матеріальних збитків внаслідок надзвичайної ситуації (в тому числі і при ліквідації наслідків останньої), зокрема ст. 85 цього Кодексу, яка містить лише бланкетну норму, здійснимо їх дослідження далі із пропозиціями щодо усунення вказаних недоліків та детальним аналізом підходів, існуючих у судовій практиці з цього приводу. У зв'язку з фактичною неврегульованістю питань порядку та розмірів відшкодування матеріальних збитків, завданих як надзвичайною ситуацією, так і при ліквідації її наслідків, на законодавчому рівні неможливо наразі і визначити, чи має місце така ознака зобов'язань з відшкодування шкоди, завданої правомірними діями як *можливість відступу від принципу повного відшкодування шкоди*, пов'язана із тим, що обсяг відшкодування встановлюється законом.

Супроти цього слід підкреслити, що при вивченні цивільно-правового механізму відшкодування шкоди, завданої у зв'язку з надзвичайною ситуацією, елементом якого також є відшкодування шкоди, завданої

внаслідок ліквідації наслідків останньої (що було встановлено нами вище), будемо виходити з того, що відшкодування шкоди, завданої при ліквідації наслідків надзвичайної ситуації, може також здійснюватись в межах різних правовідносин. Переважно має місце ліквідація наслідків надзвичайної ситуації як одне з завдань та складова частина функціонування системи цивільного захисту, але слід дослідити і можливість відшкодування такої шкоди особою, яка несе цивільно-правову відповідальність за саме настання надзвичайної ситуації. Оскільки не зважаючи на те, що ліквідація наслідків шляхом здійснення тих чи інших технічних та організаційних робіт реалізується уже поза межами цивільно-правової відповідальності (в рамках компенсаційних правовідносин, де шкода завдається правомірними діями) і покладається на переважно державні сили цивільного захисту (особливо в аспекті загальнодержавних та регіональних надзвичайних ситуацій), становить науковий інтерес питання співвідношення обов'язку відшкодування шкоди винною особою внаслідок створення надзвичайної ситуації та відшкодування нею шкоди, завданої при виконанні відповідними суб'єктами публічно-правового обов'язку ліквідації наслідків такої ситуації в контексті відшкодування матеріальних збитків постраждалим особам. Актуальним це питання є і в межах ліквідації наслідків надзвичайних ситуацій об'єктового та місцевого рівнів, оскільки саме при цьому найбільша ймовірність усунення наслідків, зокрема працівниками підприємства, установи або організації, що є винною у створенні такої обстановки. На користь слушності постановки такого питання говорить і те, що згідно з п. 2 ч. 3 ст. 84 КЦЗ України заходи соціального захисту та відшкодування матеріальних збитків постраждалим здійснюються за рахунок, в тому числі, коштів суб'єктів господарювання або фізичних осіб, винних у виникненні надзвичайних ситуацій.

Враховуючи це та сказане вище щодо недоцільності покладення обов'язку з відшкодування шкоди, завданої внаслідок правомірних дій при ліквідації наслідків надзвичайних ситуацій, виключно на винних у її

створенні осіб, а за їх відсутності – не відшкодування такої шкоди взагалі, вважаємо за потрібне розробити і запровадити на законодавчому рівні обґрунтований баланс між покладенням відповідного обов'язку на винних осіб та на державу. Зазначений баланс досягатиметься на основі критеріїв, що дозволятимуть встановлювати обсяг відповідальності осіб, винних у виникненні надзвичайної ситуації, та держави, яка на порушення встановлених законом позитивних та/або негативних обов'язків своїми діями або бездіяльністю в особі уповноважених представників сприяла виникненню або настанню шкідливих наслідків внаслідок надзвичайної ситуації. У випадку, коли буде встановлено, що держава лише порушила позитивний обов'язок щодо розроблення та запровадження належного нормативного механізму компенсації шкоди, завданої надзвичайною ситуацією, повинна мати місце часткова компенсація шкоди з боку держави, але не її відшкодування у повному обсязі. Такого ж висновку дійшов Верховний Суд у одній зі справ. З урахуванням практики ЄСПЛ Суд (справи «Айдер та інші проти Туреччини» [227], «Катан та інші проти Молдови та Росії» [228], «Котов проти Росії» [229]) зазначив, що держава може бути притягнута до відповідальності з метою компенсації шкоди тим, хто постраждав ..., коли держава визнає свою нездатність підтримувати громадський порядок і безпеку або захищати життя *людей* і власність (у тому числі шляхом відсутності ефективних нормативних приписів щодо механізму компенсації шкоди – А.М.) [198].

Підсумовуючи вищевикладене, також слід підкреслити, що до підстав та умов виникнення зобов'язань з відшкодування шкоди, завданої при обставині надзвичайної ситуації, правомірними діями, *належать правомірне завдання шкоди, завданої в рамках ліквідації наслідків надзвичайних ситуацій* як підстава, що характеризується виключно об'єктивними умовами: наявністю шкоди, вчиненням дій, спрямованих на ліквідацію наслідків надзвичайної ситуації, усуненням небезпеки, що загрожує цивільним правам та законним інтересам, а також причинно-

наслідковим зв'язком між завданою шкодою і такими діями. Була встановлена і відповідність зобов'язань з відшкодування шкоди, завданої внаслідок ліквідації наслідків надзвичайних ситуацій як різновиду компенсаційних зобов'язань з відшкодування шкоди, завданої правомірними діями усім ключовим ознакам, що визначають останні. Визначені ж нами на теоретичному рівні конкретні правозастосовчі проблеми будуть досліджені в межах наступного розділу дисертаційного дослідження.

2.2 Об'єктивні умови виникнення зобов'язань із відшкодування шкоди, завданої внаслідок надзвичайних ситуацій

Аналізуючи протиправну поведінку як першу із обов'язкових об'єктивних умов виникнення цивільно-правової відповідальності та зобов'язань з відшкодування шкоди, завданої внаслідок надзвичайних ситуацій, зазначимо, що вона рівною мірою може проявлятися як в діях, так і в бездіяльності. При чому саме бездіяльність нерідко може призводити до катастрофічних наслідків та полягати у порушенні як вимог чинного українського законодавства та міжнародних нормативно-правових актів, так і, що не менш важливо, підзаконних та локальних нормативних актів, якими визначаються питання, які стосуються техніки безпеки, правил виробничого процесу, закріплюються посадові інструкції та правила внутрішнього трудового розпорядку тощо. Окремої значущості визначення сутності та меж протиправної поведінки набуває в сфері ядерної безпеки та поводження з особливо небезпечними матеріалами і речовинами – об'єктами підвищеної небезпеки, як їх визначає чинне законодавство.

Аналізуючи положення ч. 1 ст. 1166 ЦК України, що традиційно здійснюється дослідниками при визначенні змісту поняття неправомірної поведінки (розглядатимемо в контексті цього дисертаційного дослідження це поняття як синонімічне до протиправної поведінки), відзначимо, що

законодавець до форм вираження такої поведінки відносить: 1) вчинення неправомірних дій; 2) прийняття неправомірних рішень; 3) неправомірну бездіяльність. Поділяючи позицію С. Д. Гринько стосовно правильності віднесення неправомірних рішень до категорії неправомірних дій (засновуючись на загальноприйнятій класифікації юридичних фактів) [26, с. 520], вважаємо, що необхідність закріплення цієї категорії у нормах ЦК України пояснюється акцентом законодавця на рішеннях, в першу чергу, органів державної влади, органів місцевого самоврядування, їх посадових та службових осіб, якими завдано майнової та/або немайнової (моральної) шкоди іншим особам. Подібне акцентування, на нашу думку, має кілька причин. Так, виокремлення серед інших відповідної категорії активних протиправних дій здійснюється у зв'язку з формуванням у положеннях ЦК України надалі спеціальних деліктів, які передбачають особливі умови відшкодування шкоди, завданої саме рішеннями, і уже далі – іншими діями або бездіяльністю відповідних органів та осіб (зокрема ст. 1173-1176 ЦК України); так і пов'язується із значною суспільною важливістю належного нормативного закріплення і практичної реалізації окремого механізму відшкодування шкоди, завданої протиправними владними рішеннями. Що, у свою чергу, є важливим і в контексті нашого дослідження, за наявності причинно-наслідкового зв'язку між такими рішеннями та завданою внаслідок створення обстановки надзвичайної ситуації шкодою. При цьому розглядатимемо надалі протиправні рішення з урахуванням того, що вони є лише різновидом неправомірних дій як таких.

Важливо встановити і ознаки (умови), які характеризують ту чи іншу дію або бездіяльність як протиправні. Гринько С. Д., висловлюючи прихильність до об'єктивно-суб'єктивної концепції протиправності в деліктних правовідносинах, вважає, що у визначенні цивільної протиправності слід враховувати такі рівнозначні умови як: 1) порушення суб'єктивного права особи; 2) порушення норми об'єктивного права; 3) вказівка на послідовність зв'язку такого порушення – порушення норми

об'єктивного права через порушення норми суб'єктивного права; 4) відсутність уповноваження на це. Відповідно, протиправність вчена визначає як діяння, що спричинило порушення норми цивільного права через порушення суб'єктивного права особи, якщо особа не була уповноважена на це [26, с. 510].

У контексті першої з умов загально визнано, що під порушенням суб'єктивного права особи слід розуміти фактичне порушення її майнових або особистих немайнових прав та/або законних інтересів, які, за загальним правилом, є абсолютними, і лише в чітко визначених у ЦК України випадках в межах деліктного зобов'язання відшкодовується шкода, заподіяна порушенням зобов'язання [97, с. 72] (наприклад, при відшкодуванні шкоди, завданої внаслідок недоліків товарів, робіт (послуг), механізм якого передбачається у § 3 глави 82 ЦК України, при тому, що у ч. 2 ст. 1209 ЦК України підкреслюється, що відшкодування шкоди не залежить, в тому числі, від того, чи перебував потерпілий з ними у договірних відносинах). У контексті ж другої та третьої умов, які встановлюють необхідність порушення норми об'єктивного права та наявності між цим та порушенням суб'єктивного права послідовного зв'язку, науковці висловлюють різні позиції. О. О. Отрадна вважає, що протиправність в об'єктивному розумінні (порушення норм права) не є обов'язковою умовою покладення на особу відповідальності, оскільки як саме по собі порушення об'єктивних норм не буде мати значення для цивільного права, якщо при цьому не будуть порушені якісь суб'єктивні особисті немайнові або майнові права особи, так і навпаки, якщо особі завдана шкода, завдавач буде зобов'язаний її відшкодувати, навіть якщо він не порушував якихось формальних положень законодавства. В якості прикладу останнього положення автор наводить випадок, коли водій транспортного засобу буде відповідати за шкоду, завдану здоров'ю пішохода у зв'язку з наїздом навіть і тоді, коли він повністю дотримувався правил дорожнього руху, а наїзд мав місце у зв'язку із грубою необережністю пішохода [96, с. 241].

Погоджуючись із духом пропонованого підходу (який, на нашу думку, відповідає принципу примату природного права над позитивним), зауважимо, що в частині аргументації та пропонованих дослідником висновків слід зробити застереження. Автор ілюструє своє твердження на прикладі спеціального делікту – відшкодування шкоди, завданої джерелом підвищеної небезпеки (транспортним засобом), коли шкода відшкодовується незалежно від наявності вини водія, який звільняється від такого обов'язку лише якщо доведе, що такої шкоди було завдано ним внаслідок непереборної сили або умислу потерпілого (ч. 5 ст. 1187 ЦК України). У цій ситуації ключовим є питання відповідальності за відсутності вини як умови, але не без протиправності як такої, оскільки протиправність у деліктних зобов'язаннях, а отже, і цивільно-правова відповідальність може існувати і без вини, що, зокрема, підтверджується на рівні законодавчого регулювання цим ж правовим інститутом та знаходить підтримку у працях вітчизняних та зарубіжних вчених від минулого до сучасності, що дослідимо надалі детальніше. Хоча дійсно має місце відсутність порушення норм об'єктивного права (зокрема, правил дорожнього руху), і мова йде лише про порушення суб'єктивного права постраждалої особи, ситуація із відшкодуванням шкоди без об'єктивної протиправності та супутньої їй вини можлива тільки у виключних випадках відшкодування шкоди (спеціальних деліктах), окремо закріплених у положеннях ЦК України. Тому, за загальним правилом, позиція науковців щодо виділення поруч із суб'єктивною протиправністю необхідності факту порушення також об'єктивних норм права та наявності послідовного зв'язку між ними (за відсутності уповноваження особи на завдання шкоди) є цілком слушною, зазнаючи модифікації лише в окремо окреслених випадках. При цьому слід пам'ятати, що мова йде саме про протиправність в межах цивільно-правового деліктного зобов'язання, де тісно взаємопов'язаними, хоча і розмежованими, є категорії протиправності діяння та причинно-наслідкового зв'язку між протиправними діяннями і завданою шкодою, де вина презюмується і не доводиться постраждалою

особою у суді. У зв'язку з викладеним надалі говоритимемо про протиправність діяння загалом, коли має місце поєднання об'єктивного критерію (порушення норм права) та суб'єктивного (завдання шкоди майновим та/або особистим немайновим правам особи) і окремо про протиправність у суб'єктивному розумінні, коли матиме місце лише другий з вказаних критеріїв.

Виходячи з правової природи поняття надзвичайної ситуації, визначеного нами вище згідно з підходом, закріпленим у чинному законодавстві України, надзвичайна ситуація не є тотожною за своїм змістом та обсягом категоріям катастрофи, стихійного лиха, пожежі, аварії тощо. Вона виступає комплексним та детермінованим правовими нормами наслідком настання однієї або кількох з таких небезпечних подій природного, техногенного, соціального або воєнного характеру та конституюється як така за наявності необхідних для цього умов, встановлених у законодавстві. Такими умовами є наявність нормативно закріплених ключових ознак надзвичайної ситуації як особливої обстановки на окремій території або суб'єкті господарювання в її межах, що характеризується порушенням нормальних умов життєдіяльності населення та тим, що вона призвела (може призвести) до виникнення загрози або настання, в тому числі, значної майнової та немайнової (моральної) шкоди.

Застосовуючи окреслений науковий підхід, можна зробити висновок про відсутність *безпосереднього причинно-наслідкового зв'язку* між протиправними діями особи та настанням надзвичайної ситуації і завданою шкодою. Такий зв'язок може бути виключно опосередкованим та залежати від одночасної наявності двох взаємопов'язаних факторів: 1) настання конкретної небезпечної події природного, техногенного, соціального або воєнного характеру, обов'язково спричиненої протиправними діями (в об'єктивному та/або суб'єктивному аспектах); 2) визначення (встановлення) в установленому чинним законодавством порядку обстановки, що склалась внаслідок настання такої небезпечної події, як такої, що відповідає ознакам

та критеріям надзвичайної ситуації. І лише після цього існуватиме можливість застосування цивільно-правових механізмів відшкодування шкоди, завданої надзвичайною ситуацією. Детально розкривши сутність та послідовність необхідного причинно-наслідкового зв'язку далі в межах цього підрозділу дисертаційного дослідження, найперше зупинимось на впливі висловленого підходу на визначення протиправності тих чи інших дій або бездіяльності у контексті їх впливу на виникнення обстановки надзвичайної ситуації.

Таким чином, безумовним є розуміння того, що безпосередньо протиправні дії не призводять до виникнення надзвичайних ситуацій. Їх прямим результатом є спричинення тієї чи іншої небезпечної події, яка може призвести до надзвичайної ситуації. Такий зв'язок є юридичним, а не фактичним, оскільки фактично небезпечна подія лише в силу факту свого виникнення (про що далі) в окремих випадках може одразу свідчити про наявність обстановки надзвичайної ситуації, але юридично опосередковуватиме протиправні дії та надзвичайну ситуацію. А отже, неправильно говорити і про наявність виключного переліку протиправних діянь (закріпленого законодавчо або визначеного доктринально), вчинення яких може призвести до створення обстановки надзвичайної ситуації, в тому числі і у зв'язку з широким спектром відповідних небезпечних подій, їх різновидів та рівнів. З іншого боку, необхідно окреслити загальний характер таких діянь та основні джерела правового регулювання, що закріплюють норми об'єктивного права, порушення яких може призвести до виникнення небезпечних подій та, в результаті, виникнення надзвичайної ситуації.

Здійснюючи аналіз згадуваних вище Класифікаційних ознак надзвичайних ситуацій, затверджених наказом Міністерства надзвичайних ситуацій України, відзначимо, що найважливішими завданнями, які вирішуються цим нормативним актом, є не лише класифікація надзвичайних ситуацій на такі, що мають техногенний, природний або соціальний характер та їх різновиди (що деталізується із присвоєнням відповідного коду

Класифікатором надзвичайних ситуацій ДК 019:2010), але і безпосереднє визначення критеріїв, які свідчитимуть про виникнення обставин надзвичайної ситуації у зв'язку з тими чи іншими наслідками, спричиненими відповідною небезпечною подією.

Для виконання обох завдань у Класифікаційних ознаках закріплюються показники: 1) опису ознаки (що включає короткий опис ситуації, випадку, події, пригоди, аварії, явища); 2) одиниці виміру показника ознаки (вимір може здійснюватись у кількості постраждалих осіб, самому факті виникнення небезпечної події, яка може призвести до значної шкоди, годинах або добах, протягом яких було порушено нормальні умови життєдіяльності людей, кратності перебільшення вмісту окремих небезпечних речовин у повітрі, воді, ґрунті тощо, відсотках руйнування певної споруди або об'єкту, гектарах постраждалих земель, водних об'єктів та ряду інших показників); 3) порогового значення показника ознаки, досягнення якого свідчитиме про наявність надзвичайної ситуації техногенного, природного або соціального характеру.

Важливо підкреслити, що *лише за наявності досягнення **порогового значення показника ознаки***, окремої для кожної небезпечної події, в тому числі і техногенного характеру, визнаватиметься надзвичайна ситуація. Так, при загибелі або травмуванні людей внаслідок дорожньо-транспортних пригод надзвичайна ситуація матиме місце при загибелі від 5 осіб або травмуванні від 15 осіб; при радіаційному забрудненні довкілля з причини виникнення радіаційної аварії на об'єкті, де використовуються ядерні матеріали, джерела іонізуючого випромінювання або зберігаються радіоактивні відходи, надзвичайна ситуація встановлюватиметься лише при такому забрудненні, внаслідок якого населення отримало (чи може отримати) ефективну дозу опромінення понад 1 мЗв/рік; при руйнуванні ж залізничних мостів, шляхопроводів або тунелів достатньо лише самого факту настання такої небезпечної події.

Звертаючись до ознак та різновидів небезпечних подій природного та соціального характеру, закріплених у тих же Класифікаційних ознаках надзвичайних ситуацій, а також до надзвичайних ситуацій воєнного характеру, які номінативно не охоплюються цим нормативним актом, зазначимо таке. До надзвичайних ситуацій природного характеру відносять доволі широкий перелік небезпечних подій, які можна у загальному визначити як стихійні лиха. У Класифікаційних ознаках надзвичайних ситуацій для них застосовується поняття небезпечних природних явищ, до яких належать землетруси, зсув, карст, підтоплення, абразія берегів, сильний вітер, сильна злива, сильна ожеледь, сильні складні відкладення, сильне налипання мокрого снігу, крупний град, сильний снігопад, повінь, паводок, снігова лавина, сель тощо. У контексті застосування цивільно-правових механізмів відшкодування шкоди, завданої внаслідок надзвичайних ситуацій природного характеру, слід акцентувати увагу на необхідності причинно-наслідкового зв'язку між діями особи та виникненням такої небезпечної події, що підкреслювались нами вище та здобуде детальнішого обґрунтування далі при вивченні причинно-наслідкового зв'язку як умови виникнення зобов'язань з відшкодування шкоди, завданої внаслідок надзвичайної ситуації. За загальним же правилом притримуємось позиції, згідно з якою виникнення надзвичайних ситуацій природного характеру, здебільшого, не пов'язано із конкретними протиправними чи правомірними діями осіб, а тому вимагає застосування механізмів публічного права щодо відшкодування завданої шкоди, із покладенням відповідного обов'язку на державу, за відсутності підстави (складу цивільного правопорушення) та умов деліктної відповідальності – протиправних діянь, вини та причинно-наслідкового зв'язку між такими діями і завданою шкодою. У випадку наявності таких умов при, наприклад, спричиненні надзвичайної ситуації природного характеру у зв'язку з конкретними протиправними діями осіб або коли вона виникає внаслідок (в тому числі одночасно) із небезпечною подією техногенного характеру, слід говорити про можливість застосування

цивільно-правових механізмів відшкодування завданої нею шкоди. Подібні випадки дослідимо при вивченні практичних особливостей відшкодування шкоди, завданої внаслідок надзвичайних ситуацій природного характеру, у наступному розділі дисертаційного дослідження.

Надзвичайні ситуації соціального та воєнного характеру в аспекті механізмів відшкодування завданої ними шкоди теж зазнають значного впливу норм публічного права, зокрема, у випадках збройних нападів, збройних конфліктів та ведення воєнних дій (особливо в умовах завдання шкоди на території АТО), коли відшкодування здійснюється на основі міжнародних договорів у порядку репарацій або державою як носієм публічного права та суб'єктом, на якого покладені функції цивільного та соціального захисту населення. З іншого боку, для повноти дослідження слід надалі також розглянути особливі випадки, коли матиме місце застосування цивільно-правових механізмів відшкодування завданої такими надзвичайними ситуаціями шкоди, зокрема, у порядку ч. 1 ст. 1207 ЦК України, згідно з якою шкода, завдана каліцтвом, іншим ушкодженням здоров'я або смертю внаслідок злочину, відшкодовується потерпілому або особам, визначеним ст. 1200 цього Кодексу, державою, якщо не встановлено особу, яка вчинила злочин, або якщо вона є неплатоспроможною.

Очевидно, що спектр норм об'єктивного права, галузей законодавства та самої кількості нормативно-правових актів, норми яких можуть порушуватись протиправними діями із спричиненням вказаних вище наслідків у випадку надзвичайних ситуацій як техногенного, так і природного, соціального або воєнного характеру, та конституують обов'язок відшкодування шкоди із застосуванням цивільно-правових механізмів є значним. До найсерйозніших з них можливо одразу віднести передбачені Кримінальним кодексом України [74] (далі – КК України) злочини, серед яких можна виділити як ті, що безпосередньо виступають об'єктивними нормами права, порушення яких призводить до виникнення небезпечної події і настання надзвичайної ситуації, так і ті, що відсилають до спеціальних

правил, визначених у законодавчих актах з радіаційної безпеки, поводження з вибуховими речовинами, забезпечення санітарного та епідемічного благополуччя населення, пожежної безпеки тощо та конституюють кримінальну відповідальність лише за наявності передбаченого КК України характеру та розмірів майнової шкоди, шкоди життю та здоров'ю людей, навколишньому природному середовищу тощо. До перших з них можна віднести такі злочини як: диверсія (ст. 113 КК України), умисне знищення або пошкодження майна, вчинене шляхом підпалу, вибуху чи іншим загальнонебезпечним способом, або заподіяло майнову шкоду в особливо великих розмірах, або спричинило загибель людей чи інші тяжкі наслідки (ч. 2 ст. 194 КК України), умисне пошкодження об'єктів електроенергетики (ст. 194¹ КК України), окремі злочини проти громадської безпеки, зокрема, терористичний акт та пов'язані із його вчиненням злочини (ст. 258-258⁵ КК України), напад на об'єкти, на яких є предмети, що становлять підвищену небезпеку для оточення (ст. 261 КК України).

До других відносимо широкий перелік злочинів, передбачених розділом VIII КК України «Злочини проти довкілля» та злочини, передбачені іншими розділами КК України, як незаконне поводження з радіоактивними матеріалами (ст. 265 КК України), незаконне виготовлення ядерного вибухового пристрою чи пристрою, що розсіює радіоактивний матеріал або випромінює радіацію (ст. 265¹ КК України), порушення правил поводження з вибуховими, легкозаймистими та їдкими речовинами або радіоактивними матеріалами (ст. 267 КК України), порушення вимог режиму радіаційної безпеки (ст. 267¹ КК України), порушення встановлених законодавством вимог пожежної безпеки (ст. 270 КК України), умисне знищення або пошкодження об'єктів житлово-комунального господарства (ст. 270¹ КК України), окремі злочини, визначені розділом X КК України «Злочини проти безпеки виробництва» та розділом XI КК України «Злочини проти безпеки руху та експлуатації транспорту». Оскільки лише перша категорія норм безпосередньо слугує нормами об'єктивного права, що порушуються

протиправними діями, і в кінцевому результаті призводить до настання надзвичайних ситуацій, друга – свідчить про спричинені небезпечними подіями та обстановкою надзвичайної ситуації значні наслідки, які можуть виражатись, в тому числі, і у завданій шкоді майновим та особистим немайновим правам і законним інтересам.

Зasadничий нормативно-правовий акт в межах усієї галузі права цивільного захисту та функціонування відповідної системи – КЦЗ України, в контексті своїх завдань та обсягу законодавчого регулювання містить узагальнені положення щодо основних вимог та напрямків забезпечення різних видів захисту в межах єдиної системи, реагування та ліквідації наслідків надзвичайних ситуацій, зокрема, торкається питань: інженерного захисту територій, радіаційного і хімічного захисту (глава 8); медичного, біологічного і психологічного захисту, забезпечення санітарного та епідемічного благополуччя населення (глава 9); порядку та вимог щодо запобігання надзвичайним ситуаціям (розділ V), що включає: державне регулювання діяльності суб'єктів господарювання з питань цивільного захисту (глава 11); забезпечення техногенної безпеки (глава 12); забезпечення пожежної безпеки (глава 13); державного нагляду (контролю) у сфері техногенної та пожежної безпеки (глава 14); регулює основні засади реагування на надзвичайні ситуації та ліквідацію їх наслідків (розділ VI), що, відповідно, охоплює організацію реагування та ліквідації наслідків надзвичайних ситуацій (глави 15-16), а також, аспекти відшкодування матеріальних збитків та надання допомоги постраждалим внаслідок надзвичайної ситуації (глава 17).

Відповідно конкретні правові норми, порушення яких протиправними діями може призвести до надзвичайної ситуації за наявності визначених вище вимог (зокрема, досягнення порогового значення характеризуючої ознаки) та настання внаслідок цього шкоди, містяться у законах та підзаконних нормативно-правових актах у вказаних сферах:

1) інженерного захисту територій, радіаційного і хімічного захисту (так, Закон України «Про використання ядерної енергії та радіаційну безпеку» [121] встановлює вимоги, зокрема, щодо порядку розміщення, будівництва, введення в експлуатацію і зняття з експлуатації ядерних установок та об'єктів, призначених для поводження з радіоактивними відходами, а також закриття сховищ для захоронення (розділ VI Закону). Ст. 43 вказаного Закону закріплює, що ліцензія на експлуатацію ядерної установки чи об'єкта, призначеного для поводження з радіоактивними відходами, видається органом державного регулювання ядерної та радіаційної безпеки після завершення будівництва відповідно до проекту та виконання робіт по введенню їх в експлуатацію. Обов'язковими умовами видачі ліцензії на експлуатацію ядерної установки є подання матеріалів обґрунтування ядерної і радіаційної безпеки, а також надання фінансових гарантій щодо відшкодування можливої ядерної шкоди. Видача ліцензії за відсутності таких матеріалів може свідчити про прийняття протиправного рішення як виду протиправної дії та призвести, в кінцевому результаті, до виникнення обстановки надзвичайної ситуації внаслідок здійснення експлуатації ядерної установки із недотриманням необхідних вимог. Обов'язки фізичних та юридичних осіб щодо захисту людини від впливу іонізуючого випромінювання під час здійснення практичної діяльності та обов'язки щодо захисту людини у випадках радіаційних аварій, серед іншого, визначаються у Законі України «Про захист людини від впливу іонізуючого випромінювання» [144], порушення яких може здійснюватись як у формі протиправної дії, так і протиправної бездіяльності. Відповідні правила у означеній сфері та безпосередні норми об'єктивного права, порушення яких призводитиме до виникнення небезпечних подій та надзвичайних ситуацій техногенного або природного характеру, закріплюються у інших законах та підзаконних нормативно-правових актах, зокрема, у Законі України «Про фізичний захист ядерних установок, ядерних матеріалів, радіоактивних відходів, інших джерел іонізуючого випромінювання» [161], Законі України

«Про регулювання містобудівної діяльності» [158], Методиці спостережень щодо оцінки радіаційної та хімічної обстановки, затвердженій наказом Міністерства України з питань надзвичайних ситуацій та у справах захисту населення від наслідків Чорнобильської катастрофи від 6 серпня 2002 року № 186 [134], ДБН В.2.5-76:2014 «Автоматизовані системи раннього виявлення загрози виникнення надзвичайних ситуацій та оповіщення населення» [37], ДБН В.1.2-4:2019 «Інженерно-технічні заходи цивільного захисту (цивільної оборони)» [36], ДБН В.1.1-25-2009 «Інженерний захист територій та споруд від підтоплення та затоплення» [35] та інших актах;

2) медичного, біологічного і психологічного захисту, забезпечення санітарного та епідемічного благополуччя населення (численні вимоги та правові положення закріплюються у Законах України «Основи законодавства України про охорону здоров'я» [94], «Про ветеринарну медицину» [120], «Про захист рослин» [147], «Про захист населення від інфекційних хвороб» [146], «Про екстрену медичну допомогу» [124], «Про забезпечення санітарного та епідеміологічного благополуччя населення» [127], та ряду підзаконних нормативно-правових актів, зокрема, у Положенні про державну систему моніторингу довкілля, затвердженому Постановою КМУ від 30 березня 1998 року № 391 [136]. Так, у ч. 1 ст. 38 Закону України «Про захист населення від інфекційних хвороб» передбачається, що посадові особи закладів охорони здоров'я незалежно від форм власності та медичні працівники у разі виявлення хворого на інфекційну хворобу зобов'язані вжити заходів для його тимчасової ізоляції, надати невідкладну медичну допомогу, за необхідності організувати проведення поточних дезінфекційних заходів, терміново повідомити відповідний орган державної санітарно-епідеміологічної служби та організувати госпіталізацію хворого до відповідного закладу охорони здоров'я. Протиправна бездіяльність у цьому випадку може призвести до надзвичайної ситуації, викликаній захворюванням людей на особливо небезпечні та небезпечні інфекційні захворювання або інфекційні захворювання невиявленої етіології. Згідно з

ч. 1 ст. 15 Закону України «Про забезпечення санітарного та епідеміологічного благополуччя населення» підприємства, установи, організації та громадяни при розробленні і використанні нових технологій, проектуванні, розміщенні, будівництві, реконструкції та технічному переобладнанні підприємств, виробничих об'єктів і споруд будь-якого призначення, плануванні та забудові населених пунктів, курортів, проектуванні і будівництві каналізаційних, очисних, гідротехнічних споруд, інших об'єктів зобов'язані дотримуватися вимог санітарного законодавства. Протиправні дії (в тому числі рішення) та протиправна бездіяльність, що не узгоджуються із цим загальним положенням та конкретними вимогами, до яких воно надсилає, також можуть призвести до створення обстановки надзвичайної ситуації різного характеру та наслідків;

З) забезпечення пожежної безпеки (відповідні норми та вимоги містяться, зокрема, у Правилах пожежної безпеки, затверджених наказом Міністерства внутрішніх справ України від 30 грудня 2014 року № 1417 [141], Порядку подання і реєстрації декларації відповідності матеріально-технічної бази суб'єкта господарювання вимогам законодавства з питань пожежної безпеки, затвердженому Постановою КМУ від 5 червня 2013 року № 440 [139], ДБН В.1.1.7-2016 «Пожежна безпека об'єктів будівництва» [34], ДБН Б.2.2-12:2019 «Планування і забудова територій» [33] тощо. Наприклад, у Правилах пожежної безпеки закріплюються, серед іншого: загальні вимоги пожежної безпеки до утримання територій, будинків, приміщень, споруд, евакуаційних шляхів і виходів; загальні вимоги пожежної безпеки до інженерного обладнання; вимоги до утримання технічних засобів протипожежного захисту; основні вимоги пожежної безпеки до об'єктів різного функціонального призначення; порядок дій у разі пожежі та ін. Серед них п. 9 розділу II встановлює заборону застосування у будівництві й на виробництві матеріалів та речовин, на які відсутні показники щодо пожежної небезпеки (порушення може здійснюватися протиправними діями); п. 1.2. розділу III закріплює, що на території населених пунктів та об'єктів

забороняється влаштовувати звалища горючих відходів (також протиправні дії), а п. 2 розділу VIII визначає серед обов'язків посадової особи об'єкта, що прибула на місце об'єкта, у разі загрози життю людей негайно організувати їх рятування (евакуацію), використовуючи для цього наявні сили й засоби та припинити роботи в будинку (якщо це допускається технологічним процесом виробництва), крім робіт, пов'язаних із заходами щодо ліквідування пожежі (невжиття цих заходів та невиконання покладених на таку посадову особу обов'язків говорить про порушення об'єктивних норм права протиправною бездіяльністю);

4) забезпечення техногенної безпеки (зокрема, Правилами техногенної безпеки, затвердженими наказом Міністерства внутрішніх справ України від 5 листопада 2018 року № 879 [142] визначаються загальні вимоги до організації техногенної безпеки як складової частини цивільного захисту на підприємствах, в установах, організаціях та на небезпечних територіях (які разом визначаються як об'єкти) і є обов'язковими для виконання керівниками органів виконавчої влади та органів місцевого самоврядування, керівниками та посадовими особами підприємств, установ і організацій незалежно від форм власності, фізичними особами. До прикладу, п. 4.3.9 передбачається, що не допускається зберігання засобів радіаційного та хімічного захисту поруч з горючими речовинами, кислотами, лугами та іншими агресивними речовинами. Порушення цієї норми може здійснюватись як у формі дії, так і у формі бездіяльності, коли відповідальною особою не було усунуто виявлене порушення, оскільки згідно з п. 3.5 цих Правил посадові особи, на яких поширюється їх дія, несуть персональну відповідальність за особисті порушення вимог Правил, а також за невжиття заходів з припинення порушень підлеглими посадовими особами або робітниками. Відповідно ж до п. 3.1 цих Правил одним з обов'язків керівників та посадових осіб об'єктів є обов'язок забезпечувати виконання вимог техногенної безпеки шляхом, в тому числі, розроблення та затвердження положень, інструкцій щодо виконання вимог техногенної

безпеки на об'єктах, здійснення постійного контролю за їх дотриманням. У випадку нездійснення такого контролю матиме місце протиправна бездіяльність, а у випадку затвердження таким керівником чи посадовою особою відповідного положення або інструкції, положення якого суперечать вимогам чинного законодавства, може мати місце і протиправна дія у виді прийняття протиправного рішення.

Підсумовуючи вищевикладене, слід підкреслити факт існування значного обсягу правових норм та законодавчих вимог у різноманітних сферах функціонування єдиної загальнодержавної системи цивільного захисту, що охоплюють аспекти забезпечення інженерного захисту територій, радіаційного, хімічного, медичного, біологічного і психологічного захисту, забезпечення санітарного та епідемічного благополуччя населення, пожежної та техногенної безпеки. Виходячи з цього, обширним може бути і обсяг та різновиди протиправних діянь, які порушують ці об'єктивні правові норми та можуть проявлятися у формах здійснення активних протиправних дій, в тому числі і прийняття протиправних рішень та протиправної бездіяльності. Ключовою ж в аспекті встановлення протиправності таких дій в контексті відшкодування шкоди, завданої надзвичайними ситуаціями, виступатиме потреба встановлення у кожному конкретному випадку наслідків таких діянь (завданої шкоди або лише факту виникнення обстановки надзвичайної ситуації) та причинно-наслідкового зв'язку між наслідками і самими діями. У зв'язку з цим констатуємо, що встановлення об'єктивної протиправності діянь, що призвели до надзвичайних ситуацій, завжди потребує ретельної та персоналізованої по відношенню до конкретної особи та конкретного діяння кваліфікації дій або бездіяльності особи по відношенню до положень чинного законодавства у сфері цивільного захисту.

Щодо виникнення зобов'язань з відшкодування шкоди, завданої внаслідок надзвичайної ситуації у зв'язку з протиправними діями органів державної влади, їх посадових або службових осіб як окремого різновиду

таких зобов'язань, слід погодитись із висновками М. Хоменка, які загалом носять загальноцивільстичний характер. Вчений підкреслює, що відшкодування вказаними суб'єктами шкоди в межах деліктних зобов'язань завжди передбачає наявність «подвійної» протиправності: цивільно-правової та адміністративно-правової; судам необхідно оцінювати не власне законність наявності дискреційних повноважень у конкретного органу державної влади, рішення, дія або бездіяльність якого оскаржується в судовому порядку, а зміст конкретних повноважень, реалізацією яких завдається шкода; у цьому випадку протиправна поведінка (дія) полягає не у здійсненні забороненої, а у здійсненні недозволеної дії (дії за межами повноважень, компетенції), а тому звільнення від обов'язку відшкодування шкоди можливе лише за умови, якщо суб'єкт владних повноважень був уповноважений на її завдання, завдав шкоди тими діями, які були прямо дозволені законом (за відсутності передбаченого законом обов'язку відшкодувати правомірно завдану шкоду) [204, с. 280-281]. Ці положення особливо важливі в контексті визначених вище нормативних вимог, які висуваються, в першу чергу, до органів державної влади в частині базового забезпечення та контролю за дотриманням норм і правил в різних сферах цивільного захисту, ліцензування окремих пов'язаних із виконанням цих завдань видів діяльності, видання відповідних дозволів та розпоряджень, коли такий орган або посадова особа може не лише не виконувати покладені на нього обов'язки, але і діяти з перевищенням наданих повноважень чи у супереч з ним.

Крім цього, Законом України «Про об'єкти підвищеної небезпеки» [151] окремо встановлюються повноваження Кабінету Міністрів України, центральних органів виконавчої влади, Ради міністрів Автономної Республіки Крим, обласних, районних, Київської та Севастопольської міських державних адміністрацій, Верховної Ради Автономної Республіки Крим, обласних, районних, Київської та Севастопольської міських рад та інших рад у сфері діяльності, пов'язаної з об'єктами підвищеної небезпеки, а

також обов'язки суб'єктів господарської діяльності, що мають на праві власності або праві користування хоча б один такий об'єкт підвищеної небезпеки. Порухення цих обов'язків, відповідно до ст. 17 цього Закону, тягне за собою відповідальність згідно з законами України. При цьому ст. 16 цього Закону містить ключове положення, важливе для дослідження умов виникнення зобов'язань з відшкодування шкоди, завданої внаслідок надзвичайної ситуації. Зазначається, що шкода (в тому числі моральна), заподіяна фізичним чи юридичним особам внаслідок аварії, що сталася на об'єкті підвищеної небезпеки, *незалежно від вини* (курсив наш – А.М.) суб'єкта господарської діяльності, у власності або у користуванні якого перебуває об'єкт підвищеної небезпеки, відшкодовується суб'єктом господарської діяльності цим особам у повному обсязі, крім випадків, коли аварія виникла внаслідок непереборної сили або з умислу потерпілого.

З цього положення випливає: 1) покладення обов'язку відшкодування такої шкоди на суб'єкта господарської діяльності за дію чи бездіяльність, що були здійснені його працівником або іншою належною особою без вини такого суб'єкта; 2) виходячи з цього, відсутність порушення останнім норм об'єктивного права своїми діями або бездіяльністю (що було доведено нами вище за аналогією з відповідальністю за шкоду, завдану джерелом підвищеної небезпеки). Оскільки матиме місце лише факт завдання майнової та/або немайнової (моральної) шкоди – протиправність діянь у суб'єктивному розумінні, що свідчить про порушення лише суб'єктивних прав певних осіб, але не об'єктивних правових норм, для чого необхідними є наявність форми вини – умислу або необережності; 3) також, аналогічно до положень ч. 5 ст. 1187 ЦК України, наявність виключних підстав звільнення від обов'язку з відшкодування шкоди, завданої внаслідок надзвичайної ситуації, спричиненої аварією на об'єкті підвищеної небезпеки, до яких належать непереборна сила та умисел потерпілого; 4) та, як результат, необхідність встановлення причинно-наслідкового зв'язку між безвинними,

але протиправними діями відповідного суб'єкта господарювання та завданої внаслідок надзвичайної ситуації шкодою.

Аналізуючи зміст цих висновків та такого законодавчого підходу загалом у контексті протиправності діянь, внаслідок яких було завдано шкоди (або виникла загроза її настання) у зв'язку зі спричиненням обстановки надзвичайної ситуації, резюмуємо, що для виникнення обов'язку з відшкодування такої шкоди, у визначених законодавством випадках, достатньо порушення лише суб'єктивних прав особи, незалежно від порушення норм об'єктивного права. Ключовими умовами покладення такого обов'язку у вказаному випадку є здійснення суб'єктом господарювання діяльності, пов'язаної із експлуатацією хоча б одного об'єкта підвищеної небезпеки, який, згідно з п. 2 ч. 1 ст. 1 Закону України «Про об'єкти підвищеної небезпеки» визначається як об'єкт, на якому використовуються, виготовляються, переробляються, зберігаються або транспортуються одна або кілька небезпечних речовин чи категорій речовин у кількості, що дорівнює або перевищує нормативно встановлені порогові маси, а також інші об'єкти як такі, що відповідно до закону є *реальною загрозою виникнення надзвичайної ситуації техногенного та природного характеру* (курсив наш – А.М.). У зв'язку з цим закріплюється обов'язок суб'єкта господарської діяльності ідентифікувати об'єкти підвищеної небезпеки відповідно до кількості порогової маси небезпечних речовин (ч. 1 ст. 9 Закону України «Про об'єкти підвищеної небезпеки»).

Важливим у світлі цього є і визначення об'єктів, що можуть спричинити виникнення надзвичайних ситуацій техногенного та природного характеру та вплинути на стан захисту населення і територій, яке здійснюється на законодавчому рівні Переліком об'єктів, що належать суб'єктам господарювання, проектування яких здійснюється з урахуванням вимог інженерно-технічних заходів цивільного захисту, затвердженого Постановою КМУ від 9 січня 2014 року № 6 [135]. До них відноситься широкий перелік об'єктів, в тому числі і об'єкти, які за результатами

ідентифікації та декларування безпеки визначено об'єктами підвищеної небезпеки та ін. Одним ж із найбільш небезпечних, без сумніву, виступають радіоактивні об'єкти (джерела) підвищеної небезпеки, що у науці визначаються як матеріальні об'єкти, які використовуються людиною у своїй виробничій та/або науковій діяльності, у склад яких входять радіоактивні елементи, здатні завдати у теперішньому або у майбутньому часі масштабної шкоди, створюючи підвищену небезпеку для індивіда, суспільства у цілому, навколишнього природного середовища та тваринного світу [83, с. 42].

Варто підкреслити і відсутність уповноваження в усіх згаданих випадках порушення норм об'єктивного права та/або лише суб'єктивних прав особи діями (в тому числі рішеннями) або бездіяльністю як обов'язкової умови кваліфікації таких діянь як протиправних. Вище ми встановили, що в контексті нашого дослідження до завдання шкоди, за наявності уповноваження на це слід відносити виключно загальноцивільістичну концепцію заподіяння шкоди у стані крайньої необхідності та завдання шкоди правомірними діями при ліквідації наслідків надзвичайної ситуації. Тобто усі інші діяння, якщо відсутнє уповноваження, а також підстави звільнення від відповідальності та обов'язку відшкодування завданої шкоди (наприклад, непереборна сила або умисел потерпілого), що призвели до завдання шкоди внаслідок створення обстановки надзвичайної ситуації, є протиправними. Цей висновок узгоджується і з доктринальними поглядами щодо розподілу умов виникнення деліктних зобов'язань на позитивні та негативні, що зустрічається в науковій літературі. До негативних умов, наявність яких не повинен доводити постраждалий, відносяться вина завдавача та протиправність його діянь, які презюмуються, але уже при доведенні відповідних фактів відповідачем, невинність особи та правомірність її дій, за загальним правилом, перешкоджають притягненню останньої до відповідальності [192, с. 119].

Правомірні дії, сутність та проблематику яких ми детально дослідили раніше в межах аналізу змісту відповідної підстави виникнення

компенсаційних зобов'язань, у свою чергу, як обов'язкова об'єктивна умова виникнення зобов'язань з відшкодування шкоди, завданої внаслідок надзвичайної ситуації, можуть проявлятися у різних діях. Зокрема, спрямованих на ліквідацію наслідків надзвичайної ситуації техногенного, природного, соціального або воєнного характеру, визначених у п. 22 та п. 37 ч. 1 ст. 2 та нормах глави 16 КЦЗ України, до яких належать проведення комплексу заходів, що включає аварійно-рятувальні та інші невідкладні роботи, які здійснюються у разі виникнення надзвичайної ситуації і спрямовані на: 1) припинення дії небезпечних факторів; 2) рятування життя та збереження здоров'я людей; 3) локалізацію зони надзвичайної ситуації; 4) ліквідацію або мінімізацію її наслідків, які становлять загрозу життю або здоров'ю населення, заподіяння шкоди території, навколишньому природному середовищу або майну. Загалом ці дії є важливим елементом основних заходів цивільного захисту, що підкреслюється у Методичних рекомендаціях з питань організації та реалізації заходів цивільного захисту в органах виконавчої влади та на підприємствах, в установах і організаціях, розроблених Державною службою України з надзвичайних ситуацій та Українським науково-дослідним інститутом цивільного захисту [82].

У зобов'язаннях з відшкодування шкоди, завданої внаслідок надзвичайних ситуацій в контексті конструювання нового спеціального делікту в аспекті протиправності дій та співвідношення цієї категорії із виною та причинно-наслідковим зв'язком між протиправними діями та завданою шкодою, слід виділяти: 1) винні протиправні (у суб'єктивному та об'єктивному розумінні та їх взаємозв'язку) дії, які в кінцевому результаті призвели до завдання шкоди, внаслідок створення обстановки надзвичайної ситуації; 2) протиправні (лише в суб'єктивному розумінні за наявності окремої законодавчої вказівки) дії за відсутності вини та порушення конкретних норм об'єктивного права, що призвели до тих же наслідків. В межах цивільно-правового механізму виділяємо відшкодування шкоди, завданої правомірними діями внаслідок ліквідації наслідків

надзвичайних ситуацій, а уже за межами такого механізму – відшкодування державою шкоди та здійснення нею заходів цивільного і соціального захисту у зв'язку з надзвичайною ситуацією, переважно природного, соціального або воєнного характеру, яка виникла за відсутності безпосереднього причинно-наслідкового зв'язку як з винною протиправною діяльністю, так і з здійсненням діяльності, що може призвести до виникнення надзвичайної ситуації без вини осіб, які здійснюють таку діяльність, детальніше про що мова ітиме далі.

У науці відшкодування шкоди, завданої цивільним правопорушенням, розглядається крізь призму таких ознак як: 1) воно здійснюється двома способами (натуральним або відшкодуванням завданих збитків, поняття яких ми вже розмежовували вище від загальної категорії шкоди як грошове вираження останньої); 2) право вибору способів належить потерпілому; 3) застосовується принцип повного відшкодування (що пов'язується із принципом генерального делікту); 4) розмір відшкодування не залежить від форми вини завдавача шкоди; 5) розмір відшкодування співвідноситься із розміром завданої шкоди [26, с. 491-492]. Доцільно одразу зауважити, що при відшкодуванні шкоди, завданої внаслідок надзвичайних ситуацій, у зв'язку як з масштабами небезпечних подій, що спричинили обстановку надзвичайної ситуації і розмірами завданої шкоди, так і з особливостями самих відповідних деліктних зобов'язань (зокрема, множинністю на стороні кредитора) застосовується саме відшкодування завданих збитків, що потребує застосування методики оцінки такої шкоди, яку дослідимо далі. Принципи ж повного відшкодування (як реальних збитків, так і упущеної вигоди) та незалежність розміру відшкодування від форми вини завдавача шкоди, але залежність від розміру завданої шкоди, за загальним правилом, також застосовні. При цьому слід враховувати і виключення з них. Так, відповідно до п. 7 Постанови Пленуму Вищого спеціалізованого суду України з розгляду цивільних і кримінальних справ «Про деякі питання застосування судами законодавства при вирішенні спорів про відшкодування

шкоди, завданої джерелом підвищеної небезпеки» від 1 березня 2013 року № 4 [122], якщо груба необережність потерпілого сприяла виникненню або збільшенню шкоди, то залежно від ступеня вини потерпілого, якщо інше не встановлено законом, розмір відшкодування з особи, яка здійснює діяльність, що є джерелом підвищеної небезпеки, має бути зменшено (але не може бути повністю відмовлено у відшкодуванні шкоди). Питання про те, чи є допущена потерпілим необережність грубою, у кожному конкретному випадку має вирішуватись з урахуванням фактичних обставин справи (характеру дії, обставин завдання шкоди, індивідуальних особливостей потерпілого, його стану тощо).

Ці положення відповідають і законодавчим приписам ч. 2 ст. 1193 ЦК України та можуть поширюватись (в частині відповідальності особи, діяння якої спричинили настання надзвичайної ситуації у зв'язку з експлуатацією об'єктів (джерел) підвищеної небезпеки) і на досліджувані нами правовідносини, за умови наявності грубої необережності потерпілої особи та із врахуванням як ступеня вини завдавача шкоди, так і безвинності його діянь. Також, як доречно визначається у науці, під відшкодуванням збитків у неповному обсязі слід розуміти звільнення порушника (або особу, що за законом чи договором зобов'язана відшкодовувати завдану порушником шкоду) від обов'язку відшкодувати постраждалому (кредиторові) будь-який із складових елементів шкоди, перерахованих у ст. 22 ЦК України або обмеження розміру такої шкоди певним її граничним розміром чи іншим прямим чи опосередкованим способом [105, с. 209]. Слід зважено застосовувати і положення ч. 4 ст. 1193 ЦК України, згідно з якою суд може зменшити розмір відшкодування шкоди, завданої фізичною особою, залежно від її матеріального становища, крім випадків, коли шкоди завдано вчиненням злочину (в тому числі такого, що призвів до виникнення надзвичайної ситуації).

Торкаючись проблематики відшкодування моральної шкоди, завданої внаслідок надзвичайної ситуації, звернемося, найперше до цивілістичного

розуміння самого поняття. Єфремова І. В., узагальнюючи аналіз положень чинного цивільного законодавства України, під моральною шкодою пропонує розуміти шкоду, яка не має економічного змісту, внаслідок якої фізична особа (людина) відчуває душевні чи фізичні страждання, принижено її честь і гідність, погіршилося здоров'я, порушено право власності, у тому числі інтелектуальної, порушені звичний спосіб життя та нормальні життєві, соціальні зв'язки, неможливе продовження активного громадського життя, порушені відносини з оточуючими людьми [42, с. 70]. Таке розуміння узгоджується, зокрема, з поглядами П. М. Рабиновича та О. В. Грищук (моральна шкода як складне явище, що виступає протиправним приниженням гідності людини і відображається у негативних психічних процесах) [163, с. 21], але потребує уточнення щодо того, що під моральною шкодою, на думку, Р. О. Стефанчука, слід розуміти не самі душевні страждання, а їх негативні наслідки [190, с. 222], в тому числі, порушення звичайного психічного стану постраждалої особи. Відповідає це і положенням засадничої Постанови Пленуму Верховного Суду України «Про судову практику в справах про відшкодування моральної (немайнової) шкоди», де під моральною шкодою розуміються втрати немайнового характеру *внаслідок (курсив наш – А.М.)* моральних чи фізичних страждань, або інших негативних явищ, заподіяних фізичній чи юридичній особі незаконними діями або бездіяльністю інших осіб [159].

Як бачимо, слушним є зауваження В. А. Косинської щодо того, що моральна шкода щодо фізичних осіб є глибоко суб'єктивною та оціночною категорією і в аспекті виникнення, коли постає питання про наявність підстав для її матеріальної компенсації, і у грошовому вимірі, коли визначається розмір її компенсації, що потребує тісного зв'язку моральної шкоди із обставинами справи. Звідси і висновок, що моральна шкода є фактом конкретного випадку [72, с. 15]. Безумовно, таке твердження знаходить своє відображення та кореспондує вищесказаному нами стосовно проблематики визначення розмірів шкоди, що була завдана надзвичайною ситуацією та

породжує проблему практичного визначення, в кінцевому результаті, розмірів компенсації такої шкоди, в тому числі, що важливо, і моральної та критеріїв, за якими її слід вираховувати.

На численні проблеми, пов'язані з особливостями компенсації моральної шкоди, звертав увагу і Р. О. Стефанчук, стверджуючи, серед іншого, про необхідність напрацювання власної комплексної методики вирахування грошової компенсації моральної шкоди [189, с. 83], зважаючи на поки що найбільш комплексну методику А. М. Ерделевського [216, с. 214-215]. Примак В. Д. натомість вважав за потрібне, принаймні на цьому етапі розвитку Української держави, здійснити законодавче закріплення хоча б мінімальних та/або максимальних меж компенсаційних виплат, що можуть присуджуватись з метою відшкодування моральної шкоди як загалом, так і у аспекті захисту певних різновидів особистих немайнових благ [112, с. 69]. У контексті завдання моральної шкоди здоров'ю та життю фізичної особи внаслідок порушення права на безпечне для життя і здоров'я довкілля, при її відшкодуванні, на думку, І. Боровської, суд повинен керуватись, в першу чергу, такими критеріями, як ступінь фізичного впливу на здоров'я постраждалої особи (позивача), що може проявлятися у втраті його працездатності і дієздатності; можливість відновлення їх попереднього стану; а також ступінь фізичних і душевних страждань (психічного розладу), які він зазнавав в результаті впливу на нього [6, с. 26]. Загалом ці критерії відповідають і загальноцивілістичному підходу, що обґрунтовується у сучасних вітчизняних наукових працях, зокрема І. П. Майстра [79, с. 49-54]. Попередньо визначаючи можливість застосування останніх і при відшкодуванні моральної шкоди, завданої внаслідок надзвичайних ситуацій, констатуємо необхідність детальнішого вивчення особливостей цих правовідносин в межах наступного розділу дисертаційного дослідження. На цьому ж етапі визначимо факт важливості визначення моральної шкоди у досліджуваних правовідносинах, відповідність обсягу цього поняття усталеним доктринальним підходам та її беззаперечну належність до обсягу

поняття шкоди, завданої надзвичайними ситуаціями.

Найбільш детально на законодавчому рівні класифікація майнової шкоди, завданої надзвичайними ситуаціями, та встановлення критеріїв визначення її розміру здійснюється Методикою оцінки збитків від наслідків надзвичайних ситуацій техногенного і природного характеру, затвердженою Постановою КМУ від 15 лютого 2002 року № 175 [132]. У самій Методиці вказується, що вона розроблена з метою визначення розмірів збитків від наслідків надзвичайних ситуацій техногенного і природного характеру, завданих здоров'ю людей та об'єктам національної економіки. Зважаючи на не зовсім коректне ототожнення у цьому нормативному акті завданої шкоди із її грошовим еквівалентом – збитками, зазначимо, що до останніх (шкодою загалом) Методика відносить доволі широкий перелік, присвоюючи кожному елементу своє позначення, яке надалі застосовується у загальній формулі розрахунку збитків.

Окрім цього, надалі наводиться таблиця із розподілом основних видів збитків залежно від небезпечних подій, які спричиняють виникнення надзвичайних ситуацій техногенного і природного характеру в залежності від їх рівня – об'єктового, місцевого, регіонального та загальнодержавного (у Методиці також некоректно ототожнюється відповідна небезпечна подія і сама надзвичайна ситуація, що не відповідає сучасному законодавчому підходу та потребує приведення у відповідність положень Методики до чинного КЦЗ України). Варто відзначити відсутність категорії моральної шкоди як предмету оцінки в межах Методики оцінки збитків від наслідків надзвичайних ситуацій техногенного і природного характеру, що загалом є виправданим та відповідає завданням цього нормативного акту – сферою його правового регулювання є виключно різноманітні прояви майнової шкоди, спричиненої надзвичайними ситуаціями. Але, це не виключає моральної шкоди як такої, що повинна відшкодовуватись постраждалим особам, але вимагає звернення до загальних положень ЦК України та КЦЗ України. У ч. 1 ст. 84 останнього, до прикладу, постраждалим внаслідок

надзвичайної ситуації визнається особа, якій заподіяно, поруч з фізичною та матеріальною шкодою, також шкоду моральну внаслідок надзвичайної ситуації або проведення робіт з ліквідації її наслідків. Згідно з основоположними нормами ч. 1 та ч. 4 ст. 23 ЦК України особа має право на відшкодування моральної шкоди, завданої внаслідок порушення її прав, а сама моральна шкода відшкодовується незалежно від майнової шкоди, яка підлягає відшкодуванню та не пов'язана з розміром цього відшкодування.

У зв'язку з цим, окрім використання вказаної Методики для оцінки завданої надзвичайними ситуаціями майнової шкоди та її співвіднесення із конкретними небезпечними подіями, що спричинили виникнення надзвичайних ситуацій, вважаємо за необхідне розроблення і впровадження також комплексної Методики розрахунку розмірів відшкодування завданої надзвичайними ситуаціями шкоди, що засновувалась би на попередньо проведеній оцінці таких збитків та враховувала б як майнову, так і моральну шкоду, завдану постраждалим особам. Остання якщо б і не визначалась за конкретними критеріями подібно до майнової шкоди, могла б окреслюватись як закріпленням базового права особи на її відшкодування, так і визначенням засадничих положень щодо обчислення такої шкоди. Позитивний досвід правового регулювання у цьому напрямку вже має місце в межах вітчизняної правової системи – запроваджена та діє Методика розрахунку розмірів відшкодування збитків, заподіяних державі внаслідок порушення законодавства про охорону та раціональне використання водних ресурсів, затверджена наказом Міністерства охорони навколишнього природного середовища України від 20 липня 2009 року № 389 [133], хоча нею також не врегульовуються питання відшкодування моральної шкоди. Проводяться і важливі практичні дослідження, які стосуються механізмів оцінки шкоди, завданої внаслідок надзвичайних ситуацій різного характеру, зокрема, шкоди, завданої лісовому господарству надзвичайними ситуаціями техногенного характеру [11, с. 71-79].

У межах аналізу цивільно-правових наслідків настання надзвичайних

ситуацій крізь призму завдання майнової та немайнової (моральної) шкоди відповідним правам та інтересам осіб, у межах цієї частини дисертаційного дослідження для формулювання науково обґрунтованих висновків слід зупинитись також на іншому важливому аспекті настання цивільно-правової відповідальності у зв'язку з виникненням надзвичайних ситуацій. А саме на настанні загрози виникнення відповідної шкоди та її допустимості як самостійного складового елементу поняття негативних (шкідливих) наслідків як таких. Необхідність постановки та вирішення цього питання обумовлюється особливою увагою законодавця до *можливості* спричинення надзвичайною ситуацією *загрози* життю або здоров'ю населення, великої кількості загиблих і постраждалих, завдання значних матеріальних збитків, а також до неможливості проживання населення на такій території чи об'єкті, провадження на ній господарської діяльності поруч із безпосереднім виникненням таких наслідків, що впливає безпосередньо із законодавчого визначення надзвичайної ситуації. Крім цього, вище ми уже звертали увагу на конкретні надзвичайні ситуації, що визнаються такими лише за наявності факту настання небезпечної події, незалежно від розміру завдання нею шкоди. При цьому варто одразу відмежувати досліджувану нами тут категорію «загрози настання шкоди» від поняття ризику як характеристики суб'єктивної ознаки зобов'язань з відшкодування шкоди, що окремими вченими відноситься як до самостійних та повноцінних підстав притягнення особи до цивільно-правової відповідальності, так і до підстав звільнення від майнової відповідальності за умови, що такий ризик був виправданим, а шкода, що могла настати внаслідок усвідомлення особою такого ризику, не досягала неминучості [13, с. 50; 93]. Такий ризик слід розглядати окремо в межах дослідження суб'єктивної умови вини особи безпосереднього завдавача шкоди або інших осіб.

Щодо загрози завдання шкоди, як зауважує Т. С. Ківалова, на сьогодні виникнення обов'язку відшкодування шкоди може бути наслідком не лише вчинення деліктів (правопорушень), про які йдеться у більшості норм

глави 82 ЦК України, але також і результатом квазі-деліктів створення загрози завдання шкоди (глава 81 ЦК України) [61, с. 274]. Погоджуючись із квазі-деліктною правовою природою таких зобов'язань, зауважимо, що відповідно до ст. 1165 ЦК України шкода, завдана внаслідок неусунення загрози життю, здоров'ю, майну фізичної особи або майну юридичної особи, відшкодовується відповідно до цього Кодексу, тобто на загальних підставах, не пов'язаних із попереднім створенням такої загрози життю, здоров'ю, майну фізичної особи або майну юридичної особи. У свою чергу, створення такої загрози не породжує обов'язку відшкодувати потенційну шкоду, а лише надає право відповідним особам вимагати її усунення від того, хто її створює (ст. 1163 ЦК України), а також, у разі неусунення, окрім відшкодування завданої шкоди – право вимагати заборони діяльності, яка створює загрозу, що уже виходить за межі змісту деліктного зобов'язання. З іншого боку, відшкодування шкоди, завданої внаслідок неусунення такої загрози, уже є суто деліктним зобов'язанням, потребуючи наявності підстав та умов його виникнення [19, с. 119].

Подібним чином слід врегульовувати ці правовідносини і у випадку виникнення зобов'язання з усунення загрози життю, здоров'ю, майну фізичної особи або майну юридичної особи внаслідок створення обстановки надзвичайної ситуації (якщо це практично можливо, враховуючи, здебільшого, неконтрольований характер та масштаби надзвичайних ситуацій, коли слід говорити швидше про мінімізацію шкоди, що може бути завдана при створенні такої загрози, а не про її повне усунення). Але слід звернути увагу на два важливих положення у цьому напрямку:

1) при виникненні надзвичайної ситуації та створенні внаслідок неї загрози вказаним правам фізичних та юридичних осіб, у випадку тих надзвичайних ситуацій, що згідно з Класифікаційними ознаками надзвичайних ситуацій визнаються як такі лише на основі факту виникнення тієї чи іншої небезпечної події, незалежно від завдання нею шкоди або створення загрози життю, здоров'ю, майну фізичної особи або майну

юридичної особи, все ж шкода має місце. Принаймні, завдана державі або територіальній громаді. У випадку небезпечної події, яка полягає у руйнуванні залізничних мостів, шляхопроводів, тунелів та конститує наявність надзвичайної ситуації лише за наявності самого факту такого руйнування, навіть за відсутності супутньої шкоди, завданої здоров'ю, життю або майну фізичних та юридичних осіб, матиме місце шкода, завдана державі у формі руйнування таких архітектурних споруд. Те ж саме стосується, до прикладу, факту руйнування підприємства (об'єктів підприємства) промислового (агропромислового) виробництва внаслідок виходу з ладу газового обладнання з причини аварії на газопроводі, що завдає шкоди відповідним суб'єктам господарювання. У зв'язку з цим слід також розуміти, що законодавче визначення надзвичайної ситуації, яке включає також наявність загрози настання значних шкідливих наслідків без фактичної шкоди, завданої тим особам, чиє здоров'я, життя або майно підпадають під таку загрозу, важливе не у цивільно-правовому значенні, перш за все, а у значенні законодавства у сфері цивільного захисту. Подібне законодавче закріплення потрібне для вчасного реагування, превенції та ліквідації наслідків надзвичайних ситуацій, що у зв'язку з характером останніх, на нашу думку, говорить про першочерговість дії саме КЦЗ України, а не положень глави 81 ЦК України щодо усунення загрози життю, здоров'ю, майну фізичної особи або майну юридичної особи. Цивільно-правові механізми деліктної відповідальності «активуються» лише за наявності завданої шкоди, про що наступний пункт;

2) з іншого боку, окрім настання вказаної вище шкоди для держави, територіальної громади, фізичної або юридичної особи у зв'язку з самим лише фактом виникнення небезпечної події, що свідчить про обстановку надзвичайної ситуації, загроза настання інших шкідливих наслідків для тих або інших потерпілих осіб сама по собі не свідчить про наявність умов для виникнення деліктних зобов'язань. Оскільки, на перший погляд, відсутня ключова умова – завдана шкода. Але, у свою чергу, створення такої загрози,

якщо вона буде реальною та перебуватиме у необхідному, а не випадковому причинно-наслідковому зв'язку із шкодою, що може бути завдана таким правам та законним інтересам осіб, можна розглядати як завдання немайнової (моральної) шкоди, яка виражається у наслідках для психіки особи, яка зазнала душевних страждань через загрозу для її життя, здоров'я, майна тощо. Усвідомлюючи, певною мірою, новаторський характер такого підходу, вважаємо за необхідне проведення додаткових загальноцивілістичних досліджень у цьому напрямку щодо можливості застосування у всіх випадках настання загрози життю, здоров'ю та/або майну фізичної особи. У контексті ж надзвичайних ситуацій вважаємо таку позицію застосовною, що пов'язано із виключно небезпечним та масштабним характером наслідків надзвичайних ситуацій, шкоди, що вони спричиняють або можуть спричинити.

Підсумовуючи вищевикладене щодо концепції та змісту шкоди як умови виникнення деліктних зобов'язань у зв'язку з настанням надзвичайних ситуацій, зазначимо таке. Визначаючи загальнотеоретичні підходи щодо класифікації шкоди на майнову (що включає реальну шкоду та упущену вигоду) та немайнову (моральну) застосовними по відношенню до характеру шкоди, завданої внаслідок надзвичайної ситуації, підкреслюємо і можливість винятків із ключових принципів законодавчого закріплення змісту та ознак такої шкоди, зокрема принципу *повного відшкодування* за наявності грубої необережності потерпілої особи, що перебуває у причинно-наслідковому зв'язку із завданою їй шкодою внаслідок надзвичайної ситуації, пов'язаної із експлуатацією об'єктів (джерел) підвищеної небезпеки. Також, заперечуючи можливість виникнення деліктних зобов'язань лише внаслідок створення загрози настання тієї чи іншої шкоди здоров'ю, життю або майну фізичної особи, констатуємо можливість виникнення у неї шкоди моральної, практичні аспекти відшкодування якої досі законодавчо та доктринально не визначені, що потребує подальшого наукового дослідження у цьому напрямку.

Звертаючись до наступної об'єктивної умови виникнення зобов'язань з відшкодування шкоди, завданої внаслідок надзвичайної ситуації, яка значною мірою об'єднує характеристики та особливості усіх інших – причинно-наслідкового зв'язку, слід зазначити, що ключові положення щодо останнього як умови цивільно-правової відповідальності та складового елементу цивільного правопорушення запропонувала С. Д. Гринько, резюмуючи, що: 1) причинний зв'язок існує там, де є тимчасова послідовність явищ; 2) причина і наслідок мають значення щодо конкретного випадку, тому потрібно ізолювати окремі явища із загальної системи взаємозв'язків, визначивши, що є причиною і що наслідком; 3) причина породжує свій наслідок, якщо вона є прямою і безпосередньою (має правове значення для особи, яка завдала шкоди); 4) якщо зв'язок наслідку із причиною непрямий, то причинний зв'язок взагалі відсутній (правового значення для особи, яка завдала шкоди, не має, лише як підстава звільнення від деліктної відповідальності; 5) причина з необхідністю породжує свій наслідок, якщо особа передбачила його настання; 6) причина з випадковістю породжує свій наслідок тільки у випадках, передбачених законом [30, с. 76-77].

При вивченні зобов'язань з відшкодування шкоди, завданої внаслідок надзвичайних ситуацій, наведені характеристики причинно-наслідкового зв'язку застосовні у теорії та практиці відповідних суспільних відносин, оскільки на основі вказаних принципових висновків можливо встановити наявність або відсутність між конкретними протиправними (об'єктивно та/або суб'єктивно) діями та завданими ними шкодою причинно-наслідкового зв'язку, достатнього для констатації цих дій як причини, що повністю або значною мірою призвела до виникнення обстановки надзвичайної ситуації через спричинення, у свою чергу, певної небезпечної події. Важливими у цьому контексті є і останні дві ознаки, які стосуються розмежування необхідного та випадкового причинно-наслідкового зв'язку.

Враховуючи досліджувану нами вище класифікацію надзвичайних ситуацій та детальніше обґрунтовуючи викладені вище стосовно цієї проблематики наукові позиції, слід згадати класичний розподіл подій як юридичних фактів на абсолютні та відносні, який здійснює Є. О. Суханов. Вчений, розглядаючи події як явища реальної дійсності, які відбуваються незалежно від волі людини, що є загальноприйнятим розумінням цієї категорії, встановлює, що вони можуть бути: 1) абсолютними – явища, виникнення і розвиток яких не пов'язані з вольовою діяльністю суб'єктів. До їх числа відносяться стихійні лиха (наприклад, землетрус, повені і т.п.) і інші природні явища (наприклад, утворення розломів і обвалів); 2) відносні – явища, які виникають з волі суб'єктів, але розвиваються і виникають незалежно від їх волі. Автор підкреслює, що розмежування подій на абсолютні та відносні має велике значення, оскільки коли причиною виникнення цивільно-правових наслідків виступає відносна подія, завжди потребує вирішення питання про те, чи знаходяться наслідки, що наступили в причинно-наслідковому зв'язку з дією людини [22, с. 437].

Вважаємо, що лише ті надзвичайні ситуації, які породжуються внаслідок небезпечних подій, що виникли у зв'язку з діями певної особи (осіб), розвиваючись поза їх волею та виступаючи відносними подіями, можуть спричинити виникнення відносин цивільно-правової відповідальності та настання шкоди, внаслідок виникнення якої матиме місце деліктне зобов'язання. Таким чином, існує конкретна послідовність дій та подій, що призводять в кінцевому результаті до виникнення цивільно-правового зобов'язання із відшкодування шкоди, завданої внаслідок надзвичайної ситуації, яка, що підкреслювалось нами вище, переважно носить техногенний характер, але за наявності необхідних ознак може бути також природного, соціального або воєнного характеру.

Згадана послідовність дій та подій включає:

1) вчинення особою (особами) винного протиправного діяння (дії чи бездіяльності), а у випадку, якщо таке протиправне діяння вчинене

відповідним суб'єктом у зв'язку з експлуатацією об'єкта підвищеної небезпеки – незалежно від наявності її вини та факту порушення конкретних норм об'єктивного права, внаслідок чого сталась аварія, катастрофа, пожежа або інша небезпечна подія;

2) виникнення обстановки надзвичайної ситуації внаслідок цієї небезпечної події із відповідними характеристиками (порушенням нормальних умов життєдіяльності населення, кваліфікація (визнання) обстановки як надзвичайної ситуації з боку уповноважених органів) та наслідками (в контексті цивільного права – майнової та немайнової (моральної) шкоди чи реальної можливості їх виникнення в межах поняття загрози настання шкоди, що матиме цивільно-правові наслідки лише в обумовлених нами вище випадках);

3) настання у особи, що допустила протиправні діяння без вини або є винною у здійсненні протиправної поведінки, яка перебуває у причинно-наслідковому зв'язку із настанням шкоди (загрозою її настання), або у іншій особи, відповідно до положень українського законодавства, обов'язку з відшкодування цієї шкоди.

Такий схематичний причинно-наслідковий зв'язок відповідає встановленим вище загальним критеріям, оскільки обумовлюється тимчасовою послідовністю явищ (протиправне діяння – небезпечна подія – надзвичайна ситуація), вимагає сутнісного відокремлення причини від наслідку та здійснення цього по відношенню до конкретної ситуації, яка виникла (що підкреслювалось нами вище також по відношенню до встановлення протиправності конкретного діяння, що призвело до відповідних наслідків), наявності прямого та, за загальним правилом, необхідного причинно-наслідкового зв'язку між діянням і завданою шкодою, а у випадках, встановлених законом, - і випадкового зв'язку. Відшкодування шкоди, завданої внаслідок надзвичайної ситуації у зв'язку з експлуатацією об'єктів підвищеної небезпеки, відповідно, виступає випадком необхідного причинно-наслідкового зв'язку, що характеризує казус як такий на противагу

непереборній силі, де такий зв'язок випадковий і є підставою для звільнення від обов'язку відшкодування завданої шкоди, що знаходить підтримку у науковців [26, с. 676] та про що далі. Можливість віднесення досліджуваного випадку до необхідної причинності як відповідної об'єктивної підстави, на нашу думку, пов'язана із механізмами безвинної відповідальності, коли за умови порушення лише суб'єктивних прав осіб, а не об'єктивних правових норм, таке порушення повинно спричиняти шкідливі наслідки з необхідністю, оскільки пов'язано із самою суттю здійснюваної суб'єктом діяльності, а не її випадковими характеристиками.

Як підкреслює О. Г. Братель, ключовою у питанні причинно-наслідкового зв'язку є і необхідність визначення безпосереднього моменту настання надзвичайних ситуацій та їх наслідків як для сфери цивільних, так і для сфери цивільно-процесуальних правовідносин, оскільки є важливою при відповіді на такі питання як: звільнення сторони договору від відповідальності за невиконання його умов, обумовлених виникненням надзвичайної ситуації (*коли вона виступає непереборною силою або форс-мажором, що ми досліджували вище – А.М.*); притягнення до цивільно-правової відповідальності порушників прав та інтересів суб'єктів правовідносин (переважно при виникненні надзвичайних ситуацій техногенного, природного та суспільного характеру); зупинення строків позовної давності; поновлення строків у зобов'язаннях; встановлення тривалості дії форс-мажорних обставин. Для цього автор вважає за необхідне чітко визначати та обов'язкового посвідчувати конкретний момент настання надзвичайної ситуації або її наслідків [9, с. 113]. Погоджуючись із думкою науковця, зауважимо, що в контексті нашого дослідження такий момент грає одну з вирішальних ролей при відшкодуванні шкоди, завданої внаслідок надзвичайної ситуації.

Враховуючи вищесказане, можливо детально дослідити і основний випадок відсутності причинно-наслідкового зв'язку між будь-якими діями особи та наслідками, спричиненими настанням надзвичайної

ситуації. Так, Ківалова Т. С. цілком слушно зауважує, що держава, маючи універсальну правосуб'єктність (і сама визначаючи її), практично завжди може бути деліктоздатною (як визначає вчена, деліктоздатність слід розглядати як здатність суб'єкта цивільних відносин виконувати обов'язки по відшкодуванню завданої шкоди), у той час як територіальна громада, Автономна Республіка Крим, так само, як і юридичні особи, мають обмежену (цільову) деліктоздатність: зокрема територіальна громада та Автономна Республіка Крим відповідають лише за шкоду, завдану їх посадовими (службовими) особами; юридична особа – за шкоду завдану її працівником, учасником тощо [59, с. 136].

Отже, на основі зазначених доктринальних положень та сказаного вище щодо умов цивільно-правової відповідальності вважаємо, що у відносинах, пов'язаних із відшкодуванням шкоди, завданої внаслідок надзвичайних ситуацій та при ліквідації їх наслідків, держава, володіючи універсальною деліктоздатністю, може відшкодовувати таку шкоду як у якості винної особи (через дії посадових осіб органів державної влади, місцевого самоврядування тощо) в межах цивільно-правового механізму, так і «субсидіарним боржником» у випадку відсутності протиправної поведінки і причинно-наслідкового зв'язку між нею та шкодою. Мова йде про непередбачені або виключні та невідворотні, в першу чергу, природні та метеорологічні лиха (небезпечні події), щодо попередження та відвернення яких державою були здійснені усі відповідні дії, але шкода, у зв'язку з характером таких небезпечних подій, все ж була (неминуче) завдана. У такому випадку держава не є боржником за цивільно-правовим деліктним зобов'язанням, відсутнє цивільно-правове та будь-яке інше правопорушення (оскільки немає ні вини, ні протиправної поведінки, ні причинно-наслідкового зв'язку між нею та шкодою), і тому мова не може йти про дію механізмів відшкодування шкоди, закріплених ЦК України, у тому числі й способів захисту, передбачених ст. 16 цього Кодексу. У цьому разі слід говорити про дію норм публічного права - екологічного та адміністративного, перше з яких повинне

закріплювати обов'язок держави відшкодувати шкоду у таких ситуаціях та порядок такого відшкодування, а друге – визначати повноваження органів державної влади щодо цього, їх сфери відповідальності.

З іншого боку, слушним буде поєднання обох зазначених функцій в межах однієї галузі – законодавства України у сфері цивільного захисту, що і покликане в силу своїх завдань і сфери застосування вирішувати обидві із зазначених нормативно-управлінських цілей. Звідси висновок щодо можливості розмежування відшкодування шкоди, завданої внаслідок надзвичайної ситуації на основі положень цивільного права в рамках деліктного зобов'язання із посиланням на спеціальний делікт та відшкодування шкоди державою відповідно до положень КЦЗ України, коли такий спеціальний делікт відсутній.

У контексті надзвичайних ситуацій соціального характеру, а конкретно *терористичних актів*, у науці також підкреслюється неможливість реального відшкодування шкоди, завданої останніми засобами, передбаченими цивільним законодавством, що призводить до потреби застосування інших заходів, які мають уже публічно-правову природу та будуть засновуватись на інших принципах відшкодування завданої шкоди. До таких принципів пропонується віднести відшкодування лише шкоди, завданої життю, здоров'ю або майну особи (без відшкодування моральної шкоди); застосування однакового масштабу до всіх постраждалих, що не виключає врахування конкретних обставин по відношенню до окремих осіб, але, знову ж таки, за умови однакових прав для всіх; а також принцип підпорядкування умов та розміру виплат бюджетному процесу [186, с. 103-104]. Вважаємо, що такі висновки хоча і потребують окремого аналізу, що виходить за межі цього дисертаційного дослідження, але заслуговують на увагу в контексті відшкодування шкоди, завданої надзвичайними ситуаціями, передусім, природного, соціального та воєнного характеру, де, у першому випадку, протиправні дії, а отже, і винна особа, здебільшого відсутні, а у двох інших – з такої особи неможливо стягнути адекватний завданій шкоді розмір

відшкодування, або воно взагалі відбувається згідно з положеннями галузей публічного права, в тому числі міжнародного публічного права. Крім цього, відшкодування шкоди, завданої внаслідок терористичного акту (передусім в умовах реалізації заходів АТО), вимагає встановлення попереднього юридичного факту, що мав місце терористичний акт вироком у кримінальній справі або іншими належними та допустимими доказами. Саме по собі твердження позивача, що йому завдано майнової та/або моральної шкоди внаслідок проведення АТО (наприклад, зруйновано будинок, пошкоджено квартиру тощо) не є підставою для відповідних висновків суду. Більше того, судова практика у цій частині однозначно виходить із того, що в даному випадку відсутні підстави для покладення на державу обов'язку відшкодувати шкоду в силу положень закону. У більшості випадків Верховний Суд займав і займає позицію [198], що такі відносини породжують обов'язок держави компенсувати частково завдану шкоду в силу того, що порушено право особи на мирне володіння майном, а держава в порушення позитивного обов'язку відповідно до Європейської конвенції про захист прав людини та її основоположних свобод [71] не запровадила на нормативному рівні ефективні механізми компенсації такої шкоди.

З огляду на сказане слід підкреслити і факт того, що в жодному разі не виключається нами цивільно-правова відповідальність в рамках деліктного зобов'язання, де боржником виступатиме держава як така, органи державної влади, органи місцевого самоврядування, що відповідатимуть за конкретні винні або безвинні діяння своїх посадових та службових осіб. У такому разі цілком застосовними будуть механізми цивільно-правового захисту прав та законних інтересів потерпілих осіб, оскільки ситуація відмінна від окресленої вище «субсидіарної» відповідальності держави як публічного правового утворення, на якого покладені суспільством відповідні функції по попередженню надзвичайних ситуацій, ліквідації їх наслідків та відшкодуванню завданої ними шкоди за відсутності ключових елементів складу цивільного правопорушення. Слід привести також висновок

Н. І. Мозоль щодо входження відповідних норм ЦК України, які регулюють відшкодування шкоди, завданої діями держави, її органів, органів місцевого самоврядування, їх посадових та службових осіб до комплексного інституту поновлення прав громадян, що постраждали від діянь публічної влади і включає, поряд з нормами цивільного права, положення трудового права, кримінального процесуального права та інших галузей [87, с. 49].

З іншого боку, у науці підкреслюється, що шкода, спричинена діями держави, органів державної влади, посадових та службових осіб останніх відшкодовується переважно за нормами ЦК України в порядку цивільного та господарського судочинства, рідше – в порядку адміністративного судочинства [217, с. 91-92], а також те, що самотійність цивільно-правової відповідальності державних органів та їх службових або посадових осіб є, радше, правовою фікцією, оскільки для виникнення відповідного зобов'язання не потребується наявності вини конкретного заподіювача – такого органу або особи, а саме відшкодування здійснюється за рахунок державного бюджету, що підкреслює доцільність визначення єдиним (*навіть монолітним* – А.М.) суб'єктом з відшкодування такої шкоди державу як таку [100, с. 66]. Тому у цьому випадку важлива вже не вина таких осіб чи органів, а наявність причинно-наслідкового зв'язку між їх діями та спричиненою шкодою у зв'язку з настанням надзвичайної ситуації. Сказаний висновок підтверджується і висновками Верховного Суду у справі про завдання шкоди військовослужбовцем в зоні АТО [110].

Як слушно підкреслює Л.П. Решетник, можлива і ситуація, коли через встановлення істинних причин заподіяння шкоди у разі, якщо стихійне лихо було поєднано з протиправним діям (в основному у формі бездіяльності) осіб і лише обтяжило наслідки таких діянь (збільшило розмір шкоди), є можливість встановити коло осіб, які винні у заподіянні шкоди, а значить, реалізувати принцип невідворотності юридичної відповідальності: особа буде нести відповідальність і не зможе посилатись на дію «непереборної сили» (*а мова буде йти уже про причинно-наслідковий зв'язок між*

протиправним діянням та відповідним до нього розміром завданої шкоди – А.М.). Загалом ж вчена стверджує, і з чим не можна не погодитися, що шляхом встановлення причинно-наслідкових зв'язків, як прямих так і непрямих, використання категорії імовірності (різних її ступенів), забезпечується реалізація загальноправового принципу соціальної справедливості та цивільно-правового принципу повного відшкодування шкоди [165, с. 92-93].

Отже, у випадку спричинення небезпечної події, що призвела до виникнення надзвичайної ситуації абсолютною подією, незалежною від будь-яких дій та волі людей, зобов'язання з відшкодування шкоди не носить цивільно-правового характеру та відшкодовується (компенсовується) державою як «універсальним боржником» за шкоду, завдану внаслідок надзвичайних ситуацій відповідно до положень екологічного законодавства або КЦЗ України на публічно-правових засадах.

У випадку ж наявності винної протиправної поведінки (або незалежно від того, чи була вона винною у випадку об'єктів підвищеної небезпеки) та за наявності необхідного причинно-наслідкового зв'язку (в тому числі і у випадку об'єктів підвищеної небезпеки), при відносних подіях, що спричиняються конкретними діями або бездіяльністю певної особи (осіб), відповідальність заподіювача шкоди (або іншої особи, визначеної законодавством як такої, що несе відповідальність за відповідні діяння заподіювача шкоди) носитиме цивільно-правовий характер. У такому разі для відшкодування останніх можуть застосовуватися загальні способи захисту прав та законних інтересів, визначені ст. 16 ЦК України, зокрема відшкодування майнової та немайнової (моральної) шкоди як основоположні та найбільш ефективні у відносинах з компенсації шкоди, завданої надзвичайними ситуаціями, та ліквідації наслідків останніх.

2.3. Суб'єктивні умови виникнення зобов'язань із відшкодування шкоди, завданої внаслідок надзвичайних ситуацій

Досліджуючи вину як суб'єктивну умову настання цивільної відповідальності за спричинення надзвичайної ситуації та виникнення відповідних деліктних зобов'язань, слід найперше виходити з визнаної у доктрині та законодавчо закріпленої презумпції вини особи заподіювача шкоди та характеристики самої вини як психічного ставлення такої особи до своєї протиправної поведінки та її негативних (шкідливих) наслідків у формі умислу або необережності [210, с. 984], що при деліктній відповідальності закріплюються лише на основі закону [212, с. 177] (сприймаючи загальноприйняту в українській цивілістиці «психологічну» концепцію вини, в основу якої покладено здатність особи усвідомлювати свої дії та їх можливий наслідок (бажати чи не бажати його настання) і керувати такими діями [26, с. 595, 603]). Під умислом, у свою чергу, розумітимемо усвідомлення протиправності своє поведінки та бажання або свідоме допущення настання шкоди, а під необережністю – просту (особа не передбачала можливість настання шкідливих наслідків свого діяння, хоча могла та повинна була їх передбачити) та грубу (особа передбачала можливість настання шкідливих наслідків свого діяння, але легковажно розраховувала на їх відвернення) [210, с. 984], виокремлення яких, на відміну від ступенів умислу, має практичне значення у деліктному праві загалом та у контексті нашого дослідження, зокрема.

В науці підкреслюється і той факт, що презумпція вини повною мірою поширюється і на ті випадки, коли мова йде про юридичних осіб, які не можуть діяти інакше, ніж шляхом діянь (поведінки) її працівників, а отже, вина юридичної особи – це вина її працівників при виконанні ними трудових (службових, посадових) обов'язків [90, с. 214]. У світлі загального підходу, висвітленого у дисертаційному дослідженні стосовно особливостей умов виникнення відповідальності за шкоду, завдану внаслідок надзвичайної ситуації, спричиненої експлуатацією об'єктів (джерел) підвищеної небезпеки,

іншим проявом такого особливо відношення є законодавче закріплення можливості виникнення цивільно-правової відповідальності без вини. Зокрема, виходячи з аналізу змісту ст. 1187 ЦК України щодо відшкодування шкоди, завданої джерелом підвищеної небезпеки в контексті згадуваного нами вище в межах вивчення інших умов виникнення деліктних зобов'язань встановленого факту, що вина не є абсолютною умовою цивільної відповідальності [2, с. 190], розглядатимемо також виникнення зобов'язань з відшкодування шкоди внаслідок надзвичайних ситуацій, які стали комплексним наслідком діяння певної особи за відсутності її вини. За таких умов склад цивільно-правового правопорушення заподіювача шкоди вчені нерідко називають «усіченим» [24, с. 342-346].

Вченими, зокрема, С. Д. Гринько, поруч із принципом вини виокремлюється і принцип ризику, на основі яких вина і ризик є умовами виникнення цивільної відповідальності та деліктних зобов'язань [26, с. 592]. А отже, за відсутності вини завдавача шкоди можна говорити про притягнення його до цивільної відповідальності та виникнення обов'язку з відшкодування, завданої внаслідок надзвичайної ситуації шкоди, виключно на принципі ризику, але лише у випадках, передбачених чинним законодавством.

Одним з розробників концепції відповідальності незалежно від вини особи (в тому числі і без вини як такої) в контексті відповідальності за шкоду, завдану джерелом підвищеної небезпеки, був ще Б. С. Антимонов [1, с. 32]. Надалі ці положення були розвинуті та дістали додаткового обґрунтування у працях інших вітчизняних та зарубіжних вчених [48, с. 34-43; 12; 40; 5; 27, с. 56; 91, с. 31].

Дослідженню вини як суб'єктивної умови у зобов'язаннях із відшкодування шкоди, завданої джерелом підвищеної небезпеки, у сучасній науці присвячені праці і Н. В. Терещенко, яка серед правових теорій, що пояснюють сутність безвинної відповідальності володільця джерела підвищеної небезпеки, виділяє та досліджує теорію професійного ризику і

теорію вигоди (які мають спільні риси одна з одною) та теорію стимулювання. Так, вчена зазначає, що прихильники теорії професійного ризику вважали, що підприємство, яке здійснює діяльність, небезпечну для оточення, заздалегідь може врахувати можливі несприятливі наслідки цієї діяльності при калькуляції цін на продукцію, тобто таким чином перекласти всі витрати по відшкодуванню можливих збитків на споживачів як у випадку винної, так і безвинної поведінки (головні недоліки теорії: останнє положення суперечить загальним принципам винної відповідальності та насправді не пояснює відповідальності власника джерела підвищеної небезпеки); відповідно ж до теорії вигоди відшкодувати збитки незалежно від вини повинен той, хто отримує зиск від діяльності підприємства (недоліки ті ж: відсутність обґрунтування підвищеної відповідальності володільців джерел підвищеної небезпеки та пояснення випадків відповідальності підприємств, що є вигідними для держави, але не отримують прибутків (дослідницькі установи). Натомість найбільшого ж поширення, як резюмує Н. В. Терещенко, визначаючи також ці відносини як такі, що є різновидом цивільно-правової відповідальності, в науці здобула теорія стимулювання, яка полягає в тому, що встановлюючи підвищену відповідальність володільців джерел підвищеної небезпеки, закон стимулює останніх до такої організації діяльності, яка б максимально знизила шкідливість таких джерел або зовсім їх усунула, що можливо за умови максимального використання досягнень науки та техніки, стимулює до нових винаходів в галузі техніки, зокрема техніки безпеки [194, с. 77-79].

Болдинов В. М. у світлі цього зазначає, що правових норм, які закріплюють, які саме негативні (шкідливі) наслідки повинен передбачити відповідний суб'єкт, не існує, що пов'язано із відсутністю первинної необхідності встановлення зобов'язання особи передбачити конкретну шкоду. Натомість закон може зобов'язати власника джерела підвищеної небезпеки діяти певним чином та заборонити поведінку, яка може мати наслідком завдання шкоди. За таких умов, за висловом вченого, правова

норма вчить, попереджає та зобов'язує бути гранично уважним і обережним, тобто проявляти необхідні вольові зусилля, а по суті передбачити завдання шкоди. [5, с. 109].

Погоджуємось із загальними положеннями висловлених вище тверджень науковців щодо презумпції передбачення вини, яка тісно пов'язана із концепцією стимулювання власника або відповідальної особи, що здійснюють експлуатацію об'єкта (джерела) підвищеної небезпеки, до здійснення такої діяльності максимально безпечним способом із врахуванням можливих негативних наслідків та їх недопущенням.

Вважаємо, що принцип ризику за своєю сутністю та метою законодавчого закріплення не є унікальним правовим поняттям, і подібні категорії можуть застосовуватись і у інших зобов'язаннях з відшкодування шкоди за відсутності вини її завдавача та об'єктивної протиправності, що свідчитиме про наявність цивільно-правової відповідальності. У зв'язку з цим слід розглянути думку Т. С. Ківалової, яка вважає, що неправильно ототожнювати відносини відповідальності за завдання шкоди і зобов'язання відшкодування шкоди за відсутності вини особи, яка завдала шкоду (чому передує факт відсутності неправомірності дій такої особи), або при покладенні обов'язку відшкодування шкоди на суб'єкта, який не завдав шкоди безпосередньо. Оскільки, на думку автора, відмінність між цими категоріями, зокрема, виявляється в тому, що, як правило, відповідальність за завдання шкоди базується на засадах вини, у той час як у випадках, передбачених законом, покладання обов'язку відшкодування шкоди на певну особу може мати місце незалежно від вини останньої, що має місце у випадках, окреслених у ч. 3-4 ст. 1166, ст. 1169-1176 ЦК України [63, с. 21].

Можемо погодитись з такою позицією лише частково по відношенню до окремих із наведених автором різновидів зобов'язань, а саме: 1) відшкодування шкоди, завданої каліцтвом, іншим ушкодженням здоров'я або смертю фізичної особи внаслідок непереборної сили (ч. 3 ст. 1166 ЦК України), що не врегульовується нормами ЦК України та загалом не є

цивільністичним інститутом зобов'язань з відшкодування шкоди, що ми детально розкрили та обґрунтували вище; 2) відшкодування шкоди, завданої правомірними діями (ч. 4 ст. 1166 ЦК України, ст. 1170 ЦК України), що регулюється цивільним законодавством та дійсно не свідчить про притягнення особи, що завдала такої шкоди, до цивільно-правової відповідальності. Але не погоджуємось із висновком, який стосується відсутності такої відповідальності при відшкодуванні шкоди, завданої особою у разі здійснення нею права на самозахист або особою, яка вчинила протиправну дію, якщо така шкода завдана третій особі, а також завданої шкоди у стані крайньої необхідності (ч. 2 ст. 1169 та ст. 1171 ЦК України); при відшкодуванні юридичною або фізичною особою шкоди, завданої їхнім працівником чи іншою особою (ст. 1172 ЦК України) з причин, обґрунтованих нами вище; а також при відшкодуванні шкоди, завданої органом державної влади, органом влади Автономної Республіки Крим або органом місцевого самоврядування, їх посадовою або службовою особою, в тому числі у сфері нормотворчої та правоохоронної діяльності (ст. 1173-1176 ЦК України). Оскільки в останньому випадку, окрім суб'єктивного аспекту протиправності та законодавчо обумовленого обов'язку відшкодування завданої шкоди навіть за відсутності вини особи, має місце також особлива форма прояву принципу забезпечення рівності сторін, оскільки, на думку В. Д. Примака, яку приводить також С. Д. Гринько, підставою безвинності відповідальності у цьому випадку слугуватиме заздалегідь вразливе становище потерпілої особи у таких публічно-правових відносинах, а також підвищені вимоги до держави та муніципальних утворень як суб'єктів надання відповідних управлінських послуг і нормотворення, а до держави також як первинного суб'єкта публічної правоохоронної функції та функції здійснення правосуддя [115, с. 122]. Але цим подібні виключні функції, покладені суспільством на державу, звичайно, не вичерпуються.

У контексті нашого наукового дослідження та проблематики держава також виступає первинним публічно-правовим суб'єктом забезпечення

цивільного захисту, що випливає з численних правових положень КЦЗ України та інших правових актів і проявляється як у засадничих нормах, які закріплюють загальні завдання та повноваження відповідних органів державної влади, органів місцевого самоврядування та їх посадових і службових осіб, так і у розгалужених положеннях щодо наділення останніх конкретними обов'язками із здійснення контролю, ліцензування, моніторингу, попередження надзвичайних ситуацій на відповідних суб'єктах господарювання незалежно від їх форм власності та ліквідації наслідків таких ситуацій (що неодноразово згадувалось нами вище).

Так, ч. 1 ст. 6 КЦЗ України передбачає, що цивільний захист забезпечується з урахуванням особливостей, визначених Законом України «Про основи національної безпеки України» [152] (який втратив чинність у зв'язку з прийняттям Закону України «Про національну безпеку України» [150], але відповідні зміни до ч. 1 ст. 6 КЦЗ України внесено не було) суб'єктами, уповноваженими захищати населення, території, навколишнє природне середовище і майно, згідно з вимогами цього Кодексу – у мирний час, а також в особливий період – у межах реалізації заходів держави щодо оборони України. Ч. 2-3 цієї ж статті Кодексу визначають, що координацію діяльності органів виконавчої влади у сфері цивільного захисту у межах своїх повноважень здійснюють Рада національної безпеки і оборони України та Кабінет Міністрів України.

З окреслених вище причин не можемо повністю погодитись і з висновком І. С. Канзафарової, що відповідальність без вини суперечить принципу справедливості, і якщо закон передбачає відшкодувати випадково заподіяні збитки іншій особі, то це обов'язок на принципі ризику і є не відповідальністю, а її моделлю – квазівідповідальністю [56, с. 92], оскільки попри слушне зауваження про побудову таких зобов'язань на принципі ризику, а не вини, це не виключає застосування механізмів цивільно-правової відповідальності, оскільки присутні ключові умови останньої – наявність шкоди та причинно-наслідкового зв'язку між нею та, хоч і лише у

суб'єктивному розумінні (порушуючи лише права та законні інтереси осіб, а не норми права) протиправних діянь осіб. А отже, слід стверджувати і про те, що у чинних положеннях цивільного законодавства та у доктрині цивільного права (зокрема, безвинну відповідальність у цивільному праві детально обґрунтовує у своїх працях О. В. Дмитрієва [41]) визнаються можливими та необхідними деліктні зобов'язання, що ґрунтуються на обов'язку відшкодувати шкоду, завдану випадком (це підкреслював у своїх працях ще Е. Е. Пірвіц [102; 103]), але лише простим випадком, коли має місце необхідний причинно-наслідковий зв'язок. У тому числі це, цілком виправдано, стосується і зобов'язань з відшкодування шкоди, завданої надзвичайною ситуацією внаслідок експлуатації об'єктів (джерел) підвищеної небезпеки та надзвичайною ситуацією, спричиненою діями органів державної влади, органів місцевого самоврядування, їх посадових та/або службових осіб.

Існує і ряд винятків виключно винної відповідальності особи за шкоду, завдану джерелом підвищеної небезпеки, які підкреслюються в науковій літературі: відшкодування шкоди, заподіяної володільцям джерел підвищеної небезпеки внаслідок взаємодії останніх (п. 3 ч. 1 ст. 1188 ЦК України), коли до істотних обставин, залежно від яких за наявності вини всіх осіб, діяльністю яких було завдано шкоди, розмір відшкодування визначається у відповідній частці, слід також відносити форму і ступінь вини кожної з таких осіб; компенсація моральної шкоди, що виникла в разі заподіяння джерелом підвищеної небезпеки, окрім шкоди, завданої каліцтвом, іншим ушкодженням здоров'я або смертю фізичної особи (п. 1 ч. 2 ст. 1167 ЦК України); відповідальність законного володільця джерела підвищеної небезпеки у разі неправомірного заволодіння іншою особою, якщо цьому сприяла недбалість її власника (володільця) (ч. 4 ст. 1187 ЦК України); при поданні регресного позову за заподіяння шкоди джерелом підвищеної небезпеки до іншого солідарного боржника або до безпосереднього

заподіювача – працівника володільця джерела підвищеної небезпеки [194, с. 51].

Слід згадати і про певні обмеження, що пов'язані із суб'єктивною умовою вини для виникнення зобов'язань із відшкодування моральної шкоди, спричиненої надзвичайною ситуацією. А саме, слід звертатися до загальних положень цивільного законодавства, які визначають, що моральна шкода, завдана фізичній або юридичній особі неправомірними рішеннями, діями чи бездіяльністю, відшкодовується особою, яка її завдала, за загальним правилом, за наявності її вини і лише в передбачених законом випадках – за відсутності останньої. Одним з таких випадків п. 1 ч. 2 ст. 1167 ЦК України закріплює завдання шкоди каліцтвом, іншим ушкодженням здоров'я або смертю фізичної особи внаслідок дії джерела підвищеної небезпеки, що дозволяє нам поширити цю норму і на виникнення обов'язку з відшкодування завданої надзвичайною ситуацією, пов'язаною із експлуатацією об'єктів підвищеної небезпеки, моральної шкоди. Також це положення виступає особливим різновидом (або додатковою характеристикою) забезпечення однієї з функцій вини у правовідносинах з компенсації немайнових втрат суб'єктів цивільного права, якою В. Д. Примак визначає функцію морально-правового регулятора, покликаного допомогти встановити справедливий, морально виправданий, розмір відшкодування такої шкоди – незалежно від того, чи позначилися на її особливостях ті чи інші ознаки виявленої правопорушником вини [111, с. 76] *(або за її відсутності загалом – А.М.)*.

Таким чином, вина як останній елемент у мозаїці умов виникнення зобов'язань з відшкодування шкоди, завданої надзвичайною ситуацією, значною мірою диференційована, оскільки залежить від обумовлених вище факторів та в окреслених випадках не є обов'язковою для притягнення відповідних осіб до цивільно-правової відповідальності. Зокрема, при завданні такої шкоди внаслідок експлуатації об'єктів підвищеної небезпеки або при суб'єктивній протиправності діянь органів державної влади, органів

місцевого самоврядування, їх посадових або службових осіб. Складність такого підходу обумовлюється і потенційними практичними труднощами при розмежуванні та встановленні як вини (що впливатиме, наприклад, на відшкодування моральної шкоди), так і причинно-наслідкового зв'язку між тим, чиї саме протиправні діяння призвели до виникнення надзвичайної ситуації внаслідок експлуатації об'єктів підвищеної небезпеки – держави через її органи та посадових або службових осіб, чи відповідного суб'єкта господарювання. Відповідь на це запитання повинна встановлюватись у кожному конкретному випадку окремо та впливати на покладення обов'язку відшкодувати завдану шкоду або розмір такого відшкодування.

Отже, підставою цивільно-правової (деліктної) відповідальності, за загальним правилом та в межах аналізованих правовідносин, виступатиме вчинення делікту (наявність складу цивільного правопорушення). Об'єктивними ж умовами виникнення зобов'язання з відшкодування шкоди, завданої внаслідок надзвичайної ситуації, слугуватимуть протиправна поведінка (яка може виражатись у поєднанні об'єктивної та суб'єктивної протиправності або характеризуватись виключно останньою), завдана шкода та причинно-наслідковий зв'язок між такою поведінкою та шкодою. Причинно-наслідковий зв'язок, у свою чергу, є складним та необхідним, потребує послідовного спричинення протиправними діями небезпечної події, яка, при досягненні порогового значення характеризуючої ознаки, спричинятиме настання обстановки надзвичайної ситуації. Суб'єктивна ж умова наявності вини правопорушника, за загальним правилом, повинна мати місце у досліджуваних відносинах, але не є обов'язковою для настання та реалізації цивільно-правової відповідальності за шкоду, завдану у зв'язку з надзвичайною ситуацією, яка пов'язана із експлуатацією об'єктів підвищеної небезпеки, що послідовно кореспондує та є взаємопов'язаним із достатністю суб'єктивної протиправності та причинно-наслідкового зв'язку з необхідністю для виникнення обов'язку з відшкодування такої шкоди. У цьому випадку вказаний обов'язок

виникатиме на основі принципу ризику або у зв'язку з покладенням на державу додаткових умов виникнення відповідальності через реалізацію функції забезпечення цивільного захисту. Дослідивши далі останній з ключових елементів зобов'язань з відшкодування шкоди, завданої надзвичайними ситуаціями, а саме підстави звільнення від обов'язку її відшкодування останньої, запропонуємо і спеціальний делікт, яким вважаємо за потрібне доповнити положення глави 82 ЦК України.

2.4 Підстави звільнення від обов'язку з відшкодування шкоди, завданої внаслідок надзвичайних ситуацій

Загалом у науковій літературі підставами звільнення від цивільно-правової відповідальності за завдану шкоду називають казус (випадок), необхідну оборону, крайню необхідність, непереборну силу та умисел потерпілого [206, с. 93], що кореспондує і з окремими загально-правовими такими підставами [191, с. 132]. У контексті звільнення від обов'язку з відшкодування шкоди, що становить наш науковий інтерес, виділяють уже відсутність вини заподіювача шкоди (що проявляється через концепцію простого випадку – казусу), непереборну силу (що також характеризується як категорія випадкової неможливості, але по відношенню до усіх осіб за таких умов, а не до конкретної особи у разі настання простого випадку), умисел потерпілого та, додатково, правомірне завдання шкоди [26, с. 664-665, 675]. Оскільки як при необхідній обороні (самозахисті – при завданні шкоди третій особі, якщо не були перевищені межі такої оборони), так і при крайній необхідності, за загальним правилом, шкода підлягає відшкодуванню.

Звертаючись до підстав звільнення від обов'язку відшкодування шкоди, завданої внаслідок надзвичайних ситуацій, потрібно мати на увазі той факт, що мова йде про «зовнішні» та попередні по відношенню до самої надзвичайної ситуації дії та події, а не про неї саму. Як ми встановили вище,

незалежно від свого характеру, надзвичайна ситуація може призводити до цивільно-правових наслідків, які в конкретній ситуації можуть характеризуватись як випадок, непереборна сила або форс-мажор та, закономірно, виступати підставами для звільнення від обов'язку з відшкодування завданої шкоди або від обов'язку з виконання зобов'язання. У свою чергу, настання таких наслідків та конституювання, до прикладу, непереборної сили внаслідок існування обстановки надзвичайної ситуації не може слугувати підставою звільнення від відповідальності за виникнення їх причини – самої такої надзвичайної ситуації, а лише підставою звільнення від виконання тих обов'язків, що виникли *внаслідок* цієї надзвичайної ситуації. Наприклад, якщо внаслідок сильної повені або землетрусу була зруйнована дамба хвостосховища з НХР або радіоактивними відходами (виникла надзвичайна ситуація техногенного характеру згідно з Класифікаційними ознаками надзвичайних ситуацій), то підставою звільнення відповідних органів державної влади або суб'єктів господарювання чи інших осіб, що несуть відповідальність у такому випадку без вини (внаслідок експлуатації об'єкта підвищеної небезпеки чи покладення на них функцій цивільного захисту) від цивільно-правового обов'язку з відшкодування завданої внаслідок цього шкоди (за умови, що ними були дотримані всі вимоги законодавства та зроблено усе можливе для попередження та мінімізації наслідків такої повені чи землетрусу) буде не сама надзвичайна ситуація, а її причина – непереборна сила у формі стихійного лиха (сильної повені) у взаємозв'язку із завданими ними наслідками або ж навіть іншої надзвичайної ситуації (яким буде визнаний землетрус у разі перевищення ним показників фонові сейсмічності на 1 бал згідно з тими ж Класифікаційними ознаками), але за умови наявності між такою непереборною силою та їх протиправними діями конкретного, хоча і випадкового (детальніше нижче) причинно-наслідкового зв'язку.

Далі з останнього твердження випливає очевидна необхідність встановлення навіть більш складного ланцюжка причинно-наслідкового

зв'язку, ніж окреслений нами вище в контексті відшкодування завданої надзвичайною ситуацією шкоди. Такий зв'язок полягатиме у наявності випадку, непереборної сили або умислу потерпілого (як підстав звільнення від обов'язку з відшкодування шкоди в рамках деліктних зобов'язань), які суттєво вплинули чи повністю спричинили неможливість вчинення усвідомлених та вольових дій (іншими словами – обумовили бездіяльність таких осіб) або ж призвели до вчинення ними протиправних дій. Також об'єктивно може існувати причинно-наслідковий зв'язок, коли непереборна сила (і лише вона, оскільки стверджуване далі не застосовується до випадку чи умислу потерпілого) не пов'язана як з дією, так і з бездіяльністю вказаних вище відповідальних осіб – шкода завдається безпосередньо внаслідок закономірної або навіть випадкової взаємодії кількох непереборних сил і відшкодовується не за цивільно-правовими механізмами та не пов'язана жодним чином як така, так і своїми розмірами із діями чи бездіяльністю відповідних осіб. Тут варто зауважити, що в контексті підстав звільнення від обов'язку відшкодовувати шкоду, завдану внаслідок надзвичайної ситуації, такі випадки є дуже рідкісними, оскільки завжди необхідно встановлювати причинно-наслідкові зв'язки між завданою надзвичайною ситуацією шкодою (та самим фактом її виникнення) і діями чи бездіяльністю відповідних органів державної влади, органів місцевого самоврядування, їх посадових та службових осіб. Тому що суспільні відносини у сфері забезпечення цивільного захисту є особливо важливими та перебувають під посиленням контролем держави, особливо в аспекті забезпечення техногенної безпеки. На користь цього свідчить і встановлення безвинної відповідальності за завдання такої шкоди внаслідок експлуатації об'єктів (джерел) підвищеної небезпеки, що також вимагає ретельного дослідження дій та бездіяльності відповідних суб'єктів господарювання. За таких умов і підставою звільнення останніх від обов'язку з відшкодування у більшості випадків на практиці буде саме опосередковане спричинення надзвичайною ситуацією шкоди, коли непереборна сила, випадок або умисел потерпілого вплинули на діяння

відповідальних осіб, ніж за наявності «чистого» безпосереднього причинного зв'язку між непереборною силою і надзвичайною ситуацією.

Отже, лише у першому випадку можемо стверджувати про наявність підстав для звільнення від обов'язку з відшкодування шкоди, завданої внаслідок надзвичайних ситуацій, оскільки у другому – не виникають цивільно-правові відносини як такі. У контексті наведеного вище прикладу із сильною повінню або землетрусом та спричиненням одним з них надзвичайної ситуації, у другому випадку такі події безпосередньо призвели до руйнування хвостосховища (не вплинувши на діяння відповідальних осіб, які, натомість, вчинили все можливе), а у першому – опосередковано, спочатку унеможлививши або суттєво обмеживши свідому та вольову діяльність, до прикладу, сил цивільного захисту чи конкретної посадової або службової особи, що повинні були мінімізувати або взагалі не допустити таке руйнування, чи спричинили їх бездіяльність.

У зв'язку з цим важливе встановлення відносин причинності та наслідковості уже між двома, умовно, наслідками – першим, який є підставою для звільнення від обов'язку з відшкодування шкоди, завданої надзвичайною ситуацією, та другим, що безпосередньо є самою надзвичайною ситуацією. Важливо, що перший з них як подія може бути абсолютною (сильна повінь, землетрус, інші стихійні лиха або надзвичайні ситуації, переважно природного характеру) чи відносною (спричинена діяннями третіх осіб небезпечна подія, яка далі розвивається самостійно, зокрема, первинна надзвичайна ситуація техногенного, соціального чи воєнного характеру) або взагалі виступати дією у випадку умислу потерпілого. Другий наслідок для настання цивільно-правової відповідальності та наявності складу цивільного правопорушення повинен бути лише відносним (тобто перебувати у причинно-наслідковому зв'язку із протиправними діяннями особи, що ми доводили вище), а уже для звільнення від відповідальності конкретної особи – або відносним (при умислі потерпілого, коли такий причинно-наслідковий зв'язок між діянням та

надзвичайною ситуацією присутній, але діяння вчинене потерпілим) або також абсолютним (при випадку та непереборній силі, коли діяння осіб не є свідомими та вольовими і спричинені саме таким випадком чи непереборною силою). При умислі потерпілого такі події опосередковуються діями відповідної винної у їх спричиненні особи.

З іншого боку, можна окреслити цей підхід і з темпоральної точки зору, коли дії або бездіяльність особи, що повинна була б відшкодувати завдану шкоду, відбуваються між першою дією або подією (підставою звільнення) і другою подією (надзвичайною ситуацією) та, загалом, не знаходяться для такої особи в усвідомленому та вольовому для неї причинно-наслідковому зв'язку. У межах нашого дослідження слід говорити про ситуації, коли відносна (пов'язана з умислом потерпілого) або абсолютна подія (в тому числі інша надзвичайна ситуація) виступають як випадок або непереборна сила чи є спричиненими умисними діями потерпілого і, як наслідок, є підставою для звільнення від відповідальності (обов'язку з відшкодування шкоди) за завдання шкоди через спричинення надзвичайної ситуації у запропонованому нами вище цивільно-правовому розумінні. Тобто схематично та виключно у контексті наявності підстав для звільнення від обов'язку з відшкодування шкоди, завданої внаслідок надзвичайної ситуації (відсікаючи обґрунтовані вище випадки відсутності таких підстав), усе вищевикладене можна відобразити таким чином: 1) має місце умисел потерпілого, випадок або непереборна сила, що в кінцевому результаті призводять до небезпечної події, яка одночасно або через деякий час створює обстановку надзвичайної ситуації; 2) виникнення такої надзвичайної ситуації опосередковується діями або бездіяльністю особи, що, відповідно до положень чинного законодавства, повинна була б нести обов'язок з відшкодування такої шкоди за наявності вини або без неї (суб'єкт господарювання експлуатує об'єкти підвищеної небезпеки, держава реалізує покладені на неї завдання цивільного захисту); 3) особа звільняється від такого обов'язку у випадку та оскільки вказані вище підстави (умисел

потерпілого, випадок або непереборна сила – за загальним правилом та лише умисел потерпілого та непереборна сила у вказаних вище та досліджуваних нами далі виключеннях) спричинили вказані дії або бездіяльність, неможливість їх усвідомлення, передбачення та/або контролювання з боку таких осіб.

Центральними у контексті сутності випадку є його ознаки – непередбачуваність (як суб'єктивний критерій, який пов'язаний також з неусвідомленістю) та невідворотність для конкретного суб'єкта (як об'єктивний критерій). Якщо випадкове завдання шкоди було для особи передбачуваним та усвідомлюваним і ним не було здійснено належних заходів для його відвернення – має місце вина такого суб'єкта, як і у разі наявності, але не використання останнім можливості відвернути цю шкоду. При цьому такий випадок все ж характеризується саме причинно-наслідковим зв'язком з необхідністю, що підкреслювалось нами вище. У той час як непереборна сила, навпаки, є зв'язком з випадковістю по відношенню до діянь суб'єкта (що ми розкрили вище), стосується не конкретної особи, а усіх інших осіб у подібній ситуації та наділена також такими іншими ознаками як: 1) є об'єктивною зовнішньою подією; 2) є надзвичайною; 3) виникає як наслідок прояву комплексу причинно-наслідкових зв'язків між проявом зовнішньої події, протиправними діями або бездіяльністю особи, настанням шкідливого наслідку; 4) характеризується невідворотністю прояву і заподіяння шкоди (навіть при їх передбачуваності, на відміну від випадку); 5) є відносною [26, с. 669, 676-678].

Окремі з цих ознак виділяє і Е.А. Павлодський (це зовнішня подія до діяльності зобов'язаної особи; її невідворотність не залежить від передбачуваності [99, с. 82-86]). Антимонов Б.С., у свою чергу, визначає непереборну силу, на противагу до простого випадку (казусу), як *об'єктивний* випадок для особи завдавача шкоди [1, с. 157], підкреслюючи пов'язаність непереборної сили не з однією конкретною особою, а з будь-якою особою у подібній ситуації, звільняючи від відповідальності не тільки

конкретного завдавача шкоди, а усіх осіб, що зазнали впливу такої непереборної сили, що також відрізняє випадок та непереборну силу. Перший характеризується непередбачуваністю та невідворотністю лише для конкретного суб'єкта (будучи об'єктивно відвратною загалом), зокрема, у сфері забезпечення пожежної або техногенної безпеки на підприємстві. Друга є невідвратною для будь-якої особи у подібній ситуації та, на відміну від випадку, є зовнішньою, а не внутрішньою подією, не будучи пов'язаною із здійснюваною суб'єктом діяльністю. У той час як випадок визначається з огляду на заперечення наявності вини конкретної особи [205, с. 291], але не звільняє її від обов'язку з відшкодування шкоди, за умови відсутності вини як такої, непереборна сила безумовно [28, с. 189] та в усіх випадках звільняє від такого цивільно-правового обов'язку, оскільки, як підкреслюється в науці, виключає саму протиправність діяння [20, с. 128] (як суб'єктивну, так і об'єктивну). Усі з вказаних ознак та характеристик досліджуваних понять є застосовними та особливо важливими у світлі досліджуваних нами правовідносин із відшкодування шкоди, завданої внаслідок надзвичайних ситуацій, оскільки не змінюють своєї сутності та механізмів застосування, а також загальнонаукових та практичних зв'язків між поняттям і порядком виникнення надзвичайної ситуації, дії на цей процес випадку, непереборної сили або умислу потерпілого безпосередньо або опосередковано через відповідних осіб, що у такому випадку можуть бути звільнені від обов'язку з відшкодування такої шкоди.

Засновуючись на усіх вищевикладених нами положеннях доктрини та запропонованих у цивілістиці базових підходах до розуміння понять випадку і непереборної сили, законодавець закріплює їх у низці ключових норм ЦК України. Так, за загальним правилом ч. 2 ст. 1166 ЦК України особа, яка завдала шкоди, звільняється від її відшкодування, якщо вона доведе, що шкоди завдано не з її вини, а отже, на неї не покладається обов'язок такого відшкодування у разі випадкового завдання шкоди. З іншого боку, надалі у главі 82 ЦК України містяться численні виключення з цього загального

правила та випадки покладення на особу обов'язку з відшкодування завданої нею шкоди незалежно від вини, що неодноразово згадувалось та досліджувалось нами вище. Зокрема, мова йде про безвинну відповідальність за завдання шкоди джерелом підвищеної небезпеки (ст. 1187-1188 ЦК України) та шкоди, завданої органами державної влади, органами місцевого самоврядування, їх посадовими та службовими особами у різних сферах при здійсненні ними своїх повноважень (ст. 1173-1176 ЦК України). Єдиними ж підставами звільнення від обов'язку відшкодування такої шкоди, виходячи з законодавчого положення ч. 5 ст. 1187 ЦК України та викладених вище наукових позицій, є виключно непереборна сила та умисел потерпілого.

Досліджуючи наступну підставу звільнення від обов'язку з відшкодування шкоди – умисел потерпілого, зазначимо таке. Сама цивілістична категорія умислу, що ми зауважували також вище, є психічним відношенням особи до своїх протиправних дій та їх наслідків, що проявляється в передбаченні негативних наслідків протиправної поведінки і бажанні або свідомому допущенні їх настання. Тому основною психологічною характеристикою умислу є намір здійснення протиправного діяння, що говорить про віднесення його до підстав для звільнення особи, яка через умисні дії потерпілого завдала шкоди, від цивільно-правової відповідальності взагалі [207, с. 68]. Це ж стосується і зобов'язань з відшкодування шкоди, завданої внаслідок надзвичайної ситуації, в усіх випадках такого завдання, включно із експлуатацією об'єкта (джерела) підвищеної небезпеки та обов'язку держави в особі органів державної влади або органів місцевого самоврядування, що відповідає аналогічним законодавчим приписам та загальним підходам, які існують у теорії та практиці цивільного права. Проте у випадку із державою важливо розуміти, що мова йде саме і лише про цивільно-правовий обов'язок відшкодувати завдану шкоду, у той час як у зв'язку з покладеними на них публічними функціями забезпечення цивільного захисту відшкодування завданої надзвичайними ситуаціями шкоди та ліквідації їх наслідків держава може

відшкодовувати таку шкоду уже на основі положень галузей публічного права. В окремому випадку, спираючись і на норм ЦК України, зокрема при відшкодуванні державою шкоди, завданої каліцтвом, іншим ушкодженням здоров'я або смертю внаслідок злочину, потерпілому або особам, визначеним ст. 1200 ЦК України, якщо не встановлено особу, яка вчинила злочин, або якщо вона є неплатоспроможною. Це положення слід поширювати і на згадувані вище окремі злочини та цілі їх категорії, внаслідок вчинення яких може наставати надзвичайна ситуація із відповідними наслідками.

Засновуючись на всьому сказаному вище та беручи до уваги обґрунтовані нами концепції застосування принципу ризику та принципу виконання публічної функції цивільного захисту державою як такою та суб'єктами, яким окремі завдання в межах цієї загальної функції були делеговані державою (зокрема, органам місцевого самоврядування), вважаємо, що до підстав звільнення від обов'язку з відшкодування шкоди, завданої внаслідок надзвичайної ситуації, якщо така шкода завдана суб'єктами господарювання, що експлуатують об'єкти (джерела) підвищеної небезпеки або у зв'язку діями (в тому числі рішеннями) або бездіяльністю органів державної влади, органів місцевого самоврядування, їх службових та посадових осіб, слід відносити виключно непереборну силу та умисел потерпілого як безумовні підстави. Простий випадок (казус), натомість, може слугувати підставою для звільнення від обов'язку з відшкодування шкоди лише в усіх інших, загальних, випадках, які в силу особливостей здійснення господарської діяльності, що може призвести до надзвичайної ситуації та реалізації функцій цивільного захисту, на практиці будуть малочисельними.

Підсумовуючи наукові висновки та положення, що містяться в межах цього та попереднього розділів дисертаційного дослідження, обґрунтувавши усі умови та ключові особливості, що входять до та характеризують склад правопорушення як єдину комплексну підставу виникнення деліктних зобов'язань з відшкодування шкоди, завданої внаслідок надзвичайної ситуації, вважаємо за необхідне закріпити сформований вище спеціальний

делікт в рамках відповідної правової норми ЦК України, одночасно усунувши згадувану правову прогалину, яка міститься у ст. 85 КЦЗ України в частині механізмів цивільно-правового регулювання. Отже, пропонуємо доповнити ЦК України ст. 1188¹, розмістивши її поруч із положеннями, що регулюють відшкодування шкоди, завданої джерелом підвищеної небезпеки, та відшкодування ядерної шкоди, через подібність їх суті, механізмів правового регулювання та значення для суспільства, такого змісту:

«Стаття 1188¹. Відшкодування шкоди, завданої внаслідок надзвичайної ситуації.

1. Шкода, завдана внаслідок надзвичайної ситуації, відшкодовується винною особою, яка спричинила виникнення небезпечної події, що призвела до створення обстановки надзвичайної ситуації.

2. Шкода, завдана внаслідок надзвичайної ситуації, що була спричинена небезпечною подією внаслідок експлуатації об'єктів підвищеної небезпеки, відшкодовується особою, що здійснює або здійснювала таку експлуатацію незалежно від її вини.

3. Шкода, завдана внаслідок надзвичайної ситуації, що була спричинена небезпечною подією у зв'язку з незаконними діями (в тому числі рішеннями) або бездіяльністю органу державної влади, органу влади Автономної Республіки Крим або органу місцевого самоврядування, їх посадових, службових осіб, при здійсненні ними своїх повноважень, відшкодовується державою, Автономною Республікою Крим або органом місцевого самоврядування незалежно від вини цих органів та осіб.

4. Особи, визначені у частинах другій та третій цієї статті, відповідають за завдану шкоду, якщо вони не доведуть, що шкоди було завдано внаслідок непереборної сили або умислу потерпілого.»

При цьому зазначимо, що при покладенні на винну особу обов'язку з відшкодування шкоди на основі пропонованої ч. 1 ст. 1188¹ ЦК України, відповідно до загальних засад, встановлених цивільним законодавством

стосовно деліктних зобов'язань (ч. 2 ст. 1166 ЦК України), застосовуватиметься принцип презумпції вини завдавача шкоди. Це також зумовлено серйозністю наслідків, що можуть бути спричинені надзвичайною ситуацією, а отже, й значними розмірами завданих збитків.

Висновки до Розділу 2

Цивільне позадоговірне правопорушення (делікт) як єдина фактична підстава виникнення деліктної цивільно-правової відповідальності розглядається у співвідношенні з такою відповідальністю як заподіяння позадоговірної майнової або моральної шкоди, що за наявності відповідних умов (складу правопорушення) призводить до виникнення зобов'язання з відшкодування шкоди (деліктного зобов'язання) та тягне за собою застосування до делінквента (правопорушника) цивільно-правової деліктної відповідальності.

Серед них об'єктивними умовами виникнення зобов'язання з відшкодування шкоди, завданої внаслідок надзвичайної ситуації, слугуватимуть протиправна поведінка (яка може виражатись у поєднанні об'єктивної та суб'єктивної протиправності або характеризуватись виключно останньою), завдана шкода та причинно-наслідковий зв'язок між такою поведінкою та шкодою. Причинно-наслідковий зв'язок, у свою чергу, є складним та необхідним, потребує послідовного спричинення протиправними діями небезпечної події, яка, при досягненні порогового значення характеризуючої ознаки, спричинятиме настання обстановки надзвичайної ситуації.

До підстав та умов виникнення зобов'язань з відшкодування шкоди, завданої при обстановці надзвичайної ситуації правомірними діями, належать правомірне завдання шкоди як підстава, що характеризується виключно об'єктивними умовами: наявністю шкоди, вчиненням дій, спрямованих на ліквідацію наслідків надзвичайної ситуації, усуненням небезпеки, що

загрожує цивільним правам та законним інтересам, а також причинно-наслідковим зв'язком між завданою шкодою і такими діями.

Конкретні правові норми, порушення яких протиправними діями може призвести до надзвичайної ситуації за наявності визначених вимог (зокрема, досягнення порогового значення характеризуючої ознаки) та настання внаслідок цього шкоди, містяться у законах та підзаконних нормативно-правових актах у сферах: 1) інженерного захисту територій, радіаційного і хімічного захисту; 2) медичного, біологічного і психологічного захисту, забезпечення санітарного та епідемічного благополуччя населення; 3) забезпечення пожежної безпеки; 4) забезпечення техногенної безпеки.

Виходячи з цього, обширним може бути і обсяг та різновиди протиправних діянь, які порушують ці об'єктивні правові норми, та можуть проявлятися у формах здійснення активних протиправних дій, в тому числі і прийняття протиправних рішень та протиправної бездіяльності. Ключовою ж в аспекті встановлення протиправності таких дій в контексті відшкодування шкоди, завданої надзвичайними ситуаціями, виступатиме потреба встановлення у кожному конкретному випадку наслідків таких діянь (завданої шкоди або лише факту виникнення обстановки надзвичайної ситуації) та причинно-наслідкового зв'язку між наслідками і самими діями. У зв'язку з цим констатуємо, що встановлення об'єктивної протиправності діянь, що призвели до надзвичайних ситуацій, завжди потребує ретельної та персоналізованої по відношенню до конкретної особи та конкретного діяння кваліфікації дій або бездіяльності особи по відношенню до положень чинного законодавства у сфері цивільного захисту.

Визначаючи загальнотеоретичні підходи щодо класифікації шкоди на майнову (що включає реальну шкоду та упущену вигоду) та немайнову (моральну) застосовними по відношенню до характеру шкоди, завданої внаслідок надзвичайної ситуації, підкреслюємо і можливість винятків із ключових принципів законодавчого закріплення змісту та ознак такої шкоди, зокрема, принципу повного відшкодування за наявності грубої

необережності потерпілої особи, що перебуває у причинно-наслідковому зв'язку із завданою їй шкодою внаслідок надзвичайної ситуації, пов'язаної із експлуатацією об'єктів (джерел) підвищеної небезпеки.

Причинно-наслідковий зв'язок між протиправними діями особи та настанням надзвичайної ситуації може бути виключно опосередкованим та залежати від одночасної наявності двох взаємопов'язаних факторів: 1) настання конкретної небезпечної події природного, техногенного, соціального або воєнного характеру, обов'язково спричиненої протиправними діями (в об'єктивному та/або суб'єктивному аспектах); 2) визначення в установленому чинним законодавством порядку обстановки, що склалась внаслідок настання такої небезпечної події, як такої, що відповідає ознакам та критеріям надзвичайної ситуації.

Вина юридичних осіб у настанні надзвичайних ситуацій має місце крізь призму вини їх конкретних працівників, зокрема, осіб, відповідальних за пожежний захист, за техніку безпеки, за функціонування тих чи інших систем на підприємствах, в установах і організаціях, а також працівників, які є завдавачами шкоди навіть попри те, що не виконують жодних адміністративних, контрольних або інших подібних функцій.

Причинно-наслідковий зв'язок, який повинен мати місце для звільнення особи від обов'язку з відшкодування шкоди, завданої внаслідок надзвичайної ситуації, буде складним та полягатиме у наявності випадку, непереборної сили або умислу потерпілого (як загальних підстав звільнення від обов'язку з відшкодування шкоди в рамках деліктних зобов'язань), які суттєво вплинули чи повністю спричинили неможливість вчинення усвідомлених та вольових дій (іншими словами – обумовили бездіяльність таких осіб) або ж призвели до вчинення ними протиправних дій.

РОЗДІЛ 3

ОСОБЛИВОСТІ ВІДШКОДУВАННЯ ШКОДИ, ЗАВДАНОЇ ВНАСЛІДОК ОКРЕМИХ НАДЗВИЧАЙНИХ СИТУАЦІЙ

3.1 Відшкодування шкоди, завданої внаслідок надзвичайних ситуацій техногенного характеру

Побудова будь-якої теоретичної конструкції та її втілення на законодавчому рівні потребують одночасного дослідження ключових аспектів практичного втілення відповідних нормативних положень, аналізу існуючих правозастосовчих проблем. У зв'язку з цим слід звернути увагу на сучасну судову практику щодо відшкодування шкоди, завданої внаслідок надзвичайних ситуацій, дані державної статистики щодо кількості та практики ліквідації наслідків останніх. Розпочнемо з надзвичайних ситуацій техногенного характеру як таких, що найбільшою мірою, що стверджувалось та обґрунтовувалось нами вище, дозволяють застосовувати цивільно-правові механізми відшкодування завданої ними шкоди через безпосередній зв'язок з різними видами людської діяльності.

Слід підкреслити, що саме надзвичайні ситуації техногенного характеру протягом тривалого часу були найбільш поширеними у більшості регіонів України. Так, згідно з даними моніторингу виконання Плану роботи Державної служби України з надзвичайних ситуацій на 2014 рік за оперативними даними у 2014 році на території України виникло 139 надзвичайних ситуацій, у тому числі техногенного характеру – 72, природного характеру – 58, соціального характеру – 9. У тому числі за рівнями: державного – 5; регіонального – 9; місцевого – 58; об'єктового – 67. Внаслідок надзвичайних ситуацій загинуло 279 та постраждало 654 особи [88]. Статистика наступного 2015 року свідчила уже про інше співвідношення найбільш поширених надзвичайних ситуацій. Було зареєстровано 148 надзвичайних ситуацій, серед яких техногенного

характеру – 63; природного характеру – 77; соціального характеру – 8. З них найбільше об'єктового (75) та місцевого рівня (62) та лише 9 надзвичайних ситуацій регіонального рівня та 2 державного. Внаслідок цих надзвичайних ситуацій загинуло 242 особи (з них 40 дітей) та 962 – постраждало (з них 422 дитини). Окремо у цитованій Інформаційно-аналітичній довідці про надзвичайні ситуації в Україні, що сталися впродовж 2015 року, підкреслюється, що у 2015 році зареєстровано найменшу кількість загиблих у надзвичайних ситуаціях та найменшу кількість надзвичайних ситуацій техногенного характеру за весь період спостережень 1997-2015 років [54]. Останнє також встановлюється і по відношенню до наступного 2016 року, де тенденція до зменшення загальної кількості надзвичайних ситуацій техногенного характеру загалом та у порівнянні із надзвичайними ситуаціями природного характеру продовжилась. Так, упродовж 2016 року в Україні зареєстровано 149 надзвичайних ситуацій, серед яких: техногенного характеру – 56 (кількість зменшилась на 11% у порівнянні з попереднім роком); природного характеру – 89; соціального характеру – 4. За масштабами ж надзвичайні ситуації, що виникли у 2016 році, розподілилися на: державного рівня – 1; регіонального рівня – 9; місцевого рівня – 64; об'єктового рівня – 75. Вказується, що внаслідок цих надзвичайних ситуацій загинуло 183 особи (з них 37 дітей) та постраждали 1856 осіб (з них 861 дитина) [52].

Отже, попри значне статистичне збільшення частки надзвичайних ситуацій природного характеру (що у 2015 та 2016 роках пояснюється значними масштабами інфекційної захворюваності та отруєння людей, зростанням кількості метеорологічних надзвичайних ситуацій) та незначне за кількістю, але серйозне за наслідками коливання кількості надзвичайних ситуацій соціального характеру у 2014-2016 роках (пов'язане із терористичною діяльністю незаконних воєнізованих формувань на території Донецької та Луганської областей), надзвичайні ситуації техногенного характеру станом на 2016 рік склали близько 38% від загальної кількості (з

них найбільше пожеж та вибухів). Це, поруч з вищенаведеними аргументами, підкреслює необхідність збалансованого підходу до практичних питань та особливостей відшкодування шкоди, завданої внаслідок надзвичайних ситуацій техногенного характеру.

У 2017 році [51] було зареєстровано зростання загальної кількості надзвичайних ситуацій – 166, з яких техногенного характеру – 50; природного характеру – 107; соціального характеру – 9. Таким чином частка надзвичайних ситуацій техногенного характеру продовжила тенденцію до зменшення, склавши 30%, у той час як загальне збільшення було пов'язано з надзвичайними ситуаціями природного характеру. В інформаційно-аналітичній довідці ДСНС України також підкреслюється, що порівняно з 2016 роком загальна кількість надзвичайних ситуацій у 2017 році збільшилася на 11,4%, при цьому кількість надзвичайних ситуацій техногенного характеру зменшилася на 10,7%, а кількість надзвичайних ситуацій природного та соціального характеру збільшилася на 20,2% та 125% відповідно. Також у 2017 році спостерігалось зменшення кількості загиблих і постраждалих у надзвичайних ситуаціях – на 6% та 50,6% відповідно. Збільшення кількості надзвичайних ситуацій природного характеру у 2017 році пов'язувалось із спалахами особливо небезпечних інфекційних захворювань сільськогосподарських тварин, а також з пожежами в природних екосистемах та метеорологічними надзвичайними ситуаціями. Натомість у 2018 році [53] спостерігалась найменша кількість надзвичайних ситуацій за досліджуваний період (з 2014 року), а саме – 128, що включають надзвичайні ситуації техногенного характеру – 48; природного характеру – 77; соціального характеру – 3. Суттєво зменшилась кількість надзвичайних ситуацій природного характеру (на 28%), за збереження майже однакової, порівняно з 2017 роком, кількості надзвичайних ситуацій техногенного характеру і також істотним зменшенням (на 66,7%) надзвичайних ситуацій соціального характеру. Зазначається, що спостерігається й зменшення

кількості загиблих та постраждалих у надзвичайних ситуаціях на 2,3% та 6,9% відповідно.

Але саме у світлі проаналізованої статистичної інформації, на нашу думку, необхідним та прямо пов'язаним із досліджуваними нами вище цілями та завданнями функціонування єдиної системи цивільного захисту в Україні, належним забезпеченням прав громадян у цій сфері (зокрема, права на відшкодування відповідно до законодавства шкоди, заподіяної їхньому життю, здоров'ю та майну внаслідок надзвичайних ситуацій або проведення робіт із запобігання та ліквідації наслідків, яке закріплюється у п. 6 ч. 1 ст. 21 КЦЗ України) є розширення статистичних даних, що опрацьовуються та підсумовуються підрозділами ДСНС України шляхом включення до такої статистики (звітів щодо річної діяльності, інформаційно-аналітичних довідок про виникнення НС та моніторингу виконання Плану роботи за календарний рік) інформації, яка стосується відшкодування завданої внаслідок надзвичайних ситуацій шкоди – майнової та моральної.

Підкреслимо, що при здійсненні такої діяльності і формуванні відповідної статистичної інформаційної бази даних (яку доцільно зробити цілком електронною, доступною для широкої громадськості та забезпеченою швидкими і зрозумілими алгоритмами пошуку і систематизації інформації) важливо не лише визначати первинні дані – обсяги відшкодування, наданого постраждалим особам (в тому числі і державі), але здійснювати чітку диференціацію низки ключових аспектів, здійснюючи аналіз та розмежовуючи:

1) джерела відшкодування шкоди та особи, на яких покладено такий обов'язок в силу положень чинного законодавства (держава як така, органи державної влади, органи місцевого самоврядування – за рахунок державного та місцевого бюджетів; юридичні особи та/або фізичні особи, винні у завданні шкоди внаслідок надзвичайної ситуації – за рахунок власних коштів у певних межах і обсягах; або ж відшкодуванні зі змішаних джерел, коли

шкода відшкодовується одночасно кількома із вказаних суб'єктів в рамках відповідальності кожного з них);

2) правові механізми, в межах яких здійснювалось таке відшкодування крізь призму зазначення інформації щодо характеру та рівня надзвичайної ситуації, місця та причин її виникнення, території поширення, розміру завданих нею збитків, зв'язку з господарською або іншою діяльністю людини, проведених заходів з ліквідації її наслідків тощо. Оскільки саме такі дані, належним чином зібрані та проаналізовані, дозволять дати відповідь на головне запитання, яке ми окреслили у світлі цього дисертаційного дослідження для встановлення порядку відшкодування завданої надзвичайною ситуацією шкоди – чи перебувала така надзвичайна ситуація та завдана нею шкода у причинно-наслідковому зв'язку з діями певних осіб та, за відсутності досліджених виняткових ситуацій, чи винні ці особи у спричиненні такої ситуації. Виходячи з цього, доцільно виокремлювати детально розглянуті вище правові механізми:

а) публічно-правовий (коли шкода відшкодовується державою як особою публічного права при реалізації нею функцій цивільного захисту згідно з положеннями цієї галузі законодавства, екологічного, природоресурсного, лісового, адміністративного, атомного та ін.);

б) та цивільно-правовий (відшкодування здійснюється в рамках деліктних зобов'язальних правовідносин як державою, так і будь-якою іншою особою серед визначених нами вище за наявності підстав та умов притягнення до цивільно-правової відповідальності, враховуючи особливі склади правопорушень – відповідальність за шкоду, завдану об'єктом підвищеної небезпеки та внаслідок неналежного здійснення своїх повноважень відповідними органами державної влади, місцевого самоврядування, їх посадових та службових осіб);

3) окремо визначати і розміри відшкодування, спрямовані на компенсацію шкоди, завданої у зв'язку з ліквідацією наслідків надзвичайних ситуацій постраждалим особам, випадки здійснення такого відшкодування та

зобов'язаних осіб, зокрема, у світлі розглянутої нами вище проблеми щодо невизначеності на законодавчому рівні цих питань.

Вважаємо, що здійснення такого аналізу та ведення на постійній основі статистики щодо розмірів та джерел відшкодування шкоди, завданої внаслідок надзвичайних ситуацій (що особливо необхідно при надзвичайних ситуаціях техногенного характеру) ДСНС України дозволить, у тому числі, в комплексі з іншими заходами, виконати одне з ключових завдань, визначених у Загальнодержавній цільовій програмі захисту населення і територій від надзвичайних ситуацій техногенного та природного характеру на 2013-2017 роки, затвердженій Законом України від 07 червня 2012 року № 4909-VI, а саме: підвищити ефективність використання коштів, які спрямовуються на здійснення заходів щодо захисту населення і територій від надзвичайних ситуацій [128]. Безумовно, виконання цього ж завдання залишиться одним з пріоритетних і при формуванні Загальнодержавної цільової програми на наступні роки, а тому актуальність нашої пропозиції незмінна з роками.

Оскільки зібрана та класифікована відповідним чином інформація, пов'язана із конкретними розмірами, джерелами та суб'єктами відшкодування шкоди, завданої внаслідок надзвичайних ситуацій, дозволить оптимізувати витрати державного та місцевих бюджетів у цій сфері, спростить визначення найбільш небезпечних за масштабами наслідків сфер господарської діяльності як загалом, так і щодо конкретних підприємств у різних регіонах держави, надасть можливість розробити деталізовані рекомендації (керівництва) щодо механізму встановлення розмірів завданої надзвичайною ситуацією шкоди та порядку її відшкодування. Така діяльність буде логічним продовженням виконання ДСНС України функцій щодо організації збору, узагальнення, первинного обліку і аналізу інформації про загрозу або виникнення надзвичайних ситуацій на території держави та за її межами у безперервному режимі.

Крім цього, на основі отриманої інформації можуть готуватись висновки щодо особливостей відшкодування шкоди, завданої різними видами надзвичайних ситуацій, а також розмежовуватись підстави та умови виникнення відповідних деліктних зобов'язань, що найбільше значення має саме при ліквідації наслідків та компенсації шкоди, спричиненої і завданої внаслідок надзвичайних ситуацій техногенного характеру. Такі висновки в частині аргументації та базових підходів можуть використовуватись і в процесі правозастосування та як покрокові інструкції у практичній діяльності суб'єктів забезпечення цивільного захисту в поєднанні із положеннями Класифікаційних ознак надзвичайних ситуацій при подальшому визначенні джерел та обсягів відшкодування завданої шкоди.

У зв'язку з викладеним пропонуємо змінити пп. 73 п. 4 Положення про Державну службу України з надзвичайних ситуацій, затвердженого Постановою КМУ від 16 грудня 2015 року № 1052 і викласти у такій редакції:

«4. ДСНС відповідно до покладених на неї завдань:

73) здійснює збір та обробку статистичної інформації щодо розмірів та джерел відшкодування шкоди, завданої внаслідок надзвичайних ситуацій, організовує та забезпечує діяльність відповідної електронної бази даних, використовує цю інформацію для підготовки практичних рекомендацій та висновків з питань, що належать до її компетенції».

Відповідно чинний пп. 73 цього Положення, який вказує на те, що ДСНС України здійснює інші повноваження, визначені законом, стане пп. 74.

Торкаючись далі питання щодо відшкодування шкоди, правомірно завданої при ліквідації надзвичайної ситуації техногенного характеру, зазначимо, що судова практика йде шляхом виключення будь-якої компенсації постраждалим особам завданої ним шкоди аварійно-рятувальними службами та іншими силами цивільного захисту при здійсненні останніми покладених на них відповідних повноважень. При

цьому мають місце досить дискусійні позиції українських судів стосовно тлумачення і застосування відповідних законодавчих норм.

Так, суди посиляються на правові положення у різних актах законодавства (залежно від того, які норми діяли на момент існування відповідних правовідносин), що звільняють аварійно-рятувальні служби від обов'язку відшкодовувати матеріальні збитки, пов'язані з пошкодженням необхідними функціональними діями під час ліквідації надзвичайної ситуації майна, яке знаходиться на об'єктах і територіях, де безпосередньо проводяться аварійно-рятувальні роботи, навіть тоді, коли надзвичайна ситуація як така фактично та юридично не мала місця. До прикладу, Октябрський районний суд міста Полтави при розгляді справи № 2-6254/11 у рішенні від 2 березня 2012 року послався на ч. 5 ст. 20 Закону України «Про аварійно-рятувальні служби» (акт втратив чинність), яка, на думку суду, звільняла аварійно-рятувальні служби, поруч із іншими та більш вагомими аргументами, від обов'язку щодо відшкодування шкоди, нібито завданої автомобілеві при витягуванні його з траншеї [176]. Очевидно, що така подія не відповідає критеріям, що висувались чинними на той час Класифікаційними ознаками надзвичайних ситуацій, затвердженими наказом Міністерства України з питань надзвичайних ситуацій та у справах захисту населення від наслідків Чорнобильської катастрофи від 22 квітня 2003 року № 119 [131], оскільки не було досягнуто порогового значення показника жодної з ознак, які конституювали б факт виникнення надзвичайної ситуації техногенного характеру. У світлі цього вважаємо за потрібне наголосити на правильному тлумаченні та застосуванні відповідних положень, які закріплені вже у чинному законодавстві, зокрема у ч. 7 ст. 79 КЦЗ України щодо відсутності у органів управління та сил цивільного захисту обов'язку відшкодувати завдану ними шкоду при ліквідації надзвичайної ситуації; та враховувати вимоги нині діючих Класифікаційних ознак надзвичайних ситуацій при встановленні факту наявності або відсутності надзвичайної

ситуації техногенного характеру як комплексного наслідку певної конкретно визначеної небезпечної події.

Пов'язаною за характером розглянутих питань, але більш серйозною за наслідками застосування вже іншого неоднозначного підходу до застосування законодавства є справа № 528/894/15-ц, яку слід розглядати крізь призму судових рішень суду першої інстанції – Гребінківського районного суду Полтавської області від 13 квітня 2016 року [172]; та суду апеляційної інстанції – Апеляційного суду Полтавської області від 28 вересня 2016 року [169] з урахуванням того, що остаточного слова у справі досі не сказано – ухвалою Вищого спеціалізованого суду України з розгляду цивільних та кримінальних справ від 24 листопада 2016 року постановлено відкрити касаційне провадження у справі та витребувати цивільну справу у суду першої інстанції, а також надіслати копії касаційної скарги та додані до неї матеріали особам, які беруть участь у справі, роз'яснивши їх право подати заперечення на касаційну скаргу до 23 січня 2017 року [197]. Згідно з обставинами справи внаслідок дорожньо-транспортної пригоди, яка сталася з вини водія – співробітника Головного управління ДСНС України в м. Києві (що було встановлено у постанові Солом'янського районного суду м. Києва від 28 травня 2012 року) іншому автомобілеві було завдано шкоди, матеріальний розмір якої, відповідно до Звіту про оцінку, склав дещо більше 25 тисяч гривень. При цьому позивачем виступає не водій вказаного транспортного засобу, якому було завдано шкоди, а страхова компанія, що звернулась із позовом про відшкодування в порядку регресу витрат, пов'язаних з виплатою страхового відшкодування вказаному водію – власнику постраждалого автомобіля.

Ключовим в аналізованій справі є підстава, на основі якої судом першої та апеляційної інстанцій було відмовлено позивачеві у задоволенні позову. Так, судом першої інстанції було встановлено, що відповідач є співробітником Головного управління ДСНС України в м. Києві, на балансі якого знаходиться і автомобіль. Відповідно до матеріалів справи (в тому

числі п. 13 витягу з добового зведення до оперативно-координаційного центру Головного управління ДСНС України у м. Києві щодо факту прийняття заяви про пожежу) також доведено, що відповідач у справі їхав за сигналом «ТРИВОГА» на пожежній автоцистерні на ліквідацію надзвичайної ситуації, яка мала місце, на думку суду, у зв'язку з наявністю вказаної пожежі. Підкреслимо знову, що аргументів або доказів у рішенні суду щодо того, що вказана пожежа дійсно характеризувалась досягненням порогового значення показника ознаки, наявність якої свідчила б про те, що внаслідок цієї небезпечної події виникла обстановка надзвичайної ситуації, не було наведено. Факт надзвичайної ситуації просто констатується судом лише виходячи з факту виникнення пожежі, чого згідно з вимогами чинного законодавства не достатньо.

Далі на основі цієї інформації суд посиляється на положення згадуваної вище ч. 7 ст. 79 КЦЗ України, згідно з якою матеріальні збитки, завдані внаслідок пошкодження майна під час проведення аварійно-рятувальних та інших невідкладних робіт з ліквідації наслідків надзвичайної ситуації, органами управління та силами цивільного захисту не відшкодовуються. На противагу цьому зазначимо, що дорожньо-транспортна пригода відбулась 1 травня 2012 року, у той час як КЦЗ України було прийнято 2 жовтня 2012 року, а набрав він чинності лише 21 листопада 2012 року. Попри це суд першої інстанції далі посиляється також на положення п. 3 та п. 22 ч. 1 ст. 2 КЦЗ України (які містять дефініції аварійно-рятувальних та інших невідкладних робіт, а також поняття ліквідації наслідків надзвичайної ситуації) та п. 24 ч. 1 цієї ж ст. 2 КЦЗ України, яка окреслює поняття уже самої надзвичайної ситуації (знову ж не здійснюючи кваліфікацію обстановки, що виникла внаслідок надзвичайної події як надзвичайну ситуацію техногенного характеру і не наводячи жодних рішень компетентних органів державної влади щодо кваліфікації її як такої). Виходячи з усього наведеного, судом першої інстанції резюмується, що, враховуючи те, що відповідач перебував у трудових відносинах з Головним управлінням

ДСНС України у м. Києві, керував автомобілем, який перебував у Головного управління ДСНС України у м. Києві на балансі, що не заперечується жодним з учасників процесу згідно з наданими ними письмовими доказами, та вчинив ДТП під час виконання аварійно-рятувальних робіт, суд приходить до висновку про необхідність відмовити у задоволенні вимог позивача у повному обсязі.

Апеляційний суд Полтавської області натомість встановив, що «визначаючи норми закону, які звільняють відповідачів від відповідальності за завдані збитки та відповідно підлягають застосуванню при розгляді справи, суд першої інстанції не взяв до уваги положення ч. 3 ст. 5 ЦК України (*якщо цивільні відносини виникли раніше і регулювалися актом цивільного законодавства, який втратив чинність, новий акт цивільного законодавства застосовується до прав та обов'язків, що виникли з моменту набрання ним чинності*) та застосував норму закону, яка на момент ДТП не діяла». Попри це, суд зазначив, що згідно з ч. 1 ст. 308 ЦПК України апеляційний суд відхиляє апеляційну скаргу і залишає рішення без змін, якщо визнає, що суд першої інстанції ухвалив рішення з додержанням норм матеріального та процесуального права, але не може бути скасоване правильне по суті і справедливе рішення суду з одних лише формальних міркувань. Тому, «дивлячись на правильність висновків місцевого суду щодо наявності підстав для відмови у задоволенні позову», колегія суддів суду апеляційної інстанції «вважає за можливе залишити рішення суду без змін, навівши відповідні мотиви та зазначивши норму закону, яка підлягала застосуванню».

До таких норм Апеляційний суд Полтавської області відніс ч. 7 та ч. 8 ст. 34 Закону України «Про пожежну безпеку» в редакції, що діяла на момент ДТП, згідно з якими матеріальні збитки, пов'язані з пошкодженням майна під час гасіння пожежі, пожежна охорона не відшкодовує, а порядок організації гасіння пожежі та залучення до цього пожежних підрозділів незалежно від їх відомчого підпорядкування встановлюється Міністерством України з питань

надзвичайних ситуацій та у справах захисту населення від наслідків Чорнобильської катастрофи. Далі суд підсумовує, що «виходячи з обставин справи та наведених положень закону, зважаючи на те, що організаційні заходи по гасінню пожеж включають у себе виїзд і переміщення сил оперативно-рятувальних підрозділів до місця надзвичайної ситуації (*вочевидь посилаючись, але не вказуючи конкретно, на п. 4.1.1. Статуту дій у надзвичайних ситуаціях органів управління та підрозділів Оперативно-рятувальної служби цивільного захисту, затвердженого наказом Міністерства надзвичайних ситуацій України від 13 березня 2012 року № 575, який також набрав чинності вже після ДТП – 16 липня 2012 року [143], хоча в частині цього положення і є аналогічним за змістом, але не вжитим судом формулюванням до положення п. 19 Тимчасового Статуту дій у надзвичайних ситуаціях (Частина II), затвердженого наказом цього ж Міністерства від 7 лютого 2008 року № 96 [119] – А.М.*), матеріали справи містять достатні докази, які вказують, що ДТП сталася під час руху автомобіля до місця пожежі, тобто завдана шкода пов'язана з гасінням пожежі, підстав для стягнення, в порядку регресу, суми завданих матеріальних збитків не вбачається.

Аналізуючи розглянуті судові рішення, висновки, що у них містяться, та спираючись на попередньо досліджений нами теоретичний і законодавчий базис їх прийняття, вважаємо за необхідне висловити такі зауваження та власні міркування. По-перше, судам та інших правозастосовчим органам слід здійснювати належну кваліфікацію певної обстановки як надзвичайної ситуації, однозначно розмежовувати небезпечні події та надзвичайні ситуації, що виникли або не виникли внаслідок них та, відповідно, застосовувати належні норми права залежно від того, чи має місце надзвичайна ситуація, чи лише небезпечна подія (та ж пожежа), яка за своїми ознаками не досягає порогового значення, що конституює наявність надзвичайної ситуації. Оскільки лише за наявності надзвичайної ситуації можна застосовувати як положення ч. 7 ст. 79 КЦЗ України щодо звільнення

органів управління та сил цивільного захисту від відшкодування матеріальних збитків, завданих внаслідок пошкодження майна під час проведення аварійно-рятувальних та інших невідкладних робіт з ліквідації наслідків надзвичайної ситуації; так і положення підзаконних нормативно-правових актів, зокрема, норму п. 4.1.1. Статуту дій у надзвичайних ситуаціях органів управління та підрозділів оперативно-рятувальної служби цивільного захисту, згідно з якою організація проведення аварійно-рятувальних та інших невідкладних робіт при ліквідації надзвичайних ситуацій включає в себе виїзд і переміщення сил до місця виклику (надзвичайної ситуації). Виходячи з цього, у кожному конкретному випадку суду (або іншому компетентному органу державної влади, до якого звернулись постраждалі особи з вимогою відшкодування завданої шкоди) слід з'ясовувати, чи спричинила певна небезпечна подія настання надзвичайної ситуації (особливо техногенного характеру), і лише тоді застосовувати правові норми, які звільняють сили цивільного захисту або органи управління від відповідальності за відшкодування правомірної завданої ними шкоди. Також важливо утримуватись у судових рішеннях від необґрунтованого використання термінів «надзвичайна ситуація», «надзвичайна подія» та подібних до них щодо будь-якої небезпечної події, незалежно від її наслідків та нормативно-правового регулювання правового режиму останніх.

По-друге, звертаючись уже до змісту та виправданості (з огляду на принципи і завдання цивільного захисту, засадничі положення цивільного законодавства) норм з приводу звільнення органів управління та сил цивільного захисту від обов'язку з відшкодування завданої ними шкоди при ліквідації надзвичайних ситуацій, зауважимо таке. Вище ми стверджували, що недоцільно покладати обов'язок з відшкодування шкоди, завданої внаслідок правомірних дій при ліквідації наслідків надзвичайних ситуацій, виключно на винних у її створенні осіб, а за їх відсутності (тобто за відсутності відповідного деліктного зобов'язання) – не відшкодування такої

шкоди взагалі. У світлі цього нами було запропоновано запровадити на законодавчому рівні обґрунтований баланс між покладенням відповідного обов'язку на винних осіб та на державу, узгодивши положення ч. 7 ст. 79 КЦЗ України та ч. 8 цієї ж статті КЦЗ України, яка передбачає, що відшкодування шкоди, заподіяної під час проведення аварійно-рятувальних та інших невідкладних робіт, здійснюється відповідно до глави 17 цього Кодексу. Нагадаємо, що вимога щодо здійснення такого відшкодування не властива виключно КЦЗ України, а зустрічається (хоча і лише в бланкетному вигляді) також у ч. 1 ст. 25 Закону України «Про правовий режим надзвичайного стану», де вказується, що особам, які постраждали від надзвичайних ситуацій, в тому числі при проведенні аварійно-рятувальних робіт, відшкодовуються заподіяні матеріальні збитки та надається інша необхідна допомога на умовах і в порядку, встановленому законом.

Корисним у світлі заповнення існуючої прогалини може стати цивільно-правовий інститут відшкодування шкоди, завданої у стані крайньої необхідності (раніше ми уже доводили причини змістовної подібності правовідносин, що виникають у цьому випадку із тими, що мають місце при ліквідації шкоди, завданої внаслідок надзвичайних ситуацій). Згідно з ч. 1 ст. 1171 ЦК України шкода, завдана особі у зв'язку із вчиненням дій, спрямованих на усунення небезпеки, що загрожувала цивільним правам чи інтересам іншої фізичної або юридичної особи, якщо цю небезпеку за даних умов не можна було усунути іншими засобами (крайня необхідність), відшкодовується особою, яка її завдала. Особа, яка відшкодувала шкоду, має право пред'явити зворотну вимогу до особи, в інтересах якої вона діяла.

Важливою є саме вказівка на факт завдання шкоди особі у зв'язку із вчиненням дій по усуненню небезпеки для іншої особи, що нерідко має місце при проведенні аварійно-рятувальних робіт у зв'язку з надзвичайною ситуацією техногенного характеру. Якщо шкода завдана особі, життя або майно якої рятується, цілком виправданим є нездійснення відшкодування завданих їй при цьому збитків, але у випадку, коли шкода завдається особі з

метою усунення небезпеки, яка загрожує правам чи інтересам іншої особи за умов крайньої необхідності, в тому числі при ліквідації наслідків надзвичайної ситуації техногенного характеру, у такому випадку, виходячи зі змісту відповідних положень цивільного законодавства, шкода повинна бути відшкодована із правом особи, яка відшкодувала таку шкоду (у нашому випадку – держава в особі компетентних органів управління у сфері цивільного захисту) пред'явити зворотну вимогу до особи, в інтересах якої вона діяла. Як вказує О.А. Волков, у цьому випадку зобов'язання відшкодування шкоди виникають між потерпілою особою та особою, в інтересах якої вчинялися дії в стані крайньої необхідності. Тоді перша з них буде кредитором, а друга – боржником [16, с. 165], з урахуванням того, що слід виокремлювати і третю особу – заподіювача шкоди [17, с. 183] (у нашому випадку – аварійно-рятувальні служби та інші сили цивільного захисту). Лов'як О. навіть стверджує, що з погляду справедливого розподілу збитків, що виникли за крайньої необхідності, суд не може, а повинен покласти обов'язок відшкодування шкоди на особу, в інтересах якої діяв спричинювач шкоди [78, с. 27].

При цьому, на нашу думку, також слід розмежувати на законодавчому рівні шкоду, завдану внаслідок ліквідації надзвичайної ситуації *безпосередньо* при здійсненні відповідних аварійно-рятувальних робіт (тобто шкода завдається уже постраждалим матеріальним об'єктам задля недопущення ще більших руйнувань, врятування життя людей та ін.) та шкоду, яка завдається особам та їх майну, які не пов'язані жодним чином із такими роботами (у досліджуваних судових рішеннях саме така шкода була завдана автомобілеві «сторонньої» до надзвичайної ситуації (пожежі) особи). У першому випадку повною мірою будуть застосовними виведені нами вище правила щодо відшкодування шкоди, завданої при ліквідації надзвичайних ситуацій, у другому ж, на наше переконання, мова не повинна йти про завдання саме такої шкоди, незважаючи на те, що виїзд та прибуття до місця події входить до числа організаційних дій при ліквідації наслідків

надзвичайної ситуації. Оскільки стороння особа, яка у такому випадку зазнає майнової та моральної шкоди, жодним чином не перебуває у тих правовідносинах із аварійно-рятувальними службами, що особа, яка постраждала безпосередньо від надзвичайної ситуації. У сторонньої особи відсутній законний інтерес, пов'язаний із оперативною та ефективною діяльністю сил цивільного захисту та будь-яке зобов'язання перед постраждалою від надзвичайної ситуації особою. Тому несправедливо вважати завдану такій сторонній особі шкоду як таку, що завдана при ліквідації наслідків надзвичайної ситуації та засновуватись виключно на страховому відшкодуванні завданих їй збитків, відмовляючи у регресному позові відповідної страхової компанії – оскільки, на нашу думку, матимуть місце усі підстави для повного відшкодування такої шкоди сторонній особі.

Вважаємо, що вирішення цих питань слід закріпити нормативно у положеннях КЦЗ України як акті спеціального законодавства, що у главі 17 врегульовує ключові аспекти здійснення відшкодування матеріальних збитків та надання допомоги постраждалим внаслідок надзвичайної ситуації. На противагу ст. 85 КЦЗ України, яка містить бланкетну норму, що передбачає відшкодування матеріальних збитків постраждалим внаслідок надзвичайних ситуацій у порядку, визначеному іншим законом (яким в контексті деліктних зобов'язань нами визначено ЦК України та запропоновано доповнення цього Кодексу відповідною нормою), шкода, завдана внаслідок правомірних дій при ліквідації наслідків надзвичайної ситуації у світлі її зовсім іншої правової природи, повинна відшкодовуватись на основі положень єдиного та цілісного законодавчого акта з питань цивільного захисту – КЦЗ України. Такий підхід цілком узгоджується і з підходами, закріпленими у ЦК України: згідно з ч. 4 ст. 1166 останнього шкода, завдана правомірними діями, відшкодовується у випадках, встановлених цим Кодексом та іншим законом.

Таким чином, пропонуємо доповнити КЦЗ України ст. 85¹ такого змісту, що усуне неузгодженість між ч. 7 та ч. 8 ст. 79 цього ж Кодексу та

заповнить наявну прогалину у правовому регулюванні цього важливого питання:

«Стаття 85¹. Відшкодування матеріальних збитків постраждалим внаслідок проведення робіт з ліквідації надзвичайної ситуації

1. Відшкодування матеріальних збитків постраждалим внаслідок проведення робіт з ліквідації надзвичайної ситуації здійснюється за правилами, встановленими Цивільним кодексом України для відшкодування шкоди, завданої у стані крайньої необхідності.

2. Матеріальні збитки, завдані особі внаслідок проведення робіт з ліквідації надзвичайної ситуації в її інтересах, не відшкодовуються.

3. Матеріальні збитки, завдані особам внаслідок проведення робіт з ліквідації надзвичайної ситуації, права чи інтереси яких не постраждали від самої надзвичайної ситуації або не пов'язані із завданням шкоди у стані крайньої необхідності, відшкодовуються на загальних засадах, встановлених законом».

Виходячи з цього, слід внести зміни і до ч. 7 ст. 79 КЦЗ України (що також узгодить її із наступною ч. 8 цієї ж статті), виклавши її у такій редакції:

«7. Матеріальні збитки, завдані внаслідок пошкодження майна під час проведення аварійно-рятувальних та інших невідкладних робіт з ліквідації наслідків надзвичайної ситуації, органами управління та силами цивільного захисту не відшкодовуються, окрім випадків, передбачених цим Кодексом та законом».

Наступна важлива особливість відшкодування шкоди, завданої внаслідок надзвичайної ситуації техногенного характеру, полягає у формі та порядку встановлення факту наявності причинно-наслідкового зв'язку між виникненням такої ситуації та діями конкретних осіб. Оскільки попри те, що сам причинно-наслідковий зв'язок є базисною умовою для виникнення деліктних зобов'язань з відшкодування шкоди, завданої внаслідок будь-яких

надзвичайних ситуацій, в аспекті тих з них, що носять техногенний характер, слід зробити ряд уточнень.

Ця обставина при розгляді у суді не має носити вирішального значення, а досліджуватись у сукупності з іншими умовами виникнення деліктного зобов'язання (зокрема, з причинно-наслідковим зв'язком) та впливати лише на розмір відшкодування у встановлених законом випадках. Крім цього, суди повинні керуватись загальною презумпцією вини, закріпленою у ч. 2 ст. 1166 ЦК України, згідно з якою особа, яка завдала шкоди, звільняється від її відшкодування, якщо вона доведе, що шкоди завдано не з її вини. Ця презумпція застосовується і у випадку покладення на відповідні органи державної влади чи органи місцевого самоврядування обов'язку щодо забезпечення техногенної, пожежної безпеки, радіаційного, хімічного, біологічного захисту тощо.

З огляду на сказане, у судовій практиці зустрічаються як випадки, що узгоджуються із чинним законодавством та нашими висновками і пропозиціями до його вдосконалення, визнаючи необхідність доведення уповноваженими органами та особами факту відсутності їхньої вини у заподіянні надзвичайною ситуацією шкоди, та, що важливіше, факту відсутності між цією шкодою та їх діями причинно-наслідкового зв'язку; так і випадки, що йдуть всупереч цим позиціям.

Наприклад, у мотивувальній частині рішення Подільського районного суду м. Києва від 24 січня 2012 року у справі № 2-5373/11 зазначається, що «позивачем не надано доказів прийняття відповідачем (комунальним підприємством, діяльність якого пов'язана із ремонтом та утриманням автомобільних шляхів та споруд на них – А.М.) неправомірних рішень або вчинення ним неправомірних дій чи допущення бездіяльності, що призвело до провалу дорожнього полотна (яке було визнано надзвичайною ситуацією техногенного характеру місцевого рівня на основі протоколу постійної комісії з питань техногенно-екологічної безпеки та надзвичайних ситуацій Київської міської державної адміністрації – А.М.) та завдання позивачу

матеріальної і моральної шкоди, а також доказів вини відповідача в їх завданні, суд не вбачає підстав для задоволення вимог позивача» [178]. Крім того, що такі правові висновки суперечать наведеним вище засадничим положенням цивільного законодавства (зокрема ч. 2 ст. 1166 ЦК України), ними ігнорується факт наявності надзвичайної ситуації, яка залишається на другому плані, оскільки на перший суд виносить дорожньо-транспортну пригоду, посилаючись на ст.ст. 9, 14 та 24 Закону України «Про дорожній рух» [123], згідно з якими учасники дорожнього руху мають право на відшкодування збитків, завданих внаслідок невідповідності стану автомобільних доріг вимогам безпеки руху, але з урахуванням того, що власники доріг та вулиць, керівні працівники дорожньо-експлуатаційних організацій несуть відповідальність, лише якщо дорожньо-транспортна пригода сталася з їх вини.

Зауважимо втім, що і за відсутності надзвичайної ситуації таке положення не може бути застосовним по відношенню до комунальних підприємств, які підпорядковані та підзвітні органам місцевого самоврядування, засновані на власності відповідної територіальної громади та несуть відповідальність як такі за завдану їх незаконними діями або бездіяльністю шкоду фізичній або юридичній особі незалежно від вини самого підприємства, його посадових чи службових осіб (ст. 1173 ЦК України). Більше того, за своєю правовою конструкцією цитована норма, на нашу думку, стосується особистої (зокрема, кримінальної, що підкреслюється у тексті ключової ч. 4 ст. 24 цього Закону) відповідальності власників доріг та вулиць (якщо це приватні фізичні або юридичні особи) та керівних працівників дорожньо-експлуатаційних організацій (у цьому разі вже включно з керівниками комунальних підприємств), а не цивільної відповідальності за завдану шкоду відповідної інституції, зокрема, органів державної влади чи органів місцевого самоврядування, яка настає та функціонує на зовсім інших правових засадах. При цьому суд жодним чином не звернув увагу на те, чи мав місце причинно-наслідковий зв'язок між

надзвичайною ситуацією техногенного характеру, завданою нею шкодою та діями відповідного комунального підприємства.

Отже, у порядку встановлення наявності чи відсутності обов'язку з відшкодування шкоди, завданої внаслідок надзвичайної ситуації техногенного характеру у зв'язку з неправомірними діями (в тому числі рішеннями) або неправомірною бездіяльністю органів державної влади, органів місцевого самоврядування, їх посадових та службових осіб, потрібно: 1) встановлювати факт вчинення таких дій чи бездіяльності відповідно до положень галузевого законодавства, яке закріплює вимоги у певній галузі (забезпечення техногенної чи пожежної безпеки, радіаційного захисту тощо), а отже, і визначати «сферу відповідальності» такої особи, але вирішувати питання щодо механізму покладення на таку особу обов'язку з відшкодування завданої надзвичайною ситуацією шкоди або звільнення її від такого обов'язку згідно з відповідними нормами ЦК України та КЦЗ України, а не галузевого законодавства, оскільки саме вказані кодифіковані акти регулюють аспекти відповідальності та низку інших важливих питань щодо правового режиму надзвичайної ситуації; 2) у зв'язку з цим та викладеним нами вище вважаємо доведеним, що встановлення того, чи мала місце вина вказаних суб'єктів при завданні шкоди внаслідок спричинення обстановки надзвичайної ситуації, не повинно бути основним і першочерговим завданням суду. Натомість найважливіше встановити, чи перебувала така шкода у причинно-наслідковому зв'язку з діями або бездіяльністю цих органів чи осіб.

Так, при повторному розгляді розглянутої вище судової справи у зв'язку з ухвалою Вищого спеціалізованого суду України з розгляду цивільних і кримінальних справ від 18 травня 2012 року у цій ж справі № 2-5373/11, згідно з якою вказане рішення Подільського районного суду м. Києва від 24 січня 2012 року, а також ухвала Апеляційного суду м. Києва від 21 березня 2012 року були скасовані, а справу направлено на новий розгляд до суду першої інстанції, частина з наведених нами міркувань була врахована

судом. Зокрема, у новому рішенні Подільського районного суду м. Києва від 15 лютого 2013 року вже у справі № 2607/9072/12 [177] зазначається, що «судом не можуть бути враховані посилення представника відповідача на Закон України «Про захист населення і територій від надзвичайних ситуацій техногенного та природного характеру», оскільки він не містить застережень щодо перекладання на державу відповідальності по відшкодуванню збитків користувачам вулиць і доріг міст та інших населених пунктів, що виникли через їх незадовільний стан», що ілюструє зроблені нами вище висновки щодо взаємодії галузевого законодавства при визначенні «сфери відповідальності» і встановленні факту вчинення правопорушення та цивільного законодавства і законодавства щодо цивільного захисту при використанні закріпленого ними механізму здійснення такого відшкодування. Також у новому рішенні вже цілком слушно резюмується, що оскільки відповідач не довів відсутності своєї вини, саме він повинен відшкодувати заподіяну шкоду.

На наявності причинно-наслідкового зв'язку між шкодою, завданою внаслідок надзвичайної ситуації, та діями відповідача – Міністерства оборони України, із залученням третьої особи – Лозівської міської ради Харківської області, наголошується у рішенні Лозівського міськрайонного суду Харківської області від 6 серпня 2012 року у справі № 2025/2-1275/11 [174]. Судом було встановлено, що «на території Арсеналу військової частини № А 0829 в місті Лозова Харківської області склались надзвичайні події, а саме: потужні вибухи збройних складів, артилерійських снарядів, викид в атмосферне повітря шкідливих для здоров'я речовин», які відповідно до вимог згадуваної нами вище Постанови КМУ «Про порядок класифікації надзвичайних ситуацій техногенного та природного характеру за їх рівнями» від 24 березня 2004 року № 368 та Державного класифікатора надзвичайних ситуацій ДК 019-2001 [38] *(які вже втратили чинність та замінені новими підзаконними нормативно-правовими актами – А.М.)* та рішенням комісії з питань техногенно-екологічної безпеки та надзвичайних ситуацій

Харківської обласної державної адміністрації класифіковані як *(надзвичайна – А.М.)* ситуація *(техногенного характеру – А.М.)* державного рівня.

Далі у рішенні суд звертає увагу на доводи позивача щодо завданої йому майнової та моральної шкоди і резюмує, що позивач вважає, що в даному випадку присутній причинно-наслідковий зв'язок між надзвичайною подією та хворобою позивача (з чим суд далі не погодився, оскільки вважав, що хвороби, якими страждає позивач, мають хронічний характер, крім того, на лікуванні він знаходився майже через рік після виникнення надзвичайної ситуації), пошкодженням майна, і моральними стражданнями, які він пережив внаслідок вище описуваної події, з чим суд погодився, але лише в частині відшкодування майнової шкоди.

На нашу думку, суд необґрунтовано залишив поза увагою посилення позивача на завдану йому моральну шкоду. Оскільки в цьому випадку він повністю вирішив питання щодо присудження позивачеві відшкодування моральної шкоди виключно на основі заяв щодо спричиненої надзвичайною ситуацією хвороби, але не врахував інших душевних страждань позивача, зокрема, у зв'язку з пошкодженням майна тощо. З іншого боку, важливо підкреслити факт недослідження судом наявності вини відповідача у заподіянні шкоди позивачеві. У світлі цього ЦК України у ч. 1 ст. 1167 передбачає, за загальним правилом, лише винну відповідальність за завдання моральної шкоди, але одразу у п. 1 ч. 2 цієї ж ст. 1167 передбачає важливий з огляду на обставини аналізованої справи виняток: моральна шкода відшкодовується незалежно від вини органу державної влади, органу влади Автономної Республіки Крим, органу місцевого самоврядування, фізичної або юридичної особи, яка її завдала, якщо шкоди завдано каліцтвом, іншим ушкодженням здоров'я або смертю фізичної особи внаслідок дії джерела підвищеної небезпеки. Вважаємо, що у зв'язку з цим питання відшкодування моральної шкоди повинно було отримати більш детальне пояснення у рішенні суду, оскільки, аналізуючи його зміст, доводиться самотійно виводити кілька важливих аспектів у судовій позиції. У світлі цього цікавою

є позиція О.А. Міхно, яка пропонує через інститут обов'язкового страхування цивільно-правової відповідальності звільняти невинного завдавача шкоди від обов'язку компенсувати моральну шкоду, оскільки в аспекті компенсації моральної шкоди цивільне право, на думку вченої, має і карально-превентивну функції (оскільки якщо майнової шкоди не завдано, то відновлювальна функція цивільного права не є основною). А мірою відповідальності, з чим ми погоджуємось, є не лише ступінь емоційних переживань постраждалої особи, а ступінь винності завдавача шкоди. У випадку, якщо завдання шкоди об'єктом підвищеної небезпеки було випадковим, тоді можливо покласти на завдавача, за умови відсутності вказаного страхування, і обов'язок з відшкодування моральної шкоди, але розмір компенсації повинен бути зведений до мінімуму і обмежуватись компенсаційними збитками в першу чергу, а не штрафними [86, с. 84]. Вважаємо таку позицію застосовною і по відношенню до досліджуваного нами інституту та зобов'язати відшкодовувати осіб, що здійснюють експлуатацію об'єктів підвищеної небезпеки, завдану ними безвинно моральну шкоду в межах спричиненої обстановки надзвичайної ситуації на принципі мінімальної компенсації.

Суд також підсумував, що надзвичайна ситуація виникла саме через діяльність, пов'язану зі зберіганням вибухонебезпечних предметів та речовин на території військової частини А-0829 (*очевидно, визнавши її не непереборною силою, а випадком – А.М.*), а право власності на такого виду об'єкт підвищеної небезпеки належить державі Україні в особі Міністерства оборони України, яке повинно відшкодувати спричинену матеріальну шкоду. Крім цього, потрібно підкреслити і звернення суду до положень Порядку класифікації надзвичайних ситуацій за їх рівнями, яким передбачається, що експертний висновок про рівень надзвичайної ситуації готується ДСНС України за дорученням КМУ і є підставою для здійснення інших заходів щодо реагування на надзвичайну ситуацію відповідно до законодавства (абз. 1 та 5 п. 11 цього Порядку).

Важливість правильного встановлення причинно-наслідкового зв'язку і окремо вини завдавачів шкоди (при відшкодуванні моральної шкоди, завданої у зв'язку з експлуатацією об'єкта підвищеної небезпеки, що спричинило обстановку надзвичайної ситуації) впливає також зі змісту низки інших судових рішень, зокрема, з рішення Шевченківського районного суду м. Львова від 30 грудня 2013 року у справі № 2-71/11 (щодо відшкодування майнової та моральної шкоди, заподіяної внаслідок вибуху газу) [184], з рішення Обухівського районного суду Київської області від 17 листопада 2016 року у справі № 372/4399/15-ц (щодо відшкодування моральної шкоди, спричиненої пожежею на нафтобазі) [175], з рішення Будионнівського районного суду м. Донецька від 9 жовтня 2013 року у справі № 254/4581/13-ц (щодо відшкодування моральної шкоди, завданої внаслідок вибуху та пожежі у житловому будинку) [171] та ін.

Таким чином, при встановленні вини та причинно-наслідкового зв'язку як умов виникнення зобов'язання з відшкодування шкоди, завданої внаслідок надзвичайної ситуації техногенного характеру, потрібно найперше засновуватись на підтвердженні наявності надзвичайної ситуації, її рівня та наслідків (зокрема, на основі експертного висновку ДСНС України) та встановлювати логічний зв'язок між ними і завданою потерпілій особі шкодою, враховуючи презумпцію винності у цивільному праві. У той час як при завданні такої шкоди вина осіб, що здійснюють експлуатацію об'єктів підвищеної небезпеки, а також суб'єктів, що наділені владними повноваженнями, не повинна враховуватись. При відшкодуванні ж моральної шкоди, завданої внаслідок надзвичайної ситуації будь-якою особою, виходимо з принципу винної відповідальності, якщо не має місця завдання такої шкоди каліцтвом, іншим ушкодженням здоров'я або смертю фізичної особи внаслідок дії джерела (об'єкта) підвищеної небезпеки.

3.2 Відшкодування шкоди, завданої внаслідок надзвичайних ситуацій природного характеру

Надзвичайною ситуацією природного характеру згідно з Класифікаційними ознаками надзвичайних ситуацій визначається обстановка, яка характеризується порушенням нормальних умов життєдіяльності населення, загибеллю або травмуванням людей (захворюванням, отруєнням), загибеллю або отруєнням сільськогосподарських тварин, поширенням особливо небезпечних захворювань рослин, розповсюдження шкідливих комах, гризунів та інших видів небезпечних шкідливих об'єктів на великій площі тощо, поруч із значною матеріальною шкодою, яка завдається як в площині людської діяльності, так і тваринному і рослинному світу окремих регіонів або всієї території України. Закріплюються, подібно із іншими видами надзвичайних ситуацій, і порогові значення показників ознаки, досягнення яких безпосередньо сигналізує про факт виникнення обстановки надзвичайного характеру.

Такими ознаками найчастіше виступають кількість постраждалих осіб, умовних голів тварин, відсоток руйнування, площа поширення, а найбільше – сам факт настання визначеної небезпечної події і кореспондуючої їй обстановки. При цьому найважливішим у світлі сказаного є першопричина такої обстановки – небезпечна подія, яка носить природний характер – небезпечні природні явища, в тому числі небезпечні природні гідрометеорологічні явища (землетруси, зсув, карст, підтоплення, абразія берегів, сильний вітер, сильна злива, крупний град, сильний снігопад, повінь, паводок, снігова лавина, сель, лісова пожежа, торф'яна пожежа, пожежа степових масивів (посівів сільськогосподарських культур тощо) або події медико-біологічного характеру (захворювання людей на особливо небезпечні інфекційні хвороби, в тому числі екзотичні, перевищення порогового рівня захворюваності людей на грип, гострі респіраторні вірусні захворювання у

відповідну кількість раз, значні за наслідками випадки отруєння людей, випадок масової загибелі водних біоресурсів, захворювання сільськогосподарських та диких тварин на екзотичні та особливо небезпечні інфекційні (карантинні) хвороби тощо). Саме в результаті виникнення таких подій та за умови досягнення встановлених негативних наслідків і матиме місце надзвичайна ситуація природного характеру.

Враховуючи це, підкреслимо, що домінуючим в доктрині цивільного права є характеристика непереборної сили значною мірою як природного явища, стихійного лиха, яке виступає підставою звільнення будь-якої особи від цивільно-правової відповідальності та обов'язку відшкодування завданої шкоди, хоча в останній час виділяють і новітні загрози, які набувають все більшого поширення, серед яких екстремізм, тероризм тощо [57, с. 6-7], а також звертаються до аспектів звільнення від договірної цивільно-правової відповідальності у зв'язку з дією обставин непереборної сили [114, с. 64-68].

В контексті надзвичайних ситуацій природного характеру, на розвиток зроблених раніше висновків, резюмуємо, що непереборною силою (поняття якої є цивільно-правовою концепцією, абстракцією) може визнаватись як конкретна, реальна небезпечна подія по відношенню до шкоди, завданої обстановкою надзвичайної ситуації природного характеру, яку вона спричинила; так і сама надзвичайна ситуація, але уже виключно по відношенню до іншої надзвичайної ситуації (наприклад, техногенного характеру) або іншої події, що визнаватиметься непереборною силою, оскільки вона не може слугувати непереборною силою для звільнення від відповідальності за шкоду, завдану внаслідок неї ж. Тому лише у першому випадку небезпечна подія, різновиди якої ми визначили вище, може виступати непереборною силою в контексті звільнення від відповідальності з відшкодування шкоди, завданої надзвичайною ситуацією природного характеру. І встановлена нами стадійність причинно-наслідкового зв'язку при виникненні досліджуваного зобов'язання є цьому підтвердженням, оскільки відбувається чітке відокремлення небезпечної події (стихійного

лиха, події медико-біологічного характеру) від надзвичайної ситуації природного характеру, яку вона спричиняє, що обумовлюється, в тому числі, і особливостями правового регулювання, зокрема, досягненням обстановкою, яка виникла внаслідок небезпечної події порогового значення ознаки, яка уже характеризуватиме її як надзвичайну ситуацію.

Ілюстрації висунутих тверджень можна знайти у сучасній судовій практиці вирішення питань, пов'язаних з відшкодуванням шкоди, завданої внаслідок надзвичайної ситуації природного характеру, визначення наявності причинно-наслідкового зв'язку та підстав для звільнення від обов'язку з відшкодування такої шкоди. У рішенні Апеляційного суду Хмельницької області від 29 січня 2013 року у справі № 2218/12364/2012 (щодо відшкодування матеріальних збитків і моральної шкоди у зв'язку з падінням дерева на транспортний засіб), аналізуючи висновки суду першої інстанції (наведені у рішенні Хмельницького міськрайонного суду від 22 листопада 2012 року у цій ж справі [182]), суд апеляційної інстанції зазначає, що «давши належну оцінку зібраним по справі доказам в їх сукупності, суд першої інстанції, врахувавши наведені вище вимоги чинного законодавства та конкретні обставини справи, дійшов правильного висновку, що майнова шкода завдана позивачці падінням дерева не з вини ЖЕКу № 3, на балансі якого знаходилось дерево, а викликана непереборною силою, яка виникла внаслідок надзвичайної ситуації природного характеру» [170].

В іншому рішенні – уже Апеляційного суду Запорізької області від 28 липня 2015 року у справі № 333/9749/14-ц (щодо відшкодування шкоди, завданої неналежним виконанням зобов'язання, яке випливало з договору зберігання належного позивачу на праві власності автомобілю), суд констатував, що оскільки у тексті наданої суду довідки Головного управління ДСНС України Запорізької області зазначено про те, що згідно з протоколом засідання експертної комісії з визначення рівнів та класів надзвичайних ситуацій ДСНС України подія, яка виникла на території Запорізької області (у т.ч. м. Запоріжжя), визнана надзвичайною ситуацією природного

характеру регіонального рівня (код-20331 – надзвичайна ситуація, пов’язана з сильним вітром (швидкість 25 м/с і більше), включаючи шквали і смерч; то згідно ч. 1 ст. 617 ЦК України відповідач як особа, яка порушила зобов’язання, але довела, що порушення сталося внаслідок випадку або непереборної сили – звільняється від відповідальності та обов’язку з відшкодування завданої шкоди [167]. До цього ж висновку приходить суд і у рішенні Хмельницького міськрайонного суду Хмельницької області від 29 липня 2015 року у справі № 686/912/15-ц (щодо відшкодування матеріальної та моральної шкоди внаслідок падіння аварійного дерева) [183].

У всіх зазначених судом випадках, фактично в якості аргументації, наводиться другий з виведених нами типів причинно-наслідкового зв’язку, коли надзвичайна ситуація природного характеру виступає непереборною силою в якості підстави звільнення від обов’язку з відшкодування завданої шкоди по відношенню не до самої себе, а до іншої події, нею спричиненої, яка, у свою чергу, в даному разі не містить ознак іншої («нової») надзвичайної ситуації.

Також встановлення факту відсутності надзвичайної ситуації природного характеру (як обставини непереборної сили) зустрічається в рішеннях судів як елемент обґрунтування покладення на відповідача обов’язку з відшкодування завданої ними шкоди (наприклад, у рішенні Автозаводського районного суду м. Кременчука від 11 травня 2016 року у справі № 524/8510/15-ц щодо відшкодування матеріальної і моральної шкоди, завданої внаслідок розгерметизації зливної труби та заливтня житлового приміщення) [166].

У цьому контексті важливо і належно встановлювати сам факт наявності надзвичайної ситуації природного характеру, так само як і тієї, що носить техногенний характер. Враховуючи досліджені вище судові рішення, де така класифікація не відбувалась або здійснювалась без достатнього експертного документального підтвердження і як результат могла бути необґрунтованою, зустрічаються у судовій практиці і правильні підходи. У

рішенні Солом'янського районного суду м. Києва від 3 червня 2015 року у справі № 2-1805/15 зазначається, що згідно з відповіддю Центральної геофізичної обсерваторії (далі – ЦГО) ДСНС України, у якій було надано інформацію про погодні умови (визначеної дати та часу), згідно з якою середня швидкість вітру в період падіння дерева складала 1 м/с, а максимальна 3-4 м/с; висота снігового покриву за період з 02:00 години по 14:00 годину (12 годин) складала 11 см; така ж висота снігового покриву залишалася з 05:00 години по 17:00 годину (12 годин) – 11 см. При цьому, як зазначено у відповіді ЦГО, згідно з Національним класифікатором ДК 019:2010 «Класифікатор надзвичайних ситуацій» вітер класифікується як надзвичайна ситуація при його швидкості 25 м/с і більше, снігопад класифікується як надзвичайна ситуація при кількості опадів 20 мм і більше та тривалістю 12 годин і менше [181], що не дозволяє класифікувати вказані погодні умови як надзвичайну ситуацію природного характеру.

Отже, застосування цивільно-правового механізму відшкодування шкоди, завданої внаслідок надзвичайної ситуації природного характеру найперше потребує встановлення причинно-наслідкових зв'язків в частині спричинених такою ситуацією наслідків – чи завдана шкода надзвичайною ситуацією як непереборною силою, що виникла і розвинулась внаслідок небезпечного погодного явища, не пов'язаного із діяльністю жодних осіб (надзвичайна ситуація як підстава звільнення від обов'язку з відшкодування шкоди); чи вказана надзвичайна ситуація природного характеру перебуває у причинно-наслідковому зв'язку із протиправними діями певної особи і таким чином не може слугувати для неї підставою для звільнення від обов'язку відшкодувати завдану нею шкоду.

У другому із запропонованих випадків завдання шкоди внаслідок протиправних дій суб'єктів владних повноважень у зв'язку з настанням надзвичайної ситуації природного характеру може бути пов'язано також із несвоєчасною ліквідацією їх наслідків. До прикладу, у рішенні Ленінського районного суду м. Кіровограда від 23 квітня 2014 року у справі

№ 405/5270/13-ц (щодо відшкодування майнової та моральної шкоди, заподіяної в результаті ушкодження здоров'я) [173], судом було встановлено такі обставини: позивач звернувся до суду з позовом, в якому просив стягнути на його користь у відшкодування матеріальної шкоди 12 947,15 грн. та у відшкодування моральної шкоди 50 000 грн. з Департаменту житлового господарства та інфраструктури Львівської міської ради та Львівського комунального підприємства «Старий Львів». В обґрунтування позову позивачем зазначалась низка аргументів, які були пов'язані із отриманням ним серйозної травми ноги (закритий черезвертальний перелом правої стегнової кістки зі зміщенням фрагментів) на нерозчищеній від снігу та криги вулиці, балансоутримувачем якої була встановлена Галицька районна державна адміністрація Львівської міської ради. Відповідно до розпорядження Львівського міського голови від 25 жовтня 2012 року № 515 «Про перехід підприємств інженерного і житлового господарства міста до роботи в осінньо-зимовий період 2012-2013 років» до повноважень районних адміністрацій Львівської міської ради було віднесено організацію прибирання та утримання проїжджої частини вулиць і тротуарів міста у безпечному стані для проходження пішоходів, проїзду авто та електротранспорту, зокрема п.п. 8.1.1 вказаного розпорядження передбачав цілодобову готовність до роботи техніки, що задіяна для виконання робіт з механізованого прибирання та виконання аварійних робіт.

Натомість, на основі даних довідки Львівського регіонального центру з гідрометеорології та показів свідків, було встановлено, що у відповідні дати випало 39,9 мм снігу, що відповідає 400-500 мм снігового покриву, і машина швидкої допомоги не могла оперативно під'їхати. Також суду надано протокол засідання Галицької районної державної адміністрації Львівської міської ради, у якому обставинку, що мала місце у ті ж дні, було визнано надзвичайною ситуацією регіонального рівня із подальшим прийняттям рішення про ліквідацію її наслідків. У результаті суд резюмував, що наведені обставини та надані докази беззаперечно встановлюють факт травмування

позивача внаслідок його падіння на неприбраній від снігу вулиці Галицькій в м. Львові, яка знаходиться на балансі та обслуговується Галицькою районною державною адміністрацією Львівської міської ради, а тому суд приходить до висновку, що понесені відповідачем матеріальні збитки внаслідок дії надзвичайної ситуації природного характеру мають бути компенсовані за рахунок даного відповідача.

У рішенні Апеляційного суду Кіровоградської області від 8 липня 2014 року щодо перегляду рішення суду першої інстанції у цій справі за скаргою Галицької районної адміністрації Львівської міської ради (яка була частково задоволена лише щодо незаконності відшкодування окремих з понесених постраждалою особою (позивачем) витрат, але залишена без змін по суті) навіть підкреслюється, що визнання комісією з питань техногенно-екологічної безпеки і надзвичайних ситуацій, що ситуація, яка склалася 14-16 березня 2013 року на всій території Львівської області, як надзвичайна ситуація регіонального рівня, також не звільняє Галицьку районну адміністрацію Львівської міської ради від відповідальності за шкоду, заподіяну позивачу, так як шкоду позивачу заподіяно саме бездіяльністю відповідача та неналежною організацією прибирання та утримання тротуару у безпечному стані для проходження пішоходів.

Крім цього, суд визначив, що відповідачем не надано належних та допустимих доказів про відсутність його вини у отриманих позивачем ушкодженнях здоров'я, тоді як наявні у справі докази вказують на причинний зв'язок між неналежним утриманням тротуару у безпечному стані для проходження пішоходів і падінням позивача, в результаті чого стався перелом кінцівки [168]. Отже, суд чітко усвідомлює практичну необхідність встановлення причинно-наслідкового зв'язку між шкодою та порушенням конкретних норм матеріального права у сукупності із настанням надзвичайної ситуації природного характеру, що доводилось нами раніше на теоретичному рівні.

З наведеного випливає важливий висновок стосовно підстав виникнення обов'язку з відшкодування завданої внаслідок надзвичайної ситуації природного характеру шкоди, який полягає у покладенні такого обов'язку на відповідних суб'єктів владних повноважень у випадках:

1) коли внаслідок їх протиправних дій чи бездіяльності виникла небезпечна подія, що призвела до створення обстановки надзвичайної ситуації природного характеру (особливо у тому разі, коли небезпечна подія (певне природне, в тому числі метеорологічне явище, подія медико-біологічного характеру) як така виникла в якості непереборної сили, але масштабів надзвичайної ситуації природного характеру набула саме перебуваючи у причинно-наслідковому зв'язку з діями таких суб'єктів);

2) коли внаслідок вчинення протиправних діянь (переважно у формі бездіяльності) суб'єктами владних повноважень в контексті нездійснення або здійснення неналежним чином ліквідації наслідків надзвичайної ситуації природного характеру (в тому числі якщо такі ситуації не перебували у причинно-наслідковому зв'язку з жодними діями і виступали непереборною силою) особам завдається матеріальна або моральна шкода.

3.3 Відшкодування шкоди, завданої внаслідок надзвичайних ситуацій соціального та воєнного характеру

Питання особливостей відшкодування шкоди, завданої внаслідок надзвичайних ситуацій соціального та воєнного характеру у світлі проведення на сході України з 14 квітня 2014 року Антитерористичної операції (далі – АТО) без введення воєнного стану є складним та комплексним, що зумовлює необхідність проведення окремого дослідження з цієї проблематики. Тому в межах нашої дисертаційної роботи з метою недопущення спрощення й поверхневого вивчення цієї проблематики зосередимось лише на основних засадах відшкодування завданої при

проведенні АТО шкоди у світлі можливостей застосування цивільно-правових механізмів відшкодування, що кореспондує меті та предмету здійснюваного нами дослідження.

Найперше зауважимо, що класифікація АТО як надзвичайної ситуації соціального або воєнного (чи одночасно обох) характеру є надзвичайно дискусійною та не знаходить однозначного вирішення. Відповідно до Класифікаційних ознак надзвичайних ситуацій до надзвичайних ситуацій соціального характеру відносяться, в тому числі, збройний напад, захоплення та утримування будівель органів державної влади, будівель правоохоронних органів, телерадіоцентрів та вузлів зв'язку, об'єктів військового призначення, державних закладів тощо, вибух (задіяння) вибухового пристрою (іншого смертоносного пристрою масового ураження, за винятком застарілих боєприпасів) у громадському місці, установі, організації, підприємстві, житловому секторі, на транспорті, що призвело до загибелі або травмування населення та деякі інші небезпечні події, пороговою ознакою для яких при визнанні обстановки надзвичайною ситуацією соціального характеру достатньо самого лише факту їх виникнення. При цьому Класифікаційними ознаками не визначаються ні різновиди, ні ознаки надзвичайних ситуацій воєнного характеру, виділяються як окремий вид згідно з п. 4 ч. 2 ст. 5 КЦЗ України. Закон України «Про правовий режим воєнного стану» від 12 травня 2015 року [155] у ст. 23 встановлює загальні засади лише для врегулювання питання відшкодування збитків, завданих під час введення воєнного стану або повернення майна, що збереглося при його примусовому відчуженні в умовах правового режиму воєнного стану, а єдиною нормою, яка присвячена безпосередньо цивільно-правовим наслідкам АТО в аспекті дії непереборної сили є ст. 10 Закону України «Про тимчасові заходи на період проведення антитерористичної операції» від 2 вересня 2014 року [160], згідно з якою протягом терміну дії цього Закону єдиним належним та достатнім документом, що підтверджує настання обставин непереборної сили (форс-мажору), що мали місце на території проведення антитерористичної

операції, як підстави для звільнення від відповідальності за невиконання (неналежного виконання) зобов'язань, є сертифікат Торгово-промислової палати України.

Українська юридична громадськість та правозахисники розділилися на тих, що вважають, що при відшкодуванні шкоди, завданої внаслідок АТО, слід застосовувати положення ст. 19 Закону України «Про боротьбу з тероризмом» (відшкодування шкоди, заподіяної громадянам терористичним актом, провадиться за рахунок коштів Державного бюджету України відповідно до закону і з наступним стягненням суми цього відшкодування з осіб, якими заподіяно шкоду, в порядку, встановленому законом. Відшкодування шкоди, заподіяної організації, підприємству або установі терористичним актом, провадиться в порядку, визначеному законом) [118] та тих, що вважають застосовними засадничі положення ст. 1177 ЦК України щодо відшкодування шкоди, завданої кримінальним правопорушенням (шкода, завдана фізичній особі, яка потерпіла від кримінального правопорушення, відшкодовується відповідно до закону. Шкода, завдана потерпілому внаслідок кримінального правопорушення, компенсується йому за рахунок Державного бюджету України у випадках та порядку, передбачених законом) [185]. Важливо при дослідженні цього питання також звернутись до норм Закону України «Про забезпечення прав і свобод громадян та правовий режим на тимчасово окупованій території України» від 15 квітня 2014 року [126], які торкаються, в тому числі, проблематики відшкодування майнової та моральної шкоди, завданої у зв'язку з тимчасовою окупацією Російською Федерацією Автономної Республіки Крим (далі – АРК): ч. 6 ст. 5 передбачає, що відшкодування матеріальної та моральної шкоди, заподіяної внаслідок тимчасової окупації державі Україна, юридичним особам, громадським об'єднанням, громадянам України, іноземцям та особам без громадянства, у повному обсязі покладається на Російську Федерацію як на державу, що здійснює окупацію.

Проте у той час як відшкодування шкоди, завданої внаслідок тимчасової окупації АРК, повністю відводиться чинним українським законодавством до царини міжнародного публічного права, питання відшкодування шкоди, завданої у зв'язку з проведенням АТО, у всьому спектрі їх складності залишаються невизначеними, не отримуючи вирішення в межах єдиного однозначного правового механізму – публічно-правового чи цивільно-правового.

Слід відмітити, що уніфікованого підходу до вирішення цієї проблеми не вирішила поки і судова практика. Нерідкими є випадки, коли постраждалим особам просто відмовляють в задоволенні їх позовних вимог на підставі відсутності закону чи нормативного акту, який регулював би порядок відшкодування завданої їм шкоди, не встановлено державного органу, на який покладено обов'язок здійснювати таке відшкодування та механізм визначення розміру відшкодування та неможливості керуватись загальними положеннями ст. 1177 ЦК України, які не містять норм прямої дії [179; 180].

Торкаючись цієї теми виключно в аспекті відшкодування шкоди, завданої внаслідок надзвичайних ситуацій, зазначимо таке.

По-перше, виходячи із згаданого факту відсутності у Класифікаційних ознаках надзвичайних ситуацій переліку та ознак надзвичайних ситуацій воєнного характеру (лише тих, що мають соціальний характер), виключно загальної вказівки на такі ситуації у Класифікаторі надзвичайних ситуацій ДК 019:2010 з присвоєнням їм єдиного коду 4000, а також у зв'язку із загальною відсутністю детального правового регулювання змісту і характеристик таких надзвичайних ситуацій, при визначенні підходів щодо класифікації небезпечних подій та спричинених ними надзвичайних ситуацій в результаті та в межах проведення АТО слід керуватись саме надзвичайними ситуаціями соціального характеру. На користь цієї позиції свідчить і згадана відсутність воєнного стану на відповідній території і, відповідно, не поширення на АТО численних правових норм, якими

врегулюється правовий режим воєнного стану. У тому числі і в аспекті відшкодування завданої внаслідок його введення майнової і моральної шкоди.

По-друге, говорячи знову про наведений вище перелік небезпечних подій, які свідчать про виникнення надзвичайної ситуації соціального характеру, слід констатувати його фрагментарність по відношенню до фактичних подій, які мають місце в зоні проведення АТО. Найперше у цьому переліку відсутній терористичний акт як такий (кримінальна відповідальність за який передбачена ст. 258 КК України), а найближчим за змістом виступають збройні напади, захоплення та утримання різних державних будівель, а також вибух (задіяння) вибухового пристрою, що призвело до загибелі або травмування населення. Окремо закріплюється така надзвичайна ситуація соціального характеру як замах на життя вищої посадової особи державної влади (Президента України, Голови Верховної Ради України, Прем'єр-міністра України) або народного депутата України, що лише частково кореспондує змісту більш ширшої за змістом ст. 112 КК України (посягання на життя державного чи громадського діяча).

Таким чином, лише окрема частина протиправних діянь, які вчиняються терористичними формуваннями в зоні проведення АТО, юридично може визначатись надзвичайними ситуаціями соціального характеру, але жодні з них не є надзвичайними ситуаціями воєнного характеру. У світлі цього постає ціла низка проблемних запитань, які потребують відповіді для відшкодування шкоди, завданої внаслідок таких надзвичайних ситуацій соціального характеру:

1) на основі якого правового регулювання і механізму слід здійснювати таке відшкодування?

2) чи юридично необхідно та практично доцільно розмежовувати цивільно-правову відповідальність за шкоду, завдану терористичним актом (незалежно від того, чи буде вона відшкодовуватись на основі ЦК України як шкода, завдана будь-яким кримінальним правопорушенням чи Закону

України «Про боротьбу з тероризмом» як шкода, що завдана виключно терористичним актом у розумінні ст. 258 КК України в контексті широкої нормативної категорії «тероризму») та шкоду, завдану надзвичайною ситуацією соціального характеру, яка виникла внаслідок однієї із перелічених вище небезпечних подій, які за своїм характером повністю охоплюються нормами кримінального законодавства України?

При цьому слід підкреслити, що відповідно до пропонованої нами ч. 1 ст. ст. 1188¹ ЦК України шкода, завдана внаслідок надзвичайної ситуації, відшкодовується винною особою, яка спричинила виникнення небезпечної події, що одразу або через деякий час призвела до створення обстановки надзвичайної ситуації. Ця норма цілком узгоджується із наведеними положеннями ЦК України та Закону України «Про боротьбу з тероризмом», які насправді теж не суперечать один одному. Так, загальною нормою виступає ст. 1177 ЦК України, яка за своєю суттю взагалі є бланкетною, передбачаючи, що шкода, завдана фізичній особі, яка потерпіла від кримінального правопорушення, відшкодовується відповідно до закону, в тому числі компенсується потерпілому за рахунок Державного бюджету України також у випадках та порядку, передбачених законом. Таким спеціальним законом, безумовно, виступає Закон України «Про боротьбу з тероризмом», ч. 1 ст. 19 якого закріплює принцип відшкодування завданої внаслідок терористичного акту шкоди за рахунок коштів Державного бюджету України відповідно до закону і з наступним стягненням суми цього відшкодування з осіб, якими заподіяно шкоду, в порядку, встановленому законом. Поруч із цією нормою бланкетною є і ч. 2 цієї ж статті, яка передбачає відшкодування шкоди, заподіяної організації, підприємству або установі терористичним актом, провадиться в порядку, визначеному законом.

До того ж вважаємо, що ст. 19 Закон України «Про боротьбу з тероризмом» повинна бути визнаною спеціальною нормою і по відношенню до пропонованої нами загальної норми щодо відшкодування шкоди, завданої внаслідок надзвичайної ситуації будь-якого характеру, фактично не

звільняючи особу, що вчинила протиправні діяння, від обов'язку відшкодувати завдану нею шкоду, а передбачаючи додаткові гарантії від держави щодо того, що вона здійснить таке відшкодування потерпілим особам як носій публічної влади, звернувши вимогу в порядку регресу до конкретних правопорушників.

І останнім ми звернемо увагу також на той факт, що окреслений механізм відшкодування завданої шкоди, на нашу думку, стосується виключно випадків, коли терористичний акт і його наслідки поглинають лише ті надзвичайні ситуації соціального характеру, які збігаються з ним своєю об'єктивною частиною (наприклад, відповідні вибухи, підпали, збройні напади, захоплення та утримання державних будівель тощо), але не включає інші, які в тому числі мають місце в терористичній діяльності, здійснюваній в зоні АТО. У всіх інших випадках слід керуватись запропонованою нами нормою ст. 1188¹ ЦК України щодо відшкодування шкоди, завданої внаслідок надзвичайних ситуацій, яка у зв'язку зі значною суспільною серйозністю наслідків надзвичайних ситуацій превалює над загальною нормою ст. 1177 ЦК України щодо відшкодування (компенсації) шкоди фізичній особі, яка потерпіла від кримінального правопорушення, буде ширшою за неї обсягом і змістом, включаючи відшкодування шкоди, завданої не лише фізичним особам, але й державі, юридичним особам тощо.

Підсумовуючи вищевикладене та звертаючи увагу лише на побудову теоретичної конструкції механізму відшкодування шкоди, завданої внаслідок надзвичайних ситуацій соціального характеру в контексті проведення АТО, зазначимо, що вбачаємо такий механізм у поєднанні відшкодування шкоди, завданої внаслідок терористичного акту відповідно до положень спеціального Закону України «Про боротьбу з тероризмом» та відшкодуванні шкоди, завданої іншими надзвичайними ситуаціями соціального характеру, які відповідно до Класифікаційних ознак надзвичайних ситуацій не охоплюються за змістом та обсягом поняттям «терористичного акту», відповідно до пропонованої нами норми ст. 1188¹ ЦК України в межах

загального цивільно-правового порядку відшкодування шкоди, завданої внаслідок надзвичайної ситуації незалежно від її характеру.

Висновки до Розділу 3

Попри значне статистичне збільшення частки надзвичайних ситуацій природного характеру (що у 2015 та 2016 роках пояснюється значними масштабами інфекційної захворюваності та отруєння людей, зростанням кількості метеорологічних надзвичайних ситуацій) та незначне за кількістю, але серйозне за наслідками коливання кількості надзвичайних ситуацій соціального характеру у 2014-2016 роках (пов'язане із терористичною діяльністю незаконних воєнізованих формувань на території Донецької та Луганської областей), надзвичайні ситуації техногенного характеру станом на 2016 рік склали близько 38% від загальної кількості (з них найбільше пожеж та вибухів).

У випадку, якщо шкода завдана особі, життя або майно якої рятується, цілком виправданим є нездійснення відшкодування завданих їй при цьому збитків, але у випадку, коли шкода завдається особі з метою усунення небезпеки, яка загрожує правам чи інтересам іншої особи за умов крайньої необхідності, в тому числі, при ліквідації наслідків надзвичайної ситуації техногенного характеру, у такому випадку, виходячи зі змісту відповідних положень цивільного законодавства, шкода повинна бути відшкодована із правом особи, яка відшкодувала таку шкоду (у нашому випадку – держава в особі компетентних органів управління у сфері цивільного захисту) пред'явити зворотну вимогу до особи, в інтересах якої вона діяла.

Слід розмежувати на законодавчому рівні шкоду, завдану внаслідок ліквідації надзвичайної ситуації безпосередньо при здійсненні відповідних аварійно-рятувальних робіт (тобто шкода завдається уже постраждалим матеріальним об'єктам задля недопущення ще більших руйнувань, врятування життя людей та ін.) та шкоду, яка завдається особам та їх майну,

які не пов'язані жодним чином із такими роботами (у досліджуваних судових рішеннях саме така шкода була завдана автомобілеві «сторонньої» до надзвичайної ситуації (пожежі) особи). У першому випадку повною мірою будуть застосовними виведені нами вище правила щодо відшкодування шкоди, завданої при ліквідації надзвичайних ситуацій, у другому ж мова не повинна йти про завдання саме такої шкоди, незважаючи на те, що виїзд та прибуття до місця події входить до числа організаційних дій при ліквідації наслідків надзвичайної ситуації.

У порядку встановлення наявності чи відсутності обов'язку з відшкодування шкоди, завданої внаслідок надзвичайної ситуації техногенного характеру у зв'язку з неправомірними діями (в тому числі рішеннями) або неправомірною бездіяльністю органів державної влади, органів місцевого самоврядування, їх посадових та службових осіб, потрібно: 1) встановлювати факт вчинення таких дій чи бездіяльності відповідно до положень галузевого законодавства, яке закріплює вимоги у певній галузі (забезпечення техногенної чи пожежної безпеки, радіаційного захисту тощо), а отже, і визначати «сферу відповідальності» такої особи, але вирішувати питання щодо механізму покладення на таку особу обов'язку з відшкодування завданої надзвичайною ситуацією шкоди або звільнення її від такого обов'язку згідно з відповідними нормами ЦК України та КЦЗ України, а не галузевого законодавства, оскільки саме вказані кодифіковані акти регулюють аспекти відповідальності та низку інших важливих питань щодо правового режиму надзвичайної ситуації; 2) у зв'язку з цим та викладеним нами вище вважаємо доведеним, що встановлення того, чи мала місце вина вказаних суб'єктів при завданні шкоди внаслідок спричинення обстановки надзвичайної ситуації, не повинно бути основним і першочерговим завданням суду. Натомість найважливіше встановити, чи перебувала така шкода у причинно-наслідковому зв'язку з діями або бездіяльністю таких органів чи осіб.

При відшкодуванні моральної шкоди, завданої внаслідок надзвичайної ситуації будь-якою особою, виходимо з принципу винної відповідальності, якщо не має місця завдання такої шкоди каліцтвом, іншим ушкодженням здоров'я або смертю фізичної особи внаслідок дії джерела (об'єкта) підвищеної небезпеки.

Надзвичайною ситуацією природного характеру згідно з Класифікаційними ознаками надзвичайних ситуацій визначається обстановка, яка характеризується порушенням нормальних умов життєдіяльності населення, загибеллю або травмуванням людей (захворюванням, отруєнням), загибеллю або отруєнням сільськогосподарських тварин, поширенням особливо небезпечних захворювань рослин, розповсюдження шкідливих комах, гризунів та інших видів небезпечних шкідливих об'єктів на великій площі тощо, поруч із значною матеріальною шкодою, яка завдається як в площині людської діяльності, так і тваринному і рослинному світу окремих регіонів або всієї території України.

Домінуючим в доктрині цивільного права є характеристика непереборної сили значною мірою як природного явища, стихійного лиха, яке виступає підставою звільнення будь-якої особи від цивільно-правової відповідальності та обов'язку відшкодування завданої шкоди.

До підстав (випадків) виникнення обов'язку з відшкодування завданої внаслідок надзвичайної ситуації природного характеру шкоди внаслідок протиправних діянь суб'єктів владних повноважень належать: 1) у випадку, коли внаслідок їх протиправних дій чи бездіяльності виникла небезпечна подія, що призвела до створення обстановки надзвичайної ситуації природного характеру (особливо у тому разі, коли небезпечна подія (певне природне, в тому числі метеорологічне явище, подія медико-біологічного характеру) як така виникла в якості непереборної сили, але масштабів надзвичайної ситуації природного характеру набула, саме перебуваючи у причинно-наслідковому зв'язку з діями таких суб'єктів); 2) у випадку,

коли внаслідок вчинення протиправних діянь (переважно у формі бездіяльності) суб'єктами владних повноважень в контексті нездійснення або здійснення неналежним чином ліквідації наслідків надзвичайної ситуації природного характеру (в тому числі якщо такі ситуації не перебували у причинно-наслідковому зв'язку з жодними діями і виступали непереборною силою) особам завдається матеріальна або моральна шкода.

Українська юридична громадськість та правозахисники розділились на тих, що вважають, що при відшкодуванні шкоди, завданої внаслідок АТО, слід застосовувати положення ст. 19 Закону України «Про боротьбу з тероризмом» та тих, що вважають застосовними засадничі положення ст. 1177 ЦК України щодо відшкодування шкоди, завданої кримінальним правопорушенням. Відсутній єдиний підхід і у судовій практиці.

Ст. 19 Закон України «Про боротьбу з тероризмом» повинна бути визнаною спеціальною нормою і по відношенню до пропонованої нами загальної норми щодо відшкодування шкоди, завданої внаслідок надзвичайної ситуації будь-якого характеру, фактично не звільняючи особу, що вчинила протиправні діяння, від обов'язку відшкодувати завдану нею шкоду, а передбачаючи додаткові гарантії від держави щодо того, що вона здійснить таке відшкодування потерпілим особам як носій публічної влади, звернувши вимогу в порядку регресу до конкретних правопорушників.

ВИСНОВКИ

У дисертації проведено комплексне дослідження зобов'язань, які виникають внаслідок відшкодування шкоди, завданої надзвичайними ситуаціями, що дозволило визначити загальні закономірності та видові їх особливості, окреслити специфіку правового регулювання зазначених відносин щодо відшкодування шкоди, розробити конкретні пропозиції та рекомендації щодо удосконалення правового регулювання цивільних відносин, пов'язаних із відшкодуванням шкоди.

1. Надзвичайна ситуація згідно з положеннями чинного українського законодавства не є тотожною за своїм змістом та обсягом поняттям «стихійне лихо», «аварія», «катастрофа» тощо та лише умовно виступає по відношенню до них родовою категорією. Надзвичайна ситуація розглядається як результат настання та розвитку відповідних небезпечних подій різного характеру, узагальнений стан порушення нормальної життєдіяльності населення, навколишнього природного середовища, функціонування різних сфер суспільного життя, що виникає на основі конкретно визначених та виняткових стихійних лих, аварій, пожеж, катастроф, епідемій та ін.

2. Ключовими характеристиками надзвичайної ситуації як цивільно-правової категорії слід розуміти:

1) «зовнішній» прояв, який виявляється у обстановці, внаслідок якої порушуються нормальні умови життєдіяльності населення у зв'язку з настанням тієї чи іншої небезпечної події із притаманними останній ознаками невідворотності та винятковості, що призвела або може призвести до виникнення майнової та/або немайнової (моральної) шкоди. Ця ознака одночасно вказує на причиновий аспект настання надзвичайної ситуації;

2) «внутрішній» прояв, який характеризується наявністю майнової та/або немайнової (моральної) шкоди чи загрозою безпеки її настання та у сукупності із зовнішньою ознакою (обстановкою надзвичайної ситуації) може бути підставою для звільнення від відповідальності за невиконання

зобов'язання (надзвичайна ситуація як непереборна сила та форс-мажор), або слугувати підставою для настання у відповідних органів або осіб обов'язку з відшкодування шкоди, заподіяної такою надзвичайною ситуацією. У свою чергу, наведена ознака вказує на наслідковий аспект настання надзвичайної ситуації з позицій цивільного права.

3. Зобов'язання з відшкодування шкоди, завданої внаслідок надзвичайної ситуації, може виникати у таких випадках завдання шкоди за обставин надзвичайних ситуацій: 1) державою в межах публічних правовідносин із використанням механізмів та норм публічних галузей права, зокрема, адміністративного та екологічного; 2) в межах деліктного зобов'язання, коли має місце цивільно-правова відповідальність за наявності повного або «усіченого» складу цивільного правопорушення (не виключаючи одночасного встановлення факту екологічного, кримінального або іншого правопорушення); 3) правомірними діями в рамках ліквідації наслідків надзвичайних ситуацій незалежно від того, який з двох встановлених вище правових механізмів використовувався для компенсації шкоди, завданої самою надзвичайною ситуацією.

4. Зобов'язання з відшкодування шкоди, завданої внаслідок надзвичайних ситуацій, є недоговірними відносинами, зміст яких полягає у покладенні на особу, чиї винні неправомірні дії чи бездіяльність призвели до настання надзвичайної ситуації, обов'язку з відшкодування такої шкоди та надання потерпілому кореспондуючого права вимагати відшкодування в повному обсязі.

5. У зобов'язаннях з відшкодування шкоди, завданої внаслідок надзвичайних ситуацій в аспекті протиправності дій та співвідношення цієї категорії із виною та причинно-наслідковим зв'язком між протиправними діями та завданою шкодою, слід виділяти: 1) винні протиправні (у суб'єктивному та об'єктивному розумінні та їх взаємозв'язку) дії, які в кінцевому результаті призвели до завдання шкоди внаслідок створення обстановки надзвичайної ситуації; 2) протиправні (лише в суб'єктивному

розумінні за наявності окремої законодавчої вказівки) діяння за відсутності вини та порушення конкретних норм об'єктивного права, що призвели до тих самих наслідків.

6. Умовою покладення обов'язку з відшкодування шкоди, завданої надзвичайною ситуацією, у випадку порушення лише суб'єктивних прав особи, незалежно від порушення норм об'єктивного права, є здійснення суб'єктом господарювання діяльності, пов'язаної із експлуатацією хоча б одного об'єкта підвищеної небезпеки, дефініція якого закріплюється у нормах чинного законодавства України.

7. При відшкодуванні шкоди, завданої внаслідок надзвичайних ситуацій, у зв'язку як з масштабами небезпечних подій, що спричинили обстановку надзвичайної ситуації і розмірами завданої шкоди, так і з особливостями самих відповідних деліктних зобов'язань (зокрема, множинністю на стороні кредитора) застосовується саме відшкодування завданих збитків, що потребує практичного використання методики оцінки такої шкоди. При цьому окрім Методики оцінки збитків від наслідків надзвичайних ситуацій техногенного і природного характеру для визначення завданої надзвичайними ситуаціями майнової шкоди, вважаємо за необхідне розроблення і впровадження також комплексної Методики розрахунку розмірів відшкодування завданої надзвичайними ситуаціями шкоди, що засновувалась би на попередньо проведеній оцінці таких збитків та враховувала б як майнову, так і моральну шкоду, завдану постраждалим особам.

8. До підстав звільнення від обов'язку з відшкодування шкоди, завданої внаслідок надзвичайної ситуації, віднесено непереборну силу, умисел потерпілого та випадок. Випадок не є підставою звільнення у разі, якщо така шкода завдана суб'єктами господарювання, що експлуатують об'єкти (джерела) підвищеної небезпеки або у зв'язку діями (в тому числі рішеннями) або бездіяльністю органів державної влади, органів місцевого самоврядування, їх службових та посадових осіб.

9. При встановленні вини та причинно-наслідкового зв'язку як умов виникнення зобов'язання з відшкодування шкоди, завданої внаслідок надзвичайної ситуації техногенного характеру, обов'язковим є присвоєння обстановці рівня на підтвердженні наявності надзвичайної ситуації, її рівня та наслідків (зокрема на основі експертного висновку ДСНС України).

10. Застосування цивільно-правового механізму відшкодування шкоди, завданої внаслідок надзвичайної ситуації природного характеру, найперше потребує встановлення причинно-наслідкових зв'язків в частині спричинених такою ситуацією наслідків – чи завдана шкода надзвичайною ситуацією як непереборною силою, що виникла і розвинулась внаслідок небезпечного погодного явища, не пов'язаного із діяльністю жодних осіб (надзвичайна ситуація як підстава звільнення від обов'язку з відшкодування шкоди); чи вказана надзвичайна ситуація природного характеру перебуває у причинно-наслідковому зв'язку із протиправними діями певної особи і таким чином не може слугувати для цієї особи підставою для звільнення від обов'язку відшкодувати завдану нею шкоду.

11. Механізм відшкодування шкоди, завданої внаслідок надзвичайних ситуацій соціального характеру, повинен полягати у відшкодуванні шкоди, завданої внаслідок терористичного акту відповідно до положень спеціального законодавства та відшкодуванні шкоди, завданої іншими надзвичайними ситуаціями соціального характеру, які відповідно до Класифікаційних ознак надзвичайних ситуацій не охоплюються за змістом та обсягом поняттям «терористичного акту», відповідно до пропонованої нами норми ст. 1188¹ ЦК України в межах загального цивільно-правового порядку відшкодування шкоди, завданої внаслідок надзвичайної ситуації незалежно від її характеру.

12. Запропоновано доповнити КЦЗ України статтею 85¹ та внести зміни до частин 7 та 8 статті 79 КЦЗ України, підпункт 73 пункту 4 Положення про Державну службу України з надзвичайних ситуацій, затвердженого Постановою КМУ від 16 грудня 2015 року № 1052.

Зокрема, запропоновано доповнити главу 82 ЦК України статтею 1181¹ такого змісту:

«Стаття 1188¹. Відшкодування шкоди, завданої внаслідок надзвичайної ситуації.

1. Шкода, завдана внаслідок надзвичайної ситуації, відшкодовується винною особою, яка спричинила виникнення небезпечної події, що призвела до створення обстановки надзвичайної ситуації.

2. Шкода, завдана внаслідок надзвичайної ситуації, що була спричинена небезпечною подією внаслідок експлуатації об'єктів підвищеної безпеки, відшкодовується особою, що здійснює або здійснювала таку експлуатацію незалежно від її вини.

3. Шкода, завдана внаслідок надзвичайної ситуації, що була спричинена небезпечною подією у зв'язку з незаконними діями (в тому числі рішеннями) або бездіяльністю органу державної влади, органу влади Автономної Республіки Крим або органу місцевого самоврядування, їх посадових, службових осіб, при здійсненні ними своїх повноважень, відшкодовується державою, Автономною Республікою Крим або органом місцевого самоврядування незалежно від вини цих органів та осіб.

4. Особи, визначені у частинах другій та третій цієї статті, відповідають за завдану шкоду, якщо вони не доведуть, що шкоди було завдано внаслідок непереборної сили або умислу потерпілого».

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Антимонов Б. С. Гражданская ответственность за вред, причиненный источником повышенной опасности. М.: Госюриздат, 1952. 300 с.
2. Бааджи Н. П. Підстави та умови виникнення зобов'язань з відшкодування шкоди. Актуальні проблеми держави і права. 2008. № 39.С. 184-190.
3. Басов А. Міжнародно-правова регламентація надзвичайного стану. Право України. 2005. № 12. С. 126-129.
4. Белякова А. М. Гражданско-правовая ответственность за причинение вреда. Теория и практика. М., 1986. 149 с.
5. Болдинов В. М. Ответственность за причинение вреда источником повышенной опасности. СПб.: Издательство «Юридический центр Пресс», 2002. 372 с.
6. Боровская И. Возмещение морального вреда по делам о защите права на безопасную для жизни и здоровья окружающую среду. Закон и жизнь. 2014. № 05/2. С. 23-26.
7. Боярський О. О. Деякі спеціальні випадки відшкодування шкоди за ЦК України. Актуальні проблеми держави і права. 2007. Вип. 33. С. 196-210.
8. Брагинский М. И., Витрянский В. В. Договорное право. М., 2000. Кн. 1. 848 с.
9. Братель О. Г. Цивільно-правові наслідки надзвичайних ситуацій : дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.03. Київ, 2003. 196 с.
10. Бублик М. І. Механізми формування втрат та відшкодування збитків від техногенних надзвичайних ситуацій. Економічні науки. Серія «Економіка та менеджмент». Збірник наукових праць. Луцький державний технічний університет. Випуск 5 (18). Ч. 1. Луцьк, 2008. С. 17-33.
11. Бублик М. І., Коропецька Т. О. Аналіз методів економічної оцінки збитків, завданих лісовому господарству надзвичайними ситуаціями

техногенного характеру. Вісник Національного університету «Львівська політехніка». 2008. № 611. С. 71-79.

12. Варкалло В. В. Об ответственности по гражданскому праву. М.: Юридическая литература, 1978. 350 с.

13. Великанова М. Риск как основание гражданско-правовой ответственности. Закон и жизнь. 2013. № 10. С. 47-50.

14. Великий тлумачний словник сучасної української мови (з дод. і допов.) / [уклад. і голов. ред. В. Т. Бусел]. Київ, Ірпінь : ВТФ «Перун», 2005. 1728 с.

15. Волков О. А. Зобов'язання відшкодування шкоди, завданої в стані крайньої необхідності за цивільним законодавством України: автореф. дис... канд. юрид. наук: 12.00.03. Одеса, 2009. 20 с.

16. Волков О. А. Зобов'язання відшкодування шкоди, завданої в стані крайньої необхідності за цивільним законодавством України: дис... канд. юрид. наук: 12.00.03. Одеса, 2009. 201 с.

17. Волков О. А. Суб'єкти зобов'язань відшкодування шкоди, завданої у стані крайньої необхідності. Актуальні проблеми держави і права. 2008. № 41. С. 176-184.

18. Вороненко В. В., Скалецький Ю. М., Торбін В. Ф. Аналіз вітчизняної нормативно-правової бази щодо попередження і реагування на надзвичайні ситуації техногенного та природного характеру. Український медичний альманах. 2011. Том 14, № 14. С. 7-12.

19. Габріадзе М. Р. Поняття та умови виникнення зобов'язань по відшкодуванню шкоди. Актуальні проблеми держави і права: Зб. наук. праць. Одеса: Фенікс. 2007. Вип. 31. С. 115-119.

20. Головин Н. М. Место категории непреодолимой силы в понятийном аппарате гражданского права. Вестник Пермского университета. 2013. Выпуск 1 (19). С. 125-134.

21. Голубовський В. Є. Правомірна поведінка: теоретико-методологічний аспект дослідження. Часопис Київського університету права. 2012. № 1. С. 68-72.
22. Гражданское право. В 4 т. Т. 1: Общая часть : учеб. для студентов вузов, обучающихся по направлению 521400 «Юриспруденция» и по специальности 021100 «Юриспруденция» / [Ем В.С. и др.]; отв. ред. Е. А. Суханов. 3-е изд., перераб и доп. М. : Волтерс Клувер, 2006. 720 с.
23. Гражданское право: Учебник: В 3 т. Т. 3. 4-е изд., перераб. и доп. / Под ред. А. П. Сергеева, Ю. К. Толстого. М.: ТК Велби, Изд-во Проспект, 2004. 784 с.
24. Грибанов В. П. Осуществление и защита гражданских прав. М. : Статут, 2000. 411 с.
25. Гринько С. Д. Вітчизняна концепція деліктних зобов'язань. Університетські наукові записки. 2012. № 1 (41). С. 287-294.
26. Гринько С. Д. Деліктні зобов'язання римського приватного права : поняття, система, рецепція : монографія. Хмельницький : Хмельницький університет управління та права, 2012. 724 с.
27. Гринько С. Д. Значення вини в деліктних зобов'язаннях. Університетські наукові записки. 2009. № 2. С. 51-57
28. Гринько С. Д. Непереборна сила як безумовна підстава звільнення від відповідальності в цивільному праві України. Університетські наукові записки. 2007. № 2. С. 185-189.
29. Гринько С. Д. Поняття та підстави виникнення зобов'язань із відшкодування шкоди, завданої правомірними діями. Університетські наукові записки. 2008. № 3. С. 65-73.
30. Гринько С. Д. Причинно-наслідковий зв'язок як об'єктивна умова виникнення деліктних зобов'язань в Україні. Університетські наукові записки. 2010. № 2. С. 66-78.

31. Гринько С. Д., Заверуха С. В. Шкода і збитки як умови цивільно-правової відповідальності: порівняльно-правовий аналіз. Університетські наукові записки. 2012. № 4 (44). С. 101-109.

32. Гриняк А. Б. Відшкодування моральної шкоди за невиконання чи неналежне виконання договірних зобов'язань. Юридична Україна. 2013. № 9. С. 46.

33. ДБН Б.2.2-12:2019 «Планування і забудова територій» [Електронний ресурс]. – Режим доступу : https://dbn.co.ua/load/normativy/dbn/b_2_2_12/1-1-0-1802

34. ДБН В.1.1.7-2016 «Пожежна безпека об'єктів будівництва» [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <https://dbn.co.ua/load/normativy/dbn/1-1-0-88>

35. ДБН В.1.1-25-2009 «Інженерний захист територій та споруд від підтоплення та затоплення».URL : http://specteh.dn.ua/images/stories/normativnye_dokumenty/dbn_v.1.1_-25-2009_inzhenernij_zahist_teritorj_ta_sporud_vd_pdtoplennja_ta_zatoplennja_.pdf

36. ДБН В.1.2-4:2019 «Інженерно-технічні заходи цивільного захисту (цивільної оборони)». URL: <https://dbn.co.ua/load/normativy/dbn/1-1-0-754>

37. ДБН В.2.5-76:2014 «Автоматизовані системи раннього виявлення загрози виникнення надзвичайних ситуацій та оповіщення населення» URL:http://serg-mns.narod.ru/standart/dbn_sistemi_rannogo_vijavlennja.pdf

38. Державний класифікатор надзвичайних ситуацій ДК 019-2001 : Наказ Державного комітету України по стандартизації, метрології та сертифікації від 19.11.2001 № 552.URL : http://search.ligazakon.ua/l_doc2.nsf/link1/FIN4382.html

39. Дзера О. В. Цивільне право України : підруч.: [У 2 кн.] Кн. 1 / О. В. Дзера, Д. В. Боброва, А. С. Довгерт, Н. С. Кузнєцова, В. М. Коссак, В. В. Луць, О. А. Підпригора, О. О. Підпригора, В. С. Щербина. К.:Юрінком Інтер, 2002. 719 с.

40. Дмитриева О. В. Ответственность без вины в гражданском праве : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.03. Санкт-Петербург, 1996. 188 с.
41. Дмитриева О. В. Ответственность без вины в гражданском праве: автореф. дисс. ... канд. юрид. наук : 12.00.03. Санкт-Петербург, 1996. 21 с.
42. Єфремова І. Визначення поняття та змісту моральної шкоди. Підприємництво, господарство і право. 2011. № 11. С. 68-71.
43. Завидов Б. Д., Гусев О. Б. Гражданско-правовая ответственность. Справочник практикующего юриста. М. : Издательство «Р-центр», 2000. 768 с.
44. Загальна теорія держави і права / А. М. Колодій, В. В. Копейчиков, С. Л. Лисенков та ін. / під ред. В. В. Копейчикова. К.: Юрінком Інтер, 2000. 318 с.
45. Загальна теорія держави і права: Підручник для студентів юридичних вищих навчальних закладів / М. В. Цвік, О. В. Петришин, Л. В. Авраменко та ін./за ред. О. В. Петришина. Х.: Право, 2009. 584 с.
46. Зобов'язальне право: теорія і практика : навч. посібн. для студентів юрид. вузів і фак. ун-тів / за ред. О. В. Дзери. К. : Юрінком Інтер, 1998. 912 с.
47. Иванова С. Н. Классификации обстоятельств непреодолимой силы в современном гражданском праве. Бизнес в законе. 2008. № 2. С. 197-198.
48. Иоффе О. С. Вина и ответственность по советскому праву. Советское государство и право. 1972. № 9. С. 34-43.
49. Иоффе О. С. Общее учение об обязательствах. Избранные труды в 4 томах. Т. 3. СПб.: Юридический центр Пресс, 2004. 835 с.
50. Иоффе О. С. Ответственность по советскому гражданскому праву. Л. : Изд-во ЛГУ, 1955. 311 с.
51. Інформаційно – аналітична довідка про виникнення надзвичайних ситуацій в Україні у 2017 році. URL :<https://www.dsns.gov.ua/ua/Dovidka-za-kvartal/72899.html>

52. Інформаційно – аналітична довідка про виникнення НС в Україні протягом 2016 року. URL : <http://www.dsns.gov.ua/ua/Dovidka-za-kvartal/57279.html>

53. Інформаційно-аналітична довідка про виникнення надзвичайних ситуацій в Україні у 2018 році. URL : <https://www.dsns.gov.ua/ua/Dovidka-za-kvartal/87968.html>

54. Інформаційно-аналітична довідка про надзвичайні ситуації в Україні, що сталися впродовж 2015 року. URL : <http://www.dsns.gov.ua/ua/Dovidka-za-kvartal/44615.html>

55. Калишук Л. А. Щодо визначення понять «форми» та «способи» захисту екологічних прав громадян України. Актуальні проблеми держави і права. 2010. Вип. 56. С. 79-84.

56. Канзафарова І. С. До проблеми цивільно-правової відповідальності без вини. Вісник Хмельницького інституту регіонального управління та права. 2003. № 3-4. С. 89-92.

57. Канзафарова І. С., Драганов С. С. Кваліфікуючі ознаки обставин непереборної сили: доктринальні підходи. Вісник Одеського національного університету. Серія : Правознавство. 2011. Т. 16, Вип. 19. С. 5-14.

58. Каракаш І. І. Види юридичної відповідальності та особливості їх застосування за порушення природноресурсового й екологічного законодавства. Актуальні проблеми держави і права. 2005. № 25. С. 430-442.

59. Ківалова Т. С. Деякі питання характеристики суб'єктів зобов'язань відшкодування шкоди. Ученые записки Таврического национального университета им. В.И. Вернадского. 2008. Том 21 (60). № 1. С. 133-139.

60. Ківалова Т. С. До питання про цивільне правопорушення як підстава недовірної відповідальності. Часопис Київського університету права. 2008. № 3. С. 184-190.

61. Ківалова Т. С. Зобов'язання відшкодування шкоди за цивільним законодавством України: теоретичні проблеми : дис. ... д-ра юрид. наук : 12.00.03. Одеса, 2008. 458 с.
62. Ківалова Т. С. Особливості правового регулювання цивільних відносин відшкодування шкоди. Актуальні проблеми держави і права. 2008. № 37. С. 154-159.
63. Ківалова Т. С. Підстави деліктної відповідальності за завдання шкоди. Часопис цивілістики. 2010. Випуск 8. С. 19-22.
64. Ківалова Т. С. Поняття зобов'язань відшкодування шкоди за цивільним законодавством України. Актуальні проблеми держави і права: збірник наукових праць. Одеса: Юридична література. 2007. Вип. 36. С. 336-341.
65. Ківалова Т. С. Проблемні питання визначення підстав виникнення зобов'язань відшкодування шкоди за цивільним законодавством України. Актуальні проблеми держави і права. 2008. Вип. 43. С. 36-41.
66. Ківалова Т. С. Стан та перспективи розвитку досліджень інституту зобов'язань відшкодування шкоди у вітчизняному цивільному праві. Актуальні проблеми держави і права. 2011. Вип. 59. С. 445-454.
67. Коваленко І. А. Особливості цивільно-правового регулювання зобов'язань із відшкодування шкоди. Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія Право. 2014. Випуск 24. Том 2. С. 47-50.
68. Кодекс цивільного захисту України від 02.10.2012 р. № 5403-VI. Офіційний вісник України. 2012. № 89. Ст. 3589.
69. Комарницький В. М. Правовий режим зон надзвичайних екологічних ситуацій в Україні: автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.06. Київ, 2002. 19 с.
70. Комарницький Д. С. Юридична відповідальність держави перед особою як основа побудови соціальної та правової держави в Україні. Держава і право. 2007. Вип. 37: Юридичні і політичні науки. С. 104-109.

71. Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод від 04.11.1950 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_004#Text
72. Косинська В. А. Відшкодування моральної шкоди в деліктних зобов'язаннях. Юридична наука. 2012. № 12. С. 15-20.
73. Кравець Є. Національна безпека України: механізм дії права в умовах надзвичайних ситуацій. Право України. 1998. № 8. С. 67-74.
74. Кримінальний кодекс України від 05.04.2001 р. № 2341-III. Офіційний вісник України. 2001. № 21. Ст. 920.
75. Крисань Т. Є. Збитки як категорія цивільного права України : автореф. дис... канд. юрид. наук: 12.00.03. Одеса, 2008. 19 с.
76. Кузьменко О. В. Відповідальність за шкоду, заподіяну джерелом підвищеної небезпеки в українській та російській цивілістиці. Переяславская рада: ее историческое значение и перспективы развития восточнославянской цивилизации. Харьков, 2010. С. 248-251.
77. Лисаускайте В. В. Особенности некоторых терминов международных документов применительно к регулированию механизма оказания помощи при бедствиях и катастрофах. Сибирский юридический вестник. 2014. № 1 (64). С. 97-101.
78. Лов'як О. Особливості відшкодування шкоди, завданої у випадках крайньої необхідності. Вісник Академії управління МВС. 2008. № 4. С. 23-32.
79. Майстер І. П. Критерії визначення розміру компенсації моральної шкоди. Наукові записки Інституту законодавства Верховної Ради України. 2014. № 4. С. 49-54.
80. Матвеев Г. К. Основания гражданско-правовой ответственности. М.: Юрид. лит., 1970. 311 с.
81. Мельниченко О. А. Надзвичайні ситуації техногенного характеру: сутність та засоби державного управління. Вісник Національного університету цивільного захисту України. Серія : Державне управління. 2014. Вип. 2. С. 149-156.

82. Методичні рекомендації з питань організації та реалізації заходів цивільного захисту в органах виконавчої влади та на підприємствах, в установах і організаціях. URL : http://undicz.dsns.gov.ua/files/2015/8/11/Metod_rekomendaciyi.pdf

83. Микеров С. В. Гражданско-правовая ответственность за вред, причиненный радиоактивными источниками повышенной опасности : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.03. Москва, 2005. 175 с.

84. Микитин В. І. Підстави виникнення договірної та деліктної цивільно-правової відповідальності: деякі теоретичні аспекти. Порівняльно-аналітичне право. 2014. № 5. С. 99-102.

85. Милохова А. В. Гражданско-правовая ответственность вследствие причинения вреда : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.03. Москва: РГБ, 2005. 198 с.

86. Михно Е. А. Компенсация морального вреда во внедоговорных обязательствах : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.03. Санкт-Петербург, 1998. 162 с.

87. Мозоль Н. І. Держава як суб'єкт відшкодування шкоди: правові аспекти дослідження. Митна справа. 2014. № 1 (2.1). С. 46-51.

88. Моніторинг виконання Плану роботи Державної служби України з надзвичайних ситуацій на 2014 рік. URL : <http://www.dsns.gov.ua/files/2015/2/6/zvitza2014rik.pdf>

89. Національний класифікатор «Класифікатор надзвичайних ситуацій» (ДК 019:210) від 01.01.2011 р. URL: http://search.ligazakon.ua/l_doc2.nsf/link1/ST001982.html

90. Невзгодина Е. Л. Вина как условие ответственности во внедоговорных обязательствах по законодательству Российской Федерации. Вестник Омского университета. 2010. № 3. С. 210-214.

91. Немцева А. О. Теоретичні аспекти відповідальності без вини у цивільному праві. Наукові записки Інституту законодавства Верховної Ради України. 2015. № 4. С. 27-32.

92. О защите населения и территорий от чрезвычайных ситуаций природного и техногенного характера : Федеральный Закон от 21.12.1994 г. № 68-ФЗ. URL: <http://pravo.gov.ru/proxy/ips/?docbody=&nd=102033560>

93. Ойгензихт В. А. Проблема риска в гражданском праве (часть общая) : монография. Душанбе: Ирфон, 1972. 225 с.

94. Основи законодавства України про охорону здоров'я : Закон України від 19.11.1992 р. № 2801-XII. Відомості Верховної Ради України. 1992. № 4. Ст. 19.

95. Отрадна О. О. Деліктна відповідальність: поняття, сутність та співвідношення із деліктним зобов'язанням. Університетські наукові записки. 2013. № 3. С. 152-158.

96. Отрадна О. О. Критерії протиправності та правомірності в деліктних зобов'язаннях. Актуальні проблеми держави і права. 2010. Вип. 53. С. 238-243.

97. Отрадна О. О. Недоговірні зобов'язання в цивільному праві України : навч. посіб. К.: Юрінком Інтер, 2009. 240 с.

98. Отрадна О. О. Поняття та функції деліктних зобов'язань у праві США. Юридична Україна. 2010. № 5. С. 53-56.

99. Павлодский Е. А. Случай и непреодолимая сила в гражданском праве. М.: Юрид. лит., 1978. 104 с.

100. Первомайський О. Цивільно-правова відповідальність держави Україна: конституційні засади. Юридична Україна. 2012. № 8. С. 62-67.

101. Петрухин И. Л. Правовой режим в условиях социального бедствия. Государство и право. 1993. № 2. С. 46-57.

102. Пирвиц Э. Э. Значение вины, случая и непреодолимой силы в гражданском праве. Часть вторая (Окончание). Вестник гражданского права. 2010. № 6.

103. Пирвиц Э. Э. Значение вины, случая и непреодолимой силы в гражданском праве (часть первая). Вестник гражданского права. 2010. № 5. С. 171-215.

104. Подколзін І. В. Збитки та їх відшкодування в договірному праві України: автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.03. Київ, 2010. 20 с.
105. Подколзін І. В. Реалізація принципу повного відшкодування збитків у Цивільному кодексі України. Університетські наукові записки. 2007. № 4. С. 208-213.
106. Поляков И. Н. Ответственность по обязательствам вследствие причинения вреда. М.: Городец, 1998. 172 с.
107. Попов В. В. Гражданско-правовая ответственность за внедоговорной вред, причиненный публично-правовыми образованиями : дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.03. Москва. 2002. 201 с.
108. Порфирьев Б. Н. Организация управления в чрезвычайных ситуациях. Наука и техника управления. 1989. № 1. С. 18-27.
109. Постанова Великої Палати Верховного Суду від 04.09.2019 р. у справі № 265/6582/16-ц. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/86310215>
110. Постанова Великої Палати Верховного Суду від 05.08.2018 р. у справі № 243/10982/15-ц. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/74838890>
111. Примак В. Вина як критерій визначення розміру відшкодування моральної шкоди. Юридична Україна. 2009. № 5. С. 71-76.
112. Примак В. Концептуальні моделі визначення розміру відшкодування моральної шкоди. Юридична Україна. 2009. № 9. С. 60-69.
113. Примак В. Ознаки непереборної сили у відносинах цивільно-правової відповідальності. Юридична Україна. 2008. № 6. С. 60-67.
114. Примак В. Д. Непереборна сила як обставина, що звільняє від цивільно-правової відповідальності: порівняльно-правовий вимір. Приватне право і підприємництво. 2016. Вип. 16. С. 64-68.
115. Примак В. Д. Цивільно-правова відповідальність юридичних осіб : монографія. К. : Юрінком Інтер, 2007. 432 с.

116. Приходько Р. В. Надзвичайна ситуація: поняття, зміст, характеристика. Державне будівництво. 2011. № 1. С. 1-8. URL: http://www.irbis-nbuv.gov.ua/cgi-bin/irbis_nbuv/cgiirbis_64.exe?I21DBN=LINK&P21DBN=UJRN&Z21ID=&S21REF=10&S21CNR=20&S21STN=1&S21FMT=ASP_meta&C21COM=S&2 S21P03=FILA=&2 S21STR=DeBu 2011 1 47

117. Про аварійно-рятувальні служби : Закон України від 14.12.1999 р. № 1281-XIV. Відомості Верховної Ради України. 2000. № 4. Ст. 25.

118. Про боротьбу з тероризмом : Закон України від 20.03.2003 р. № 638-IV. Відомості Верховної Ради України. 2003. № 25. Ст. 180.

119. Про введення в дію Тимчасового Статуту дій у надзвичайних ситуаціях (Частина II) : Наказ Міністерства надзвичайних ситуацій України від 07.02.2008 р. № 96. URL : http://univer.nuczu.edu.ua/tmp_metod/556/01_-_nakaz_pro_zatverdzhennya.pdf

120. Про ветеринарну медицину : Закон України від 25.06.1992 р. № 2498-XII. Відомості Верховної Ради України. 1992. № 36. Ст. 531.

121. Про використання ядерної енергії та радіаційну безпеку : Закон України від 08.02.1995 р. № 39/95-ВР. Відомості Верховної Ради України. 1995. № 12. Ст. 81.

122. Про деякі питання застосування судами законодавства при вирішенні спорів про відшкодування шкоди, завданої джерелом підвищеної небезпеки : Постанова Пленуму Вищого спеціалізованого суду України з розгляду цивільних та кримінальних справ від 01.03.2013 р. № 4. URL: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/v0004740-13>

123. Про дорожній рух : Закон України від 30.06.1993 р. № 3353-XII. Відомості Верховної Ради України. 1993. № 31. Ст. 338.

124. Про екстрену медичну допомогу : Закон України від 05.07.2012 р. № 5081-VI. Відомості Верховної Ради України. 2013. № 30. ст. 340.

125. Про єдину державну систему запобігання і реагування на надзвичайні ситуації техногенного та природного характеру : Постанова

Кабінету Міністрів України від 03.08.1998 р. № 1198. Офіційний вісник України. 1998. № 31. Ст. 1175.

126. Про забезпечення прав і свобод громадян та правовий режим на тимчасово окупованій території України : Закон України від 15.04.2014 р. № 1207-VII. Відомості Верховної Ради України. 2014. № 26. Ст. 892.

127. Про забезпечення санітарного та епідеміологічного благополуччя населення : Закон України від 24.02.1994 р. № 4004-XII. Відомості Верховної Ради України. 1994. № 27. Ст. 218.

128. Про Загальнодержавну цільову програму захисту населення і територій від надзвичайних ситуацій техногенного та природного характеру на 2013-2017 роки : Закон України від 07.06.2012 р. № 4909-VI. Відомості Верховної Ради України. 2013. № 19-20. Ст. 173.

129. Про затвердження Вимог до переліку та змісту документів для надання експертного висновку про рівень надзвичайної ситуації : наказ Міністерства внутрішніх справ України від 04.09.2014 р. № 905. Офіційний вісник України. 2014. № 86. Ст. 2444.

130. Про затвердження класифікаційних ознак надзвичайних ситуацій : Наказ Міністерства надзвичайних ситуацій України від 12.12.2012 р. № 1400. Офіційний вісник України. 2013. № 12. Ст. 470.

131. Про затвердження Класифікаційних ознак надзвичайних ситуацій : Наказ Міністерства надзвичайних ситуацій України від 22.04.2003 р. № 119. Офіційний вісник України. 2003. № 31. Ст. 1635.

132. Про затвердження Методики оцінки збитків від наслідків надзвичайних ситуацій техногенного і природного характеру : Постанова Кабінету Міністрів України від 15.02.2002 № 175. Офіційний вісник України. 2002. № 8. Ст. 356.

133. Про затвердження Методики розрахунку розмірів відшкодування збитків, заподіяних державі внаслідок порушення законодавства про охорону та раціональне використання водних ресурсів : наказ Міністерства охорони

навколишнього природного середовища України від 20.07.2009 р. № 389. Офіційний вісник України. 2009. № 63. Ст. 2242

134. Про затвердження Методики спостережень щодо оцінки радіаційної та хімічної обстановки : Наказ Міністерства України з питань надзвичайних ситуацій та у справах захисту населення від наслідків Чорнобильської катастрофи від 06.08.2002 р. № 186. Офіційний вісник України. 2002. № 36. Ст. 1712.

135. Про затвердження переліку об'єктів, що належать суб'єктам господарювання, проектування яких здійснюється з урахуванням вимог інженерно-технічних заходів цивільного захисту : Постанова Кабінету Міністрів України від 09.01.2014 р. № 6. Офіційний вісник України. 2014. № 7. Ст. 200.

136. Про затвердження Положення про державну систему моніторингу довкілля : Постанова Кабінету Міністрів України від 30.03.1998 р. № 391. Відомості Верховної Ради України. 1998. № 13.

137. Про затвердження Положення про єдину державну систему цивільного захисту : Постанова Кабінету Міністрів України від 09.01.2014 р. № 11. Офіційний вісник України. 2014. № 8. Ст. 245.

138. Про затвердження Порядку класифікації надзвичайних ситуацій за їх рівнями : Постанова Кабінету Міністрів України від 24.03.2004 р. № 368. Офіційний вісник України. 2004. № 12. Ст. 740.

139. Про затвердження Порядку подання і реєстрації декларації відповідності матеріально-технічної бази суб'єкта господарювання вимогам законодавства з питань пожежної безпеки : Постанова Кабінету Міністрів України від 05.06.2013 р. № 440. Офіційний вісник України. 2013. № 49. Ст. 1757.

140. Про затвердження Порядку фінансування робіт із запобігання та ліквідації наслідків надзвичайних ситуацій : Постанова Кабінету Міністрів України від 04.02.1999 р. № 140. Офіційний вісник України. 1999. № 5.

141. Про затвердження Правил пожежної безпеки в Україні : Наказ Міністерства внутрішніх справ України від 30.12.2014 р. № 1417. Офіційний вісник України. 2015. № 26. Ст. 767.

142. Про затвердження Правил техногенної безпеки : Наказ Міністерства внутрішніх справ України від 05.11.2018 р. № 879. Офіційний вісник України. 2019. № 1. Ст. 5.

143. Про затвердження Статуту дій у надзвичайних ситуаціях органів управління та підрозділів Оперативно-рятувальної служби цивільного захисту : Наказ Міністерства надзвичайних ситуацій України від 13.03.2012 р. № 575. Офіційний вісник України. 2012. № 51. Ст. 2043.

144. Про захист людини від впливу іонізуючого випромінювання : Закон України від 14.01.1998 р. № 15/98-ВР. Відомості Верховної Ради України. 1998. № 22. Ст. 115.

145. Про захист населення від інфекційних хвороб : Закон України від 06.04.2000 р. № 1645-III. Відомості Верховної Ради України. 2000. № 29. Ст. 228.

146. Про захист населення і територій від надзвичайних ситуацій техногенного та природного характеру : Закон України від 08.06.2000 р. № 1809-III. Відомості Верховної Ради України. 2000. № 40. Ст. 337.

147. Про захист рослин : Закон України від 14.10.1998 р. № 180-XIV. Відомості Верховної Ради України. 1998. № 50. Ст. 310.

148. Про зону надзвичайної екологічної ситуації : Закон України від 13.07.2000 р. № 1908-III. Відомості Верховної Ради України. 2000. № 42. Ст. 348.

149. Про мобілізаційну підготовку та мобілізацію: Закон України від 21.10.1993 р. № 3543-XII. Відомості Верховної Ради України. 1993. № 44. Ст. 416.

150. Про національну безпеку України : Закон України від 21.06.2018 р. № 2469-VIII. Відомості Верховної Ради України. 2018. № 31. Ст. 241.

151. Про об'єкти підвищеної небезпеки: Закон України від 18.01.2001 р. № 2245-III. Відомості Верховної Ради України. 2001. № 15. Ст. 73.

152. Про основи національної безпеки України : Закон України від 19.06.2003 р. № 964-IV. Відомості Верховної Ради України. 2003. № 39. Ст. 351.

153. Про охорону навколишнього природного середовища : Закон України від 25.06.1991 р. № 1264-XII. Відомості Верховної Ради України. 1991. № 41. Ст. 546.

154. Про порядок класифікації надзвичайних ситуацій : Постанова Кабінету Міністрів України від 15.07.1998 р. № 1099. Офіційний вісник України. 1998. № 28. Ст. 1062.

155. Про правовий режим воєнного стану : Закон України від 12.05.2015 р. № 389-VIII. Відомості Верховної Ради України. 2015. № 28. Ст. 250.

156. Про правовий режим надзвичайного стану : Закон України від 16.03.2000 р. № 1550-III. Відомості Верховної Ради України. 2000. № 23. Ст. 176.

157. Про правові засади цивільного захисту : Закон України від 24.06.2004 р. № 1859-IV. Відомості Верховної Ради України. 2004. № 39. Ст. 488.

158. Про регулювання містобудівної діяльності: Закон України від 17.02.2011 р. № 3038-VI. Відомості Верховної Ради України. 2011. № 34. Ст. 343.

159. Про судову практику в справах про відшкодування моральної (немайнової) шкоди : Постанова Пленуму Верховного Суду України від 31.03.1995 р. № 4. URL : <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/v0004700-95>

160. Про тимчасові заходи на період проведення антитерористичної операції : Закон України від 02.09.2014 р. № 1669-VII. Відомості Верховної Ради України. 2014. № 44. Ст. 2040.

161. Про фізичний захист ядерних установок, ядерних матеріалів, радіоактивних відходів, інших джерел іонізуючого випромінювання : Закон України від 19.10.2000 р. № 2064-III. Відомості Верховної Ради України. 2001. № 1. ст. 1.

162. Про цивільну оборону України : Закон України від 03.02.1993 р. № 2974-XII. Відомості Верховної Ради України. 1993. № 14. Ст. 124.

163. Рабинович П. М., Грищук О. В. Право людини на компенсацію моральної шкоди (загальнотеоретичні аспекти). Бюлетень Міністерства юстиції України. 2003. № 3. С. 19-27.

164. Рабінович П. М. Основи загальної теорії права та держави : навч. посіб. К.: Атіка, 2001. 176 с.

165. Решетник Л.П. Відшкодування шкоди, заподіяної порушенням екологічних прав громадян: дис... канд. юрид. наук: 12.00.06. Харків, 2005. 198 с.

166. Рішення Автозаводського районного суду м. Кременчука від 11.05.2016 р. у справі № 524/8510/15-ц URL : <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/57735337>

167. Рішення Апеляційного суду Запорізької області від 28.07.2015 р. у справі № 333/9749/14-ц.URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/47832295>

168. Рішення Апеляційного суду Кіровоградської області від 08.07.2014 р. у справі № 405/5270/13-ц.URL : <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/39752253>

169. Рішення Апеляційного суду Полтавської області від 28.09.2016 р. у справі № 528/894/15-ц.URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/61748400>

170. Рішення Апеляційного суду Хмельницької області від 29.01.2013 р. у справі № 2218/12364/2012.URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/29110197>

171. Рішення Будьоннівського районного суду м. Донецька від 09.10.2013 р. у справі № 254/4581/13-ц.URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/34113640>

172. Рішення Гребінківського районного суду Полтавської області від 13.04.2016 р. у справі № 528/894/15-ц. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/57206785>

173. Рішення Ленінського районного суду м. Кіровограда від 23.04.2014 р. у справі № 405/5270/13-ц.URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/38417569>

174. Рішення Лозівського міськрайонного суду Харківської області від 06.08.2012 р. у справі № 2025/2-1275/11.URL : <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/25604961>

175. Рішення Обухівського районного суду Київської області від 17.11.2016 р. у справі № 372/4399/15-ц.URL : <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/62922181>

176. Рішення Октябрського районного суду м. Полтави від 02.03.2012 р. у справі № 2-6254/11.URL : <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/41717628>

177. Рішення Подільського районного суду м. Києва від 15.02.2013 р. у справі № 2607/9072/12.URL : <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/29508332>

178. Рішення Подільського районного суду м. Києва від 24.01.2012 р. у справі № 2-5373/11.URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/21875761>

179. Рішення Слов'янського міськрайонного суду Донецької області від 11.11.2015 р. у справі № 2/243/5365/2015.URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/53377073>

180. Рішення Слов'янського міськрайонного суду Донецької області від 21.12.2015 р. у справі № 243/9783/15-ц.URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/54904144>

181. Рішення Солом'янського районного суду м. Києва від 03.06.2016 р. у справі № 2-1805/15.URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/63638051>

182. Рішення Хмельницького міськрайонного суду від 23.11.2012 р. у справі № 2218/12364/2012. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/28122946>

183. Рішення Хмельницького міськрайонного суду від 29.07.2015 р. у справі № 686/912/15-ц.URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/47891995>

184. Рішення Шевченківського районного суду м. Львова від 30.12.2013 р. у справі № 2-71/11.URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/37309578>

185. Сегеда Ю. Відшкодування шкоди, завданої в результаті АТО: сподівання та реалії. Юридична газета Online.URL: <http://yur-gazeta.com/publications/practice/inshe/vidshkoduvannya-shkodi-zavdanoyi-v-rezultati-ato-spodivannya-ta-realiyi.html>

186. Скловский К., Смирнова М. О возмещении вреда, причиненного в результате террористической акции. Хозяйство и право. 2003. № 6. С. 93-104.

187. Советское гражданское право : учебник : в 2 т. Т. 2 / под ред. О.А. Красавчикова. 3-е изд. М.: Высш. шк.,1985. 544 с.

188. Сорока О. О. Особливості зобов'язань із відшкодування шкоди за законодавством України. Науковий вісник Херсонського державного університету. 2015. Випуск 3-2. Том 1. С. 54-56.

189. Стефанчук Р. О. Компенсація моральної шкоди як спосіб захисту особистих немайнових прав: проблеми та шляхи вирішення. Університетські наукові записки. 2007. № 1. С. 67-83.

190. Стефанчук Р. О. Особисті немайнові права фізичних осіб (поняття, зміст, система, особливості здійснення та захисту) : монографія. К.: КНТ, 2008. 626 с.

191. Стрельник О. Л., Церковна О. В. Про визначення понять «Виключення юридичної відповідальності» та «звільнення від юридичної відповідальності». Актуальні проблеми держави і права: зб.наук.пр.. Одеса: Юридична література. 2007. № 31. С. 127-133.

192. Тактаев И. А. Ответственность публично-правовых образований за вред, причиненный их органами и должностными лицами : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.03. Москва, 2003. 245 с.

193. Тархов В. А. Ответственность по советскому гражданскому праву. Саратов: СГУ, 1973. 456 с.

194. Терещенко Н. В. Особливості відповідальності за шкоду, заподіяну джерелом підвищеної небезпеки: дис... канд. юрид. наук: 12.00.03. Харків, 2003. 163 с.

195. Терминологический глоссарий по снижению риска бедствий UNISDR (2009 г.).URL: http://www.unisdr.org/files/7817_UNISDRTerminologyRussian.pdf

196. Тычинин С. В. Гражданско-правовые способы защиты прав граждан и организаций при чрезвычайных ситуациях : автореферат дисс. ... канд. юрид. наук : 12.00.03. Санкт-Петербург, 1996. 22 с.

197. Ухвала Вищого спеціалізованого суду України з розгляду цивільних і кримінальних справ від 24.11.2016 р. у справі № 528/894/15-ц. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/63081658>

198. Ухвала колегії суддів судової палати у цивільних справах Вищого спеціалізованого суду України з розгляду цивільних і кримінальних справ від 27.09.2017 р. у справі № 423/450/16-ц. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/69294004>

199. Філіпенко А. С. Адміністративно-правове регулювання захисту населення і територій від надзвичайних ситуацій техногенного та природного характеру : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.07. Ірпінь, 2008. 19 с.

200. Флейшиц Е. А. Обязательства из причинения вреда и из неосновательного обогащения. М.: Госюриздат, 1951. 239 с.

201. Фролов А. И. Непреодолимая сила и чрезвычайная ситуация в гражданском праве : исторические корни. Вестник Томского государственного университета. 2012. № 355. С. 113-114.

202. Фролов А. И. Чрезвычайная ситуация и непреодолимая сила : соотношение понятий. Вестник Томского государственного университета. 2009. № 325. С. 112-113.

203. Фролов А. И. Чрезвычайная ситуация: цивилистический аспект : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.03. Томск, 2013. 22 с.

204. Хоменко М. Протиправність у системі умов відшкодування шкоди, завданої органами державної влади, їх посадовими та (або) службовими особами. Приватне право. 2013. № 1. С. 274-282.

205. Церковна О. В. Випадок та непереборна сила як підстави звільнення від відповідальності за порушення зобов'язання. Науковий вісник Ужгородського університету. 2010. Серія ПРАВО. Випуск 14. С. 289-292.

206. Церковна О. В. Підстави звільнення від цивільно-правової відповідальності за завдання шкоди : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.03. Одеса, 2008. 200 с.

207. Церковна О. В. Умисел потерпілого як підстава звільнення заподіювача від завданої ним шкоди. Університетські наукові записки. 2010. № 4. С. 63-68.

208. Цивільне право : підручник : у 2 т. / В. І. Борисова кер. авт. кол., Л. М. Баранова, Т. І. Бегова та ін. / за ред. В. І. Борисової, І. В. Фатєєвої, В. Л. Яроцького. Х. : Право, 2011. Т. 2. 816 с.

209. Цивільне право України. Договірні та недоговірні зобов'язання підручник / С. С. Бичкова, І. А. Бірюков, В. І. Бобрик та ін./ за заг. ред. С. С. Бичкової. 3-тє вид. змін. та допов. К.: Алерта, 2014. 496 с.

210. Цивільне право України. Особлива частина : підручник / за ред. О. В. Дзери, Н. С. Кузнєцової, Р. А. Майданика. 3-тє вид., перероб. і допов. К. : Юрінком Інтер, 2010. 1176 с.

211. Цивільний кодекс України від 16.01.2003 р. № 435-IV. Офіційний вісник України. 2003. № 11. Ст. 461.
212. Чикишева Н. А. Презюмирование вины при применении договорной и деликтной ответственности. Власть. 2016. № 3. С. 171-177.
213. Шабунина И. С. Понятие и особенности возникновения обязательства вследствие причинения вреда : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.03. Ульяновск, 2004. 203 с.
214. Шершеневич Г. Ф. Учебник русского гражданского права. М., 1995. 556 с.
215. Шульга А. М. Об'єктивно протиправне діяння, об'єктивно правомірна поведінка. Форум права. 2012. № 3. С. 846-849.
216. Эрделевский А. М. Компенсация морального вреда: анализ и комментарий законодательства и судебной практики. 3-е изд., испр. и доп. М.: Волтерс Клувер, 2004. 320 с.
217. Якимчук Н. Сучасні проблеми правового регулювання порядку відшкодування шкоди державою. Вісник Національної академії прокуратури України. 2010. № 4. С. 87-93.
218. Янчук А. До питання про універсальність відшкодування збитків за цивільним кодексом України. Підприємництво, господарство і право. 2010. № 1 (169). С. 126-127.
219. Янчук А. Проблеми співвідношення категорій «збитки» та «шкода» за цивільним кодексом України. Підприємництво, господарство і право. 2010. № 2 (170). С. 93-96.
220. Янчук А. В. Відшкодування збитків як спосіб захисту цивільних прав та інтересів: автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.03. Київ, 2011. 20 с.
221. Ярема А. Г. Проблемні питання у застосуванні Цивільного і Господарського кодексів України / під ред. Яреми А.Г., Ротаня В.Г. К.: Реферат, 2005. 336 с.

222. Civil Contingencies Act 2004. URL: <http://www.legislation.gov.uk/ukpga/2004/36>
223. Civil Protection Act of Quebec. URL: <http://legisquebec.gouv.qc.ca/en/ShowDoc/cs/S-2.3>
224. Comprehensive Environmental Response, Compensation, and Liability Act of 1980. URL: <http://www.epw.senate.gov/cercla.pdf>
225. Decision No 1313/2013/EU of the European Parliament and of the Council of 17 December 2013 on a Union Civil Protection Mechanism. URL: <http://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?qid=1401179579415&uri=CELEX:32013D1313>
226. Definitions of «disaster» and «crises» and related policies at Member State level, BG and RO and discussion of these issues for the EU level. URL: http://ec.europa.eu/agriculture/analysis/external/insurance/definitions_en.pdf
227. Final judgment of 08 April 2004: Case of Ayder and others v. Turkey: Apl. № 23656/94. *European Court of Human Rights*. URL: <http://hudoc.echr.coe.int/rus?i=001-61560>.
228. Judgment of 19 October 2012: Case of Catan and others v. Moldova and Russia: Apl. № 43370/04, 8252/05, 18454/06. *European Court of Human Rights*. URL: <http://hudoc.echr.coe.int/rus?i=001-114082>.
229. Judgment of 3 April 2012: Case of Kotov v. Russia: Apl. № 54522/00. *European Court of Human Rights*. URL: <http://hudoc.echr.coe.int/rus?i=001-110023>.
230. National Emergencies Act of 1976. URL: <https://www.gpo.gov/fdsys/pkg/STATUTE-90/pdf/STATUTE-90-Pg1255.pdf>
231. The EM-DAT Glossary. URL: <http://www.emdat.be/Glossary>.

ДОДАТКИ

Додаток А

СПИСОК ПУБЛІКАЦІЙ ЗДОБУВАЧА ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ

1. Мул А.М. Поняття надзвичайної ситуацій в законодавстві України, зарубіжних держав і в міжнародних правових актах. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Серія “Юриспруденція”*. 2016. № 22 . С. 137–140.
2. Мул А.М. Підстави звільнення від обов’язку з відшкодування шкоди, завданої внаслідок надзвичайних ситуацій. *Наукові записки Інституту законодавства Верховної ради України*. 2017. № 3 . С. 30–35.
3. Мул А. М. Вина як умова виникнення деліктних зобов’язань із відшкодування шкоди, завданої внаслідок надзвичайних ситуацій. *Науковий вісник Херсонського державного університету. Серія “Юридичні науки”* 2017. № 2 (1). С. 92–97.
4. Мул А. М. Особливості відшкодування шкоди, завданої внаслідок надзвичайних ситуацій природного характеру в цивільному праві. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія «Право»*. 2017. № 44. С. 92–96.
5. Мул А. Н. Правомерные действия как основание для возмещения вреда, причиненного в связи с чрезвычайными ситуациями. *Закон и жизнь. Legea si Viata*. 2017. № 6/2. С. 58–61.
6. Мул А. М. Організація та здійснення методичного супроводу підготовки і проведення спеціальних об’єктових навчань і тренувань з питань цивільного захисту. Матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції “Сучасний стан цивільного захисту України: перспективи та шляхи до європейського простору”. (м. Київ, 22–23 вересня 2015 року). Київ, 2015. С. 512–514.

7. Мул А. М. Стан та напрями вдосконалення правового регулювання відшкодування шкоди, завданої внаслідок надзвичайних ситуацій. Актуальні проблеми юридичної науки : збірник тез Міжнародної наукової конференції “Чотирнадцяті осінні юридичні читання”. (м. Хмельницький, 23–24 жовтня 2015 року) : у 2-х част. Хмельницький, 2015. Частина друга, С. 170–172.

8. Мул А. М. Цивільно-правова відповідальність за шкоду, завдану надзвичайними ситуаціями. Матеріали II Всеукраїнської заочної науково-практичної конференції “Проблеми цивільного захисту населення: сучасні реалії України”. (м. Київ, 15 квітня 2016 року). Київ, 2016. С. 90–91.

9. Мул А. М. Визначення поняття надзвичайної ситуації у законодавстві України. Актуальні проблеми юридичної науки : збірник тез Міжнародної наукової конференції “П’ятнадцяті осінні юридичні читання”. (м. Хмельницький, 21–22 жовтня 2016 року) : у 2-х част. Хмельницький, 2016. Частина перша, С. 133–135.

10. Мул А. М. Відшкодування шкоди в механізмі захисту прав, пов’язаних з ліквідацією наслідків надзвичайних ситуацій. Актуальні проблеми юридичної науки : збірник тез Міжнародної наукової конференції “Сімнадцяті осінні юридичні читання”. (м. Хмельницький, 19–20 жовтня 2018 року) : у 2-х част. Хмельницький, 2018. Частина друга, С. 71–73.

ЗАТВЕРДЖУЮ
ректор Хмельницького університету
управління та права
імені Леоніда Юзькова
О. М. Омельчук
2019 р.

А К Т
про реалізацію результатів наукових досліджень
МУЛ Альони Миколаївни на тему:
«Відшкодування шкоди, завданої внаслідок
надзвичайних ситуацій»

Комісія у складі: голови, декана юридичного факультету, кандидата юридичних наук Крушинського Сергія Антоновича, членів комісії: завідувача кафедри цивільного права та процесу, доктора юридичних наук, професора Гринько Світлани Дмитрівни, доцента кафедри цивільного права та процесу, кандидата юридичних наук Анікіної Галини Володимирівни стверджує цим актом, що розроблені в ході дисертаційного дослідження Мул Альони Миколаївни наукові положення і висновки з теми: «Відшкодування шкоди, завданої внаслідок надзвичайних ситуацій» були детально вивчені колективом кафедри цивільного права та процесу Хмельницького університету управління та права імені Леоніда Юзькова і реалізовані у навчальному процесі.

Зокрема, дисертантом було надано комісії для ознайомлення перераховані в авторефераті наукові публікації:

1. Мул А.М. Поняття надзвичайної ситуацій в законодавстві України, зарубіжних держав і в міжнародних правових актах. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Серія "Юриспруденція"*. 2016. № 22. С. 137–140.
2. Мул А.М. Підстави звільнення від обов'язку з відшкодування шкоди, завданої внаслідок надзвичайних ситуацій. *Наукові записки Інституту законодавства Верховної ради України*. 2017. № 3. С. 30–35.
3. Мул А.М. Вина як умова виникнення деліктних зобов'язань із відшкодування шкоди, завданої внаслідок надзвичайних ситуацій. *Науковий вісник Херсонського державного університету. Серія "Юридичні науки"* 2017. № 2 (1). С. 92–97.
4. Мул А.М. Особливості відшкодування шкоди, завданої внаслідок надзвичайних ситуацій природного характеру в цивільному праві. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія «Право»*. 2017. № 44. С. 92–96.
5. Мул А.Н. Правомерные действия как основание для возмещения вреда, причиненного в связи с чрезвычайными ситуациями. *Закон и жизнь. Legea si Viata*. 2017. № 6/2. С. 58–61.
6. Мул А.М. Організація та здійснення методичного супроводу підготовки і проведення спеціальних об'єктових навчань і тренувань з питань цивільного захисту. Матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції "Сучасний стан цивільного захисту України: перспективи та шляхи до європейського простору". (м. Київ, 22–23 вересня 2015 року). Київ, 2015. С. 512–

514.

7. Мул А. М. Стан та напрями вдосконалення правового регулювання відшкодування шкоди, завданої внаслідок надзвичайних ситуацій. Актуальні проблеми юридичної науки : збірник тез Міжнародної наукової конференції “Чотирнадцяті осінні юридичні читання”. (м. Хмельницький, 23–24 жовтня 2015 року) : у 2-х част. Хмельницький, 2015. Частина друга, С. 170–172.

8. Мул А. М. Цивільно-правова відповідальність за шкоду, завдану надзвичайними ситуаціями. Матеріали II Всеукраїнської заочної науково-практичної конференції “Проблеми цивільного захисту населення: сучасні реалії України”. (м. Київ, 15 квітня 2016 року). Київ, 2016. С. 90–91.

9. Мул А. М. Визначення поняття надзвичайної ситуації у законодавстві України. Актуальні проблеми юридичної науки : збірник тез Міжнародної наукової конференції “П’ятнадцяті осінні юридичні читання”. (м. Хмельницький, 21–22 жовтня 2016 року) : у 2-х част. Хмельницький, 2016. Частина перша, С. 133–135.

10. Мул А. М. Відшкодування шкоди в механізмі захисту прав, пов’язаних з ліквідацією наслідків надзвичайних ситуацій. Актуальні проблеми юридичної науки : збірник тез Міжнародної наукової конференції “Сімнадцяті осінні юридичні читання”. (м. Хмельницький, 19–20 жовтня 2018 року) : у 2-х част. Хмельницький, 2016. Частина друга, С. 71–73.

Наведені наукові публікації були включені під час викладання навчальних дисциплін «Цивільне право», спецкурсу «Деліктні зобов’язання в цивільному праві», для підготовки підручників, навчальних посібників і навчально-методичних матеріалів, у ході проведення занять із зазначених дисциплін у Хмельницькому університеті управління та права імені Леоніда Юзькова.

Теоретичні положення та висновки дисертаційного дослідження використовуються у робочих програмах та навчально-методичних матеріалах із навчальної дисципліни «Цивільне право України», спецкурсу «Деліктні зобов’язання в цивільному праві» для студентів юридичного факультету денної та заочної форм навчання. Включення до наведених матеріалів положень та висновків, які містяться у дисертації, сприяє більш глибокому вивченню навчального матеріалу студентами університету, а також виробленню практичних навичок у застосуванні отриманих теоретичних знань в подальшій професійній діяльності.

Голова комісії

декан юридичного факультету,
кандидат юридичних наук

Члени комісії

завідувач кафедри цивільного
права та процесу,
доктор юридичних наук, професор

доцент кафедри
цивільного права та процесу,
кандидат юридичних наук

[Підпис]

С. А. Крушинський

Підпис
ЗАСВІДЧУЮ:
Нач. ВК ХУУП
імені Леоніда Юзькова

[Підпис]

С. Д. Гринько

Підпис
ЗАСВІДЧУЮ:
Нач. ВК ХУУП
імені Леоніда Юзькова

[Підпис]

Г. В. Анікіна

Підпис
ЗАСВІДЧУЮ:
Нач. ВК ХУУП
імені Леоніда Юзькова

**ДСНС України
Хмельницька ОДА**

**НАВЧАЛЬНО-МЕТОДИЧНИЙ ЦЕНТР ЦИВІЛЬНОГО ЗАХИСТУ
ТА БЕЗПЕКИ ЖИТТЄДІЯЛЬНОСТІ ХМЕЛЬНИЦЬКОЇ ОБЛАСТІ**
(НМЦ ЦЗ та БЖД Хмельницької області)

вул. Кам'янецька 257/1, м. Хмельницький, 29021, тел./факс: (0382) 79-24-40
www.km.nmc.dsns.gov.ua код ЄДРПОУ 26158709 E-mail: nmc.khmelnitskyi@dsns.gov.ua

ЗАТВЕРДЖУЮ

В.о. начальника Навчально-методичного центру цивільного захисту та безпеки життєдіяльності Хмельницької області
[Підпис]
Закреницький
2019 р.

А К Т

**про реалізацію результатів наукових досліджень
Мул Альони Миколаївни
на тему «Цивільно-правова відповідальність за шкоду, завдану наслідками
надзвичайних ситуацій»**

Комісія у складі: голови, завідувача обласного методичного кабінету Навчально-методичного центру цивільного захисту та безпеки життєдіяльності Хмельницької області Вдовиченко Геннадія Володимировича, членів комісії: викладача –методиста Хмельницьких територіальних курсів цивільного захисту та безпеки життєдіяльності (III категорії) майора служби цивільного захисту Мосолова Олександра Олександровича Навчально-методичного центру цивільного захисту та безпеки життєдіяльності Хмельницької області, викладача Хмельницьких територіальних курсів цивільного захисту та безпеки життєдіяльності (III категорії) Леуса Сергія Олександровича стверджує цим актом, що розроблені в ході дисертаційного дослідження Мул Альони Миколаївни наукові положення і висновки з теми: «Цивільно-правова відповідальність за шкоду завдану наслідками надзвичайних ситуацій» були детально вивчені колективом Навчально-методичного центру цивільного захисту та безпеки життєдіяльності Хмельницької області і реалізовані у навчальному процесі.

Зокрема, дисертантом було надано комісії для ознайомлення перераховані в авторефераті наукові публікації:

Статті, що опубліковані у наукових фахових виданнях України:

1. Мул А.М. Поняття надзвичайної ситуації в законодавстві України, зарубіжних держав і в міжнародних правових актах. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Серія «Юриспруденція»*. 2016.

№ 22 . С. 137–140.

2. Мул А.М. Підстави звільнення від обов'язку з відшкодування шкоди, завданої внаслідок надзвичайних ситуацій. *Наукові записки Інституту законодавства Верховної ради України*. 2017. № 3 . С. 30–35.

3. Мул А.М. Вина як умова виникнення деліктних зобов'язань із відшкодування шкоди, завданої внаслідок надзвичайних ситуацій. *Науковий вісник Херсонського державного університету. Серія «Юридичні науки»* 2017. № 2 (1). С. 92–97.

4. Мул А.М. Особливості відшкодування шкоди, завданої внаслідок надзвичайних ситуацій природного характеру в цивільному праві. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія «Право»*. 2017. № 44. С. 92–96.

Статті, що вийшли друком у наукових періодичних виданнях інших держав:

5. Мул А. Н. Правомерные действия как основание для возмещения вреда, причиненного в связи с чрезвычайными ситуациями. *Закон и жизнь. Legea si Viata*. 2017. № 6/2. С. 58–61.

Тези за матеріалами науково-практичних конференцій:

6. Мул А.М. Організація та здійснення методичного супроводу підготовки і проведення спеціальних об'єктових навчань і тренувань з питань цивільного захисту. Матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції «Сучасний стан цивільного захисту України: перспективи та шляхи до європейського простору». (м. Київ, 22–23 вересня 2015 року). Київ, 2015. С. 512–514.

7. Мул А.М. Стан та напрями вдосконалення правового регулювання відшкодування шкоди, завданої внаслідок надзвичайних ситуацій. Актуальні проблеми юридичної науки: збірник тез Міжнародної наукової конференції «Чотирнадцять осінніх юридичних читання». (м. Хмельницький, 23–24 жовтня 2015 року) : у 2-х част. Хмельницький, 2015. Частина друга, С. 170–172.

8. Мул А.М. Цивільно-правова відповідальність за шкоду, завдану надзвичайними ситуаціями. Матеріали II Всеукраїнської заочної науково-практичної конференції «Проблеми цивільного захисту населення: сучасні реалії України». (м. Київ, 15 квітня 2016 року). Київ, 2016. С. 90–91.

9. Мул А.М. Визначення поняття надзвичайної ситуації у законодавстві України. Актуальні проблеми юридичної науки : збірник тез Міжнародної наукової конференції «П'ятнадцять осінніх юридичних читання». (м. Хмельницький, 21–22 жовтня 2016 року) : у 2-х част. Хмельницький, 2016. Частина перша, С. 133–135.

10. Мул А.М. Відшкодування шкоди в механізмі захисту прав, пов'язаних з ліквідацією наслідків надзвичайних ситуацій. Актуальні проблеми юридичної науки : збірник тез Міжнародної наукової конференції «Сімнадцять осінніх юридичних читання». (м. Хмельницький, 19–20 жовтня 2018 року) : у 2-х част. Хмельницький, 2016. Частина друга, С. 71–73.

Наведені наукові публікації були включені під час викладання тем загальної складової: «Державна політика у сфері цивільного захисту», «Комплекс заходів щодо захисту населення і територій від надзвичайних ситуацій», «Державне регулювання діяльності суб'єктів господарювання з питань цивільного захисту» для слухачів з числа керівників місцевих органів виконавчої влади, органів

місцевого самоврядування та їх заступників, керівників структурних підрозділів місцевих органів виконавчої влади та органів місцевого самоврядування за Програмою функціонального навчання (підвищення кваліфікації) керівного складу та фахівців, діяльність яких пов'язана з організацією і здійсненням заходів з питань цивільного захисту для потреб органів виконавчої влади, органів місцевого самоврядування, суб'єктів господарювання Хмельницької області; для підготовки підручників, навчальних посібників і навчально-методичних матеріалів, у ході проведення занять із зазначених тем з слухачами Хмельницьких територіальних курсів цивільного захисту та безпеки життєдіяльності (III категорії) Навчально-методичного центру цивільного захисту та безпеки життєдіяльності Хмельницької області.

Теоретичні положення та висновки дисертаційного дослідження використовуються у робочих програмах та навчально-методичних матеріалах при викладанні тем загальної складової Програми функціонального навчання (підвищення кваліфікації) керівного складу та фахівців, діяльність яких пов'язана з організацією і здійсненням заходів з питань цивільного захисту для потреб органів виконавчої влади, органів місцевого самоврядування, суб'єктів господарювання Хмельницької області.

На основі цієї Програми розробляються робочі навчальні програми, навчально-наочні посібники, робочі технологічні карти для категорій слухачів, які за класифікацією професій належать до керівників, професіоналів, фахівців та входять до структури кадрового забезпечення єдиної державної системи цивільного захисту.

Включення до наведених матеріалів положень та висновків, які містяться у дисертації, сприяє більш глибокому вивченню навчального матеріалу слухачами Хмельницьких територіальних курсів цивільного захисту та безпеки життєдіяльності (III категорії) Навчально-методичного центру цивільного захисту та безпеки життєдіяльності Хмельницької області, а також виробленню практичних навичок у застосуванні отриманих теоретичних знань в подальшій професійній діяльності.

Голова комісії

Завідувач методичного кабінету

Члени комісії

викладач –методист Хмельницьких територіальних курсів цивільного захисту та безпеки життєдіяльності (III категорії)
майор служби цивільного захисту

викладач Хмельницьких територіальних курсів цивільного захисту та безпеки життєдіяльності (III категорії)

